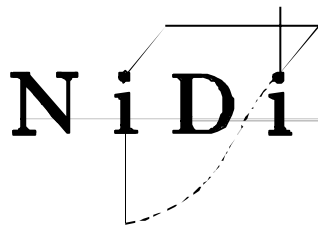

**MENINGEN EN OPVATTINGEN VAN DE BEVOLKING
OVER ASPECTEN VAN HET BEVOLKINGSVRAAGSTUK
1983-2000**

MENINGEN EN
OPVATTINGEN VAN DE
BEVOLKING OVER
ASPECTEN VAN HET
BEVOLKINGSVRAAGSTUK
1983-2000

Ingrid Esveldt
Gijs Beets
Kène Henkens
Aart C. Liefbroer
Hein Moors

nederlands
interdisciplinair
demografisch
instituut

Rapport no. 62

Den Haag, 2001

De reeks NIDI rapporten wordt uitgegeven door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Directeur:

Evert van Imhoff

Redactie:

Pearl Dykstra

Henk Hilderink

Frans van Poppel

Redactiesecretariaat:

Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut

Postbus 11650, 2502 AR Den Haag

Lange Houtstraat 19, 2511 CV Den Haag

Telefoon: 070 - 3565200

Fax: 070 - 3647187

e-mail: Info@Nidi.nl

Internet: <http://www.nidi.nl>

Technische coördinatie:

Jacqueline van der Helm

ISSN 0922-7210

ISBN 90-70990-87-3

© 2001, NIDI, Den Haag

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form or by any means, print, photocopy, microfilm, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord

1. Inleiding	1
1.1. Achtergrond	1
1.2. Politiek, media en samenleving en de onderzoeksvragen	3
2. Aspecten van het bevolkingsvraagstuk	11
2.1. Inleiding.....	11
2.2. Kennis van de toekomstige bevolkingsomvang	13
2.3. Oordeel over de gewenste bevolkingsomvang.....	16
2.4. Opvattingen over overheidstaken.....	18
2.5. Samenvatting.....	21
3. Relaties en gezin.....	23
3.1. Inleiding.....	23
3.2. Opinies over gezin, opvoeding en taakverdeling	24
3.3. Samenhangen tussen opvattingen omtrent relaties en gezin.....	34
3.4. Maatschappelijk profiel van de aanhangers van de onderscheiden oriëntaties op relaties en gezin.....	38
3.5. Samenvatting.....	46
4. Kinderen: ja maar wanneer?.....	49
4.1. Inleiding.....	49
4.2. Waarde van kinderen.....	51
4.3. De timing van kinderen.....	53
4.4. De kans op een zwangerschap.....	59
4.5. Samenvatting.....	64
5. Werken én kinderen, maar hoe?	67
5.1. Inleiding.....	67
5.2. Werk en gezin: de discrepantie tussen wens en werkelijkheid	69

5.3. Veranderingen in opvattingen over het voorwaardenscheppend beleid.....	75
5.4. Werk en gezin: prioriteiten ten aanzien van nieuw beleid in 2000.....	84
5.5. Potentieel effect van nieuw beleid	89
5.6. Samenvatting.....	95
6. Arbeid, ouderen en de AOW.....	99
6.1. Inleiding.....	99
6.2. Arbeid door 65-plussers.....	101
6.3. De betaalbaarheid van de AOW.....	103
6.4. Langer doorwerken.....	106
6.5. Samenvatting.....	110
7. Conclusies	113
Literatuur.....	125
Bijlage 1: Vragenlijst.....	129
Bijlage 2: Het onderzoek.....	131
Literatuur.....	127
Bijlage 1: Vragenlijst.....	131
Bijlage 2: Het onderzoek.....	133

Lijst verschenen NIDI-rapporten

Voorwoord

Dit rapport doet verslag van de uitkomsten van het onderzoek naar de Meninge en Opvattingen van de bevolking over Aspecten van het Bevolkingsvraagstuk (MOAB) in 2000. MOAB-2000 is al weer de zesde survey in een serie die in 1983 is gestart nadat de overheid te kennen had gegeven behoefte te hebben aan onderzoek naar “mogelijke beleidsmaatregelen die voor de bevolking aanvaardbaar zijn om aan de gewenste demografische ontwikkeling bij te dragen”¹. Het onderzoek wordt op periodieke basis uitgevoerd, waarbij wordt gestreefd naar veldwerk-rondes die elke twee jaar plaatsvinden. Het herhaalde karakter van het MOAB-onderzoek biedt naast een momentopname tevens een unieke mogelijkheid om trends in opvattingen te bestuderen.

De primaire doelstelling van het MOAB is het monitoren van de maatschappelijke meningsvorming over bevolkingsvraagstukken en daaraan gerelateerd beleid in Nederland ten behoeve van het onderbouwen van de beleidsadviesing. Een van de centrale thema’s binnen dit onderzoek is in welke mate en op welke wijze individuen zich in hun demografisch relevant gedrag, met name wat betreft de vruchtbaarheid, laten leiden of beïnvloeden door bepaalde vormen van overheidsbeleid. Het onderzoek wordt gefinancierd uit middelen die in het kader van de doelfinanciering van het NIDI door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen beschikbaar zijn gesteld.

Het onderhavige rapport biedt een overzicht van de belangrijkste resultaten van MOAB-2000, en waar mogelijk worden de uitkomsten vergeleken met die uit eerdere MOAB-surveys. Belangrijke maatschappelijke thema’s vormden het uitgangspunt voor de keuze van de onderwerpen die aan bod komen in dit rapport. Dat zijn: opvattingen van de bevolking over bevolkingsgroei, taken van de overheid, het gezin, timing van de geboorte van het eerste kind, combineren van arbeid en zorg, arbeidsparticipatie van ouderen, flexibele pensionering en opvattingen over manieren om de AOW betaalbaar te houden.

¹ Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1982-1983, Bevolkingsvraagstuk, 15552, nr. 2.

De uitvoering van MOAB-2000 is verzorgd door CentERdata, dat deel uitmaakt van de CentER Groep, een instituut voor wetenschappelijk onderzoek van de Economische Faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant. Wij zijn drs. C. Vis, hoofd van de afdeling Onderzoek van CentERdata, zeer erkentelijk voor al haar inspanningen om het veldwerk tot een goed einde te brengen. Voorts gaat onze dank uit naar Edith Dourleijn, voormalig onderzoeker bij het NIDI, die alle MOAB-databestanden heeft gekoppeld tot een database, waar de onderzoekers nog vele jaren plezier van zullen hebben. Ten slotte danken de auteurs Tonny Nieuwstraten-Prins en Jacqueline van der Helm voor hun adequate en snelle secretariële ondersteuning en het klaarmaken van dit rapport voor de drukker.

Ingrid Esveldt
Oktober 2001

1. Inleiding

1.1 | Achtergrond

Veel belangrijke maatschappelijke thema's hebben direct of indirect te maken met demografische ontwikkelingen. Geboorte, sterfte en migratie zijn van alle dag, en zorgen voor veranderingen in de omvang en samenstelling van de bevolking, of dat nu op lokaal, nationaal of internationaal niveau is. De vruchtbaarheidsontwikkeling van de afgelopen decennia —het uitstellen van kinderen en het dalende kindertal per vrouw— is de voornaamste achtergrond van de ontgroening en vergrijzing van de bevolking. Dit geeft de maatschappelijke betekenis van de aanhoudend lage vruchtbaarheid aan. Al in het begin van de jaren zeventig werd het belang van de rol van vruchtbaarheid door de overheid ingezien: in 1972 was de Commissie Bevolkingsvraagstuk ingesteld met als opdracht een onderzoek in te stellen naar de ontwikkeling van de omvang en de samenstelling van de Nederlandse bevolking en de gevolgen daarvan voor “de gezondheidstoestand van de bevolking, waarbij aandacht diende te worden besteed aan de consequenties van de veranderingen die zouden optreden in het leefmilieu” (het zogenoemde bevolkingsvraagstuk) (Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, 1977).

Het standpunt van de overheid ten aanzien van de demografische ontwikkelingen destijds was dat gestreefd zou moeten worden naar een evenwichtige of stationaire bevolking van ongeveer 14 miljoen inwoners². Om dit te bereiken was een lage vruchtbaarheid noodzakelijk, maar op den duur zou de vruchtbaarheid weer naar het vervangingsniveau³ kunnen stijgen (Tweede

² Van een stationaire bevolking wordt gesproken wanneer het aantal geboorten en sterfgevallen met elkaar in evenwicht zijn, er geen migratie-effect optreedt en de vruchtbaarheid op het vervangingsniveau ligt. De bevolkingsomvang blijft zodoende onveranderd, evenals de leeftijdsopbouw.

³ Het vervangingsniveau duidt op het aantal kinderen dat een geboortecohort vrouwen zou moeten voortbrengen om zich in kwantitatieve zin in de volgende generatie te vervangen. Omdat sommige vrouwen overlijden vóór (het einde van) hun reproductieve periode, ligt het vervangingsniveau niet op exact twee kinderen maar een fractie hoger.

Kamer der Staten-Generaal, 1982-1983). Voor het geval de vruchtbaarheid op termijn niet spontaan zou gaan stijgen, wilde men weten welke beleidsmaatregelen voor de bevolking aanvaardbaar zouden zijn om aan de gewenste demografische ontwikkelingen bij te dragen. Voor een expliciete bevolkingspolitiek, zo vond men, was geen aanleiding. Enkele jaren later, toen bleek dat de lage vruchtbaarheid aanhield, voegde de regering daaraan toe dat er een zogenoemd “voorwaardenscheppend beleid” moest komen. Dit beleid zou vrouwen en mannen betere mogelijkheden bieden voor het combineren van het ouderschap met andere levensopties, zoals het buitenshuis werken. Doel was dat zou worden voorkomen dat bij voortzetting van de lage vruchtbaarheid de kinderwens bij veel paren al te zeer zou worden beperkt (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1987-1988).

Dit voorwaardenscheppende beleid werd onderdeel van het emancipatiebeleid. Hoewel de regering, zoals gezegd, geen aanleiding zag voor een expliciet bevolkingsbeleid, had het voorwaardenscheppende beleid wel raakvlakken daarmee. Bevolkingsbeleid omvat, kort gezegd:

- maatregelen die de bedoeling hebben een directe invloed uit te oefenen op demografische gebeurtenissen;
- maatregelen die, hoewel in de eerste plaats op basis van andere overwegingen genomen, worden geformuleerd met inachtneming van demografische overwegingen;
- en maatregelen die onbedoeld demografische gevolgen hebben (Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, 1977).

Het voorwaardenscheppende beleid inzake gezinsvorming en vruchtbaarheid omvat maatregelen van de tweede en derde soort, en wellicht vooral de derde soort. Men moet daarbij denken aan maatregelen die de perceptie van de kosten van het hebben van kinderen negatief beïnvloeden (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1988-1989). Een direct sturend beleid met als doel de vruchtbaarheid te beïnvloeden, zoals bijvoorbeeld in de vorm van geboortepremies, voert de overheid niet. Om de impliciete werking van het toenmalige beleid op demografische ontwikkelingen inzichtelijk te maken is destijds onder meer een inventarisatie uitgevoerd van voorwaardenscheppend beleid inzake gezinsvorming en van maatregelen die het krijgen van kinderen op een of andere

Het is dus afhankelijk van het sterfteniveau. Thans ligt het vervangingsniveau in Nederland op 2,07; rond 1900 lag het op circa 2,40.

wijze negatief zouden kunnen beïnvloeden (Esveldt en Van Nimwegen, 1992). Ook het onderzoek *Meningen en Opvattingen van de bevolking over Aspecten van het Bevolkingsvraagstuk (MOAB)* werd in dit kader gestart. Vanaf 1983 is dit onderzoek zes keer uitgevoerd. Het richt zich met name op de meningen van de bevolking over verschillende aspecten van het bevolkingsvraagstuk. Daarbij ligt de nadruk op het krijgen van een (volgend) kind en de rol die de overheid hierbij speelt of zou kunnen of moeten spelen. Verder komen onderwerpen als vergrijzing en de aanwezigheid van buitenlanders aan bod.

In 2000 vond de zesde ronde plaats. Naast de onderwerpen die ook in de voorgaande rondes aan de orde kwamen, zijn in 2000 ook vragen gesteld over opvattingen omtrent onder meer samenwonen, trouwen, kinderen krijgen, scheiden en de volgorde van deze demografische gebeurtenissen; het tijdstip waarop men kinderen krijgt; en (flexibele) pensionering.

Bij de keuze van onderwerpen voor het onderhavige rapport is gekeken naar de maatschappelijke thema's die de afgelopen jaren ruime aandacht kregen in de politiek, de media en daarmee in de samenleving. Bij de uiteindelijke selectie is vooral gekeken naar de demografisch relevantie van de thema's, waarbij de levensloop als uitgangspunt werd genomen. Concreet betekent dit dat in dit rapport in de hoofdstukken 2 tot en met 6 de volgende onderwerpen aan de orde zullen komen: de bevolkingsgroei en het bevolkingsbeleid, vruchtbaarheid, relaties en gezin, het combineren van arbeid en zorg, de arbeidsparticipatie van ouderen en de financiering van de AOW op termijn. Het afsluitende hoofdstuk 7 bevat de belangrijkste conclusies. In tegenstelling tot de vorige MOAB-rapporten zal dit rapport geen hoofdstuk wijden aan migratie en migranten. Het NIDI heeft in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) reeds een studie uitgevoerd over dit onderwerp. De resultaten hiervan zijn verschenen in een publicatie van de WRR (Esveldt en Traudes, 2001).

Als achtergrond wordt eerst een globale beschrijving gegeven van de discussies die over deze onderwerpen de afgelopen tijd gevoerd zijn, zonder overigens de pretentie te hebben daarbij volledig te zijn. Daaraan gekoppeld zullen de belangrijkste vragen worden gepresenteerd die in dit rapport aan de orde komen.

1.2 | Politiek, media en samenleving en de onderzoeksvragen

Bevolkingsdruk en bevolkingsbeleid

Een steeds weer terugkerend onderwerp in Nederland is de bevolkingsdruk. Naar aanleiding van de *Vijfde nota over de ruimtelijke ordening* en de aankondiging van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) dat Nederland (vanaf maart 2001) 16 miljoen inwoners telt, is de discussie over “Nederland is vol” weer even opgelaaid. Nederland behoorde in 2000 met een bevolkingsdichtheid op 1 januari 2000 van 386 inwoners per vierkante kilometer (of 468 inwoners per vierkante kilometer land) tot de 13 dichtstbevolkte landen ter wereld (Van Nimwegen en Beets, 2000 en de Verenigde Naties, 1999). Prognoses van het CBS (middenvariant) gaan momenteel uit van een verdere bevolkingstoename tot maximaal 18,06 miljoen inwoners in 2040 (CBS, 2001). De groeiende bevolkingsdruk geeft aanleiding tot zeer uiteenlopende reacties. Het beeld dat daarbij komt bovendrijven is dat sommigen in het geheel geen problemen zien of vinden dat er nog ruimte te over is in Nederland, terwijl anderen ervaren dat Nederland vol is of, zoals Paul Schnabel, directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, voorjaar 2000 in *Vrij Nederland* zei: “Het land is een dansaal geworden waarin niemand meer aan de kant zit en iedereen de hele vloer nodig heeft”. Het gaat hierbij misschien nog niet eens zo zeer om die 16 miljoen mensen, maar vooral om hun wensen ten aanzien van huis, tuin, auto en parkeerplaats en de consequenties daarvan voor bijvoorbeeld de woningvoorraad en de mobiliteit. De discussies gaan voorts vooral over de negatieve gevolgen voor het milieu van de groei van het autoverkeer, de verstedelijking en het verdwijnen van vrije ruimte en natuurgebieden.

De berichten in de media weerspiegelen signalen uit de samenleving dat de Randstad (en voor sommigen Nederland) te vol raakt. Er bestaat echter geen duidelijk beeld van de meningen van de bevolking over de bevolkingsgroei. Hoe denkt de gemiddelde Nederlander over de bevolkingsgroei en is die mening veranderd in de afgelopen decennia, toen de bevolking steeg van zo'n 14 miljoen inwoners begin jaren tachtig tot bijna 16 miljoen in 2000?

Terugdringen van de bevolkingsgroei door direct ingrijpen van de overheid wordt in Nederland als optie door de politiek en de samenleving altijd zorgvuldig vermeden. Beide zijn nooit een groot voorstander geweest van een actief bevolkingsbeleid. Maar het afgelopen jaar heeft het Tweede-Kamerlid Dittrich (D66) voor enige opwinding gezorgd door voor te stellen de bevolkingsgroei te bestrijden met het voeren van een actieve bevolkingspolitiek (emigratie, opvang van asielzoekers in de eigen regio, aanpassingen in de kinderbijslag en fiscale regelingen voor ouders)⁴. Wellicht is de bevolking, geconfronteerd met de nadelige gevolgen van een uitgedijde bevolking,

⁴ Het Parool, 3 juni 2000.

inmiddels ook te vinden voor ingrijpen van de overheid in processen die leiden tot verdere groei van de bevolking. Dit is niet bekend. Wat vinden Nederlanders überhaupt behoren tot de verantwoordelijkheden van de overheid? In dit rapport worden dergelijke vragen aan de orde gesteld in hoofdstuk 2. Daarin staan de ontwikkelingen in de bevolkingsomvang en beleid, de kennis en opvattingen van Nederlanders over de bevolkingsgroei en de opvattingen van Nederlanders over de taken van de overheid centraal.

Het gezin

Begin jaren negentig is in de politiek het gezin als de bekende hoeksteen van de samenleving veelvuldig aan de orde geweest. De toenmalige CDA-fractie leider Heerma nam daarbij het voortouw, niet lang daarna gevolgd door de andere politieke partijen. Het gezin zou op z'n retour zijn en vragen om meer politieke aandacht. Er werd een pleidooi gehouden voor een speciaal gezinsbeleid of zelfs een minister voor gezinszaken, wat uiteindelijk uitmondde in een *Notitie Gezin* (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 1996) van het Kabinet. Deze notitie vormde onder meer het startpunt voor de Gezinsmonitor⁵, een herhaalde survey met betrekking tot zaken als ouderschap en de verdeling van arbeid en zorg, en een tweemaaljaarlijks *Signalement*. In deze publicatie wordt door de Nederlandse Gezinsraad gerapporteerd over de ontwikkelingen op het terrein van het gezin, met als doel om de “de samenhangende effecten van maatschappelijke ontwikkelingen en overheidsbeleid in globale zin te schetsen” (Nederlandse Gezinsraad, 2001). Daarnaast was er aandacht voor het gezin in andere kabinetsplannen (Van Nimwegen en Moors, 1998).

Hoewel de politieke zich blijkbaar zorgen maakte over het gezin, is het gezin natuurlijk niet echt weg geweest. Nog steeds leven de meeste Nederlanders een groot deel van hun leven binnen gezinsverband. Ideeën over rollen van ouders binnen het gezin zijn echter aan verandering onderhevig. Nog in de jaren zeventig vonden velen dat moeders met (jonge) kinderen niet mochten werken, terwijl nu de meerderheid van de Nederlanders het acceptabel vindt dat ouders van twee of meer kinderen allebei werken. Ook de normen en waarden over het gezin veranderen. Vroeger zouden discussies in de media en het parlement over het adopteren van kinderen door homoparen ondenkbaar zijn geweest. Na jarenlange debatten in de politiek welke men in de media op de voet kon volgen, is nu het homohuwelijk wettelijk geregeld en adoptie door homoparen beperkt toegestaan. Maar wat vinden de Nederlanders zelf van homoparen die kinderen

⁵ Uitgevoerd door de Nederlandse Gezinsraad in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek.

opvoeden? En hoe denken zij in het algemeen over het gezin en de verscheidenheid aan gezins- en relatievormen, over echtscheiding, of het gezinsbeleid en maatregelen die het ouders eenvoudiger moeten maken om kinderen te krijgen en op te voeden? Hebben Nederlanders vooral een voorkeur voor het traditionele gezin, of voor een meer modern gezinsleven, en in hoeverre zijn andere manieren van leven in opkomst? Het zijn vragen die het afgelopen jaar in het MOAB-onderzoek werden gesteld. Hoofdstuk 3 gaat in op de meningen van de Nederlandse bevolking over relatievorming en -ontbinding en over de betekenis van het gezin. Daarbij zal ook worden gekeken naar mogelijke sociale differentiatie in die meningen en naar ontwikkelingen in de tijd. Een aantal van deze vragen komt ook in hoofdstuk 2 en 5 aan bod.

Late vruchtbaarheid

Vruchtbaarheid en dan met name het krijgen van kinderen op latere leeftijd is inmiddels ook onderwerp van maatschappelijke discussie. Als tegenwoordig na een lange weg van studie, baan en relatie uiteindelijk een gezin wordt gesticht, is de potentiële moeder vaak al rond de 30 en zelfs in toenemende mate boven de 35. De uitdrukking die vaak wordt gebezigd, is dat men dan een kind ‘neemt’. Dit verraadt dat men het idee heeft het geheel zelf in de hand te hebben⁶. Dat de praktijk anders is, blijkt wel uit het feit dat steeds vaker een bezoek aan de gynaecoloog nodig is omdat de gewenste zwangerschap uitblijft, en een groeiend aantal kinderen na IVF (in vitro fertilisatie) of andere voortplantingstechnieken wordt geboren. Goeddeels heeft dat te maken met de late leeftijd waarop veel vrouwen in Nederland tegenwoordig kinderen krijgen. Vrouwen leren van jongs af aan om een zwangerschap te voorkomen, waardoor ze wellicht het idee hebben dat je zó zwanger kunt worden als je dat wilt. De praktijk leert echter anders, en de late en soms met behulp van voortplantingstechnieken verkregen zwangerschap kan medische consequenties hebben voor zowel moeder als kind. Dit is inmiddels ook tot de politiek doorgedrongen. Nog dit voorjaar heeft minister Borst van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer geschreven dat Nederland vergeleken met het buitenland veel vroeggeboorten en baby's met een laag geboortegewicht en aangeboren afwijkingen kent. Als oorzaak noemde zij onder meer de late leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen en de toepassing van reageerbuisbevruchting. De minister wil proberen om vrouwen ertoe te bewegen op jongere leeftijd te starten met een gezin (Beets *et al.*, 2001). De vraag is of dergelijk beleid zou aanslaan. Tenslotte zetten de meeste vrouwen

⁶ Volkskrant, 12 augustus 2000.

nog steeds een gezond kind op de wereld. Daardoor ervaren vrouwen de noodzaak niet om eerder kinderen te krijgen. In de discussies over dit onderwerp is wel aandacht besteed aan de factoren die ertoe bijdragen dat vrouwen pas laat kinderen krijgen, maar daarbij zijn de ideeën van Nederlanders over de beste leeftijd om kinderen te krijgen of over de leeftijd waarop vrouwen te oud zijn om kinderen te krijgen, onderbelicht gebleven. Hoeveel vrouwen vinden dat zij eigenlijk te laat kinderen hebben gekregen en hoe staat het met hun kennis van de kansen op een zwangerschap op latere leeftijd? Uitermate belangrijke vragen die in hoofdstuk 4 van dit rapport aan de orde komen. Het hoofdstuk concentreert zich op de vruchtbaarheid. Onderwerpen zijn de waarde van kinderen, het ontstaan van zwangerschappen op latere leeftijd, de opvattingen over de beste of maximaal aanvaardbare leeftijd voor een vrouw om kinderen te krijgen, de mening over de timing van de geboorte van het eerste (eigen) kind en de kennis rond de conceptiekansen bij stijgende leeftijd.

Vrouwen, werk en gezin

Ook veelvuldig besproken in de media en het parlement is de arbeidsparticipatie van vrouwen. De aandacht concentreert zich daarbij op twee punten: het combineren van arbeid en zorg, met in het verlengde daarvan de kinderopvangvoorzieningen (of liever gezegd: het gebrek daaraan), en daarnaast herintreding op de arbeidsmarkt van vrouwen die een periode fulltime voor hun kinderen hebben gezorgd. Deze vrouwen willen graag aan het werk maar slagen er lang niet altijd in een baan te vinden. Veel genoemde redenen zijn volgens een onderzoek van de FNV (2000) dat herintreedsters volgens werkgevers te oud zijn, te weinig ervaring of verouderde vakkennis hebben en te weinig uren willen werken op tijden dat de kinderen naar school zijn. De FNV vindt dat werkgevers vrouwen meer zeggenschap moeten geven over de tijden waarop wordt gewerkt. Volgens staatssecretaris Verstand van Emancipatiezaken moeten werkgevers meer investeren in kinderopvang, scholing, en aanpassing van het personeelsbeleid, maar zouden daarnaast vrouwen het net als mannen vanzelfsprekend moeten vinden om economisch zelfstandig te zijn. Het doel van het kabinet is dan ook niet alleen om de mogelijkheden werk en zorg te combineren te verbeteren, onder meer door uitbreiding van kinderopvang (tot in totaal 160.000 plaatsen in 2002) en verlofregelingen, maar ook om deze mentaliteitsverandering te bewerkstelligen (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000b). De vraag is hoe realistisch dit is. De praktijk is dat vrouwen de laatste jaren (ook als ze jonge kinderen hebben) weliswaar meer zijn gaan werken, maar dat betrof vooral kleine baantjes. Ze zijn gemiddeld niet meer uren gaan werken. De economische zelfstandigheid van werkende

vrouwen is daardoor onveranderlijk gering. Verder heeft in bepaalde leeftijdsgroepen een grote minderheid van de vrouwen in Nederland nog altijd geen betaalde baan (Esveldt en Henkens, 2001 en Schippers, 2001). Tegenwoordig bestaat er bovendien een grote differentiatie in combinaties van werk en gezin voor vrouwen, variërend van vrouwen die fulltime huisvrouw en moeder zijn tot vrouwen die geheel carrière-gericht zijn. Daarbij maakt het ook nog eens uit hoe oud men is, welk onderwijsniveau men heeft en tot welke etnische groep men behoort. Dat vraagt om een (emancipatie)beleid dat rekening houdt met zeer uiteenlopende wensen ten aanzien van voorwaardenscheppend beleid van mensen die zich in verschillende fasen en combinaties van hun arbeids- en gezinscarrière bevinden (Schippers, 2001). Kortom: een levensloopbewust beleid. Wat men zou willen weten is of, en op welk moment in hun leven vrouwen willen werken, en of al die werkende en niet-werkende vrouwen of moeders tevreden zijn met hun huidige arbeids- en zorgcarrière. Deze vragen staan centraal in hoofdstuk 5, dat draait om de problematiek rond het combineren van de zorg voor een gezin en een baan. Een andere belangrijke vraag in dit hoofdstuk is aan welke nieuwe voorwaardenscheppende voorzieningen voor gezinnen vrouwen behoefte hebben en welke factoren daarop van invloed zijn, ervan uitgaande dat vrouwen die niet of een beperkt aantal uren werken, andere wensen hebben dan vrouwen die een grote parttime baan hebben of voltijds werken naast de zorg voor een gezin. En, *last but not least*, welke effecten verwachten vrouwen van uitbreiding van de kinderopvang op hun arbeidsparticipatie?

Werk, ouderen en de betaalbaarheid van de AOW

De Nederlandse arbeidsmarkt verouderd thans in een rap tempo. Tot op heden is deze veroudering deels gecompenseerd door een massaal gebruik van uittredingsregelingen door werkgevers en werknemers: de meeste ouderen stoppen voor hun 65^e jaar. Om te zorgen dat ouderen langer aan het werk blijven, is het kabinet akkoord gegaan met een pakket maatregelen gericht op zowel werkgevers als oudere werknemers. Dat pakket dient ervoor te zorgen dat de arbeidsparticipatie van ouderen weer toeneemt. Deze maatregelen staan verwoord in de nota *Bevordering arbeidsdeelname ouderen* van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000a). De nota stelt voor dat er weer een sollicitatieplicht komt voor degenen die 57,5 jaar of ouder zijn en dat ouderen blijven doorwerken tot hun 65e. Korter werken aan het einde van de carrière of eenvoudiger (minder goed betaald) werk accepteren zou financieel aantrekkelijker gemaakt moeten worden door het ooit verdiende loon te blijven meetellen voor het pensioen. Vervroegd pensioen blijft mogelijk, maar dan wel

voor eigen kosten. Voor werkgevers zou het financieel weer aantrekkelijker moeten worden om 50-plussers in dienst te nemen door kortingen te geven op premies en loonbelasting voor deze groep. Werknemers die blijven werken na hun 58^e wordt een financiële bonus in het vooruitzicht gesteld: de ouderenbonus. Verder zouden werkgevers een leeftijdsbewust personeelsbeleid moeten voeren en investeren in het op peil houden van kennis en vaardigheden bij oudere werknemers. Over de kansen van een dergelijk beleid wordt verschillend gedacht. De FNV bijvoorbeeld heeft twijfels over de bereidwilligheid van oudere werknemers om zelf langer door te werken en over de bereidwilligheid van werkgevers om ouderen in dienst te nemen of te houden.

Naast de zojuist genoemde maatregelen wordt hier en daar ook al voorzichtig gesproken over het loslaten van de verplichte pensioengerechtigde leeftijd. Een punt op de politieke agenda is dit echter nog niet. Er wordt vaak vanuit gegaan dat zeker de jongere generaties die nu de 50-jarige leeftijd naderen zich anders zullen opstellen dan de huidige generatie ouderen, en dat zij langer willen blijven werken. Hierop wordt in hoofdstuk 6 uitgebreid ingegaan. De wensen van jongeren en ouderen met betrekking tot hun eigen arbeidscarrière (doorwerken tot 65 jaar of niet), flexibele pensionering en de prijs die men daarvoor zou willen betalen komen daarbij aan de orde, evenals de mening van Nederlanders, jongeren en ouderen, over arbeidsparticipatie van ouderen.

De publicatie van het rapport *Generatiebewust beleid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 1999) zwengelde de discussie over de financiële gevolgen van de vergrijzende bevolking opnieuw aan. “Vele collectieve voorzieningen voor ouderen, zoals de AOW en medische zorg worden gefinancierd uit belastingen die door de werkenden worden opgebracht. Door de vergrijzing zal het draagvlak voor deze voorzieningen afnemen” (WRR, 1999, p. 19). De jongere generaties, qua omvang veel kleiner dan de generaties die de komende decennia de pensioengrens zullen passeren, komen dus voor veel hogere lasten te staan. In een open brief van een veertigtal jongeren, in NRC Handelsblad van 26 oktober 1996, wordt dit al verwoord: “(...) Wij moeten een steeds groter deel van ons inkomen betalen aan jullie schulden. Jullie hebben op te grote voet geleefd, en wij zullen daarvoor op moeten draaien (...)”. De WRR stelde een aantal oplossingen voor die de gevolgen van de vergrijzing voor de samenleving voor zowel jongeren als ouderen draagbaar moeten maken. De Raad pleitte onder meer voor een vergroting van de arbeidsparticipatie van ouderen (zie hiervoor), voor het ‘fiscaliseren’ van de AOW (65-plussers betalen naar vermogen mee aan de AOW), en het wegwerken van de staatsschuld binnen de komende 20 à 25 jaar.

Hiermee zouden gelden beschikbaar komen om de sociale voorzieningen ook in de toekomst te kunnen financieren. Het fiscaliseren van de AOW deed de emoties hoog oplopen, zowel binnen de politiek als in de samenleving. De belangenorganisaties van ouderen wezen erop dat ouderen niet behoorden mee te betalen aan een pensioen waar zij hun hele leven al premie voor hadden betaald. Wat geheel ontbreekt in de discussies is de mening van Nederlanders zelf over dit onderwerp. In dit rapport wordt in hoofdstuk 6 gekeken naar de opvattingen van ouderen en jongeren over hoe de AOW kan worden veiliggesteld. De solidariteit tussen generaties neemt daarbij een belangrijke plaats in.

2. Aspecten van het bevolkingsvraagstuk

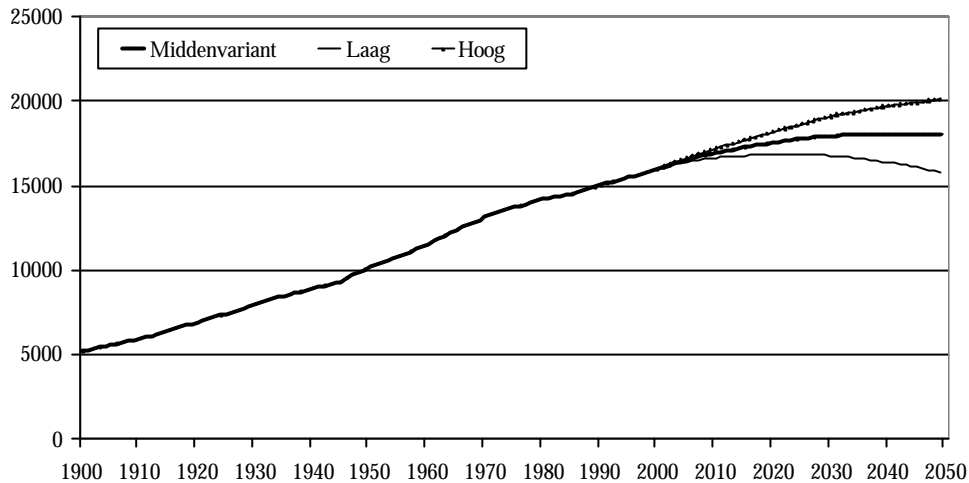
2.1 | Inleiding

Na in het vorige hoofdstuk te hebben toegelicht wat zoal onder het bevolkingsvraagstuk moet worden begrepen, wordt in dit hoofdstuk om te beginnen een beknopte schets gegeven van de ontwikkelingen in de bevolkingsomvang gedurende de afgelopen decennia en de relatie tussen bevolkingsontwikkelingen en beleid. Vervolgens wordt in de volgende paragrafen bekeken wat de kennis en opvattingen van Nederlanders zijn inzake deze bevolkingsontwikkelingen en het overheidsbeleid (paragrafen 2.2 en 2.3).

Het inwonertal van Nederland is in de afgelopen eeuw voor Europese begrippen snel toegenomen. Kende ons land rond 1900 circa 5,1 miljoen inwoners, tegen het einde van de eeuw was dat gegroeid tot ruim 15,9 miljoen, dat wil zeggen meer dan een verdrievoudiging in honderd jaar tijd (factor 3,1). In diezelfde periode kenden in Europa slechts Griekenland (met een groeifactor van 4,4), Roemenië (3,8) en Zwitserland (3,2) een sterkere groei (Prins en Verhoef, 2000). De meeste omringende landen bleven met hun bevolkingsgroei ver achter bij Nederland. Zo is de groeifactor voor zowel België, Duitsland, Frankrijk als het Verenigd Koninkrijk 1,5, en die voor bijvoorbeeld Denemarken 2,1 en voor Zweden 1,7. Ook als alleen naar de periode 1950-2000 wordt gekeken, heeft Nederland een relatief sterke bevolkingsgroei ondergaan. Dit heeft geleid tot een toenemende bevolkingsdruk.

In *figuur 2.1* is de bevolkingsomvang afgebeeld. Te zien is dat de bevolkingsomvang vooralsnog blijft toenemen maar rond 2040 tot een maximum van 18,1 miljoen zal komen om vervolgens te gaan dalen (CBS, 2001, middenvariant). Dat is een gevolg van het feit dat rond 2030 het

Figuur 2.1. Inwonertal van Nederland, 1900-2050 (x 1000) (vanaf 2000 CBS-bevolkingsprognose)

Bron: CBS, 2001.

jaarlijkse aantal overledenen hoger zal worden dan het aantal levendgeborenen. Omdat in de prognose wordt uitgegaan van grotere aantallen immigranten per jaar dan emigranten gaat de bevolkingsgroei nog iets langer door. Pas vanaf 2040 kan het immigratie-overschot de natuurlijke bevolkingsafname niet meer compenseren. De bevolkingsomvang zal dus nog enige tijd blijven toenemen en dat wordt versterkt doordat wordt verondersteld dat Nederland voor immigranten aantrekkelijk zal blijven. Daarmee zal ook de bevolkingsdichtheid voorlopig niet afnemen.

De aanhoudende bevolkingsgroei heeft gevolgen voor de organisatie van onze toekomstige samenleving. Deze ontwikkeling zal talloze maatschappelijke terreinen beïnvloeden, zoals wonen, welzijn, gezondheidszorg en arbeidsmarkt. De absolute omvang van het aantal benodigde (grote en kleine) wooneenheden, arbeidskrachten, zorgarrangementen, et cetera, zal dan ook danig wijzigen. En dat geldt ook voor de consumptiepatronen (voedsel en consumentengoederen), mobiliteit en financiële transacties. De toegenomen bevolkingsgroei en de gevolgen daarvan zijn steeds weer terugkerende onderwerpen in maatschappelijke discussies. Niet bekend is in hoeverre de aanhoudende

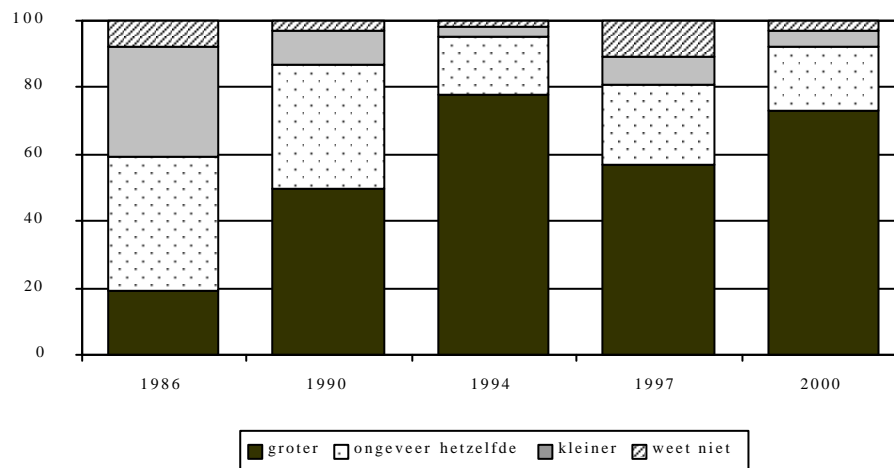
bevolkingsgroei (en bevolkingsdruk) de ‘gemiddelde’ Nederlander bezighoudt. In het MOAB-onderzoek werden Nederlanders gevraagd naar hun kennis maar ook naar de opvattingen die inwoners van ons land hebben ten aanzien van de ontwikkelingen in de bevolkingsomvang. In de navolgende twee paragrafen wordt eerst de kennis van de bevolkingsomvang getoetst en wordt vervolgens nagegaan wat men van de aanhoudende bevolkingsgroei vindt.

Veranderingen in de bevolkingsomvang maar ook in de samenstelling en spreiding van de bevolking zijn onlosmakelijk verbonden met andere maatschappelijke ontwikkelingen. Deze verbinding werkt naar twee kanten. Maatschappelijke processen (zoals economische groei en individualisering) sturen de bevolkingsontwikkeling aan maar worden op hun beurt ook beïnvloed door demografische veranderingen (zoals door de gevolgen van bevolkingsgroei, later kinderen krijgen, veroudering en/of internationale migratie). Gegeven het feit dat demografische veranderingen zich vrijwel steeds langs de weg der geleidelijkheid voltrekken en uit hun aard een geheel eigen dynamiek kennen —de leeftijdsopbouw van een bepaald moment is de resultante van geboorte-, sterfte- en migratieontwikkelingen in voorgaande decennia, welke nog vele jaren zullen doorwerken— doen demografische ontwikkelingen zich goeddeels voor als min of meer autonome processen. De mogelijkheden om demografische trends met gerichte beleidsinterventies te sturen moeten derhalve niet worden overschat. Dit geldt met name voor de vruchtbaarheids- en de sterfteontwikkeling, maar in mindere mate ook voor binnenlandse en internationale migratie. Toch is er wel degelijk ruimte voor beleid. Bij beleid dat raakt aan bevolkingsvraagstukken gaat het zowel om richtinggevend, initiërend beleid (bijvoorbeeld toelatingsbeleid), voorwaarden-scheppend, faciliterend beleid (bijvoorbeeld inzake arbeid en zorg), als accommoderend beleid (bijvoorbeeld integratiebeleid). Het zal duidelijk zijn dat beleid meer kans van slagen heeft indien het op brede steun van de bevolking kan rekenen. Vanuit dat oogpunt is het niet meer dan logisch dat er met regelmaat wordt gepolst wat de wensen zijn die bij de bevolking leven ten aanzien van allerlei aspecten van het bevolkingsvraagstuk dan wel wat de houding van de bevolking is met betrekking tot specifieke beleidsmaatregelen. Welke taken in de ogen van de bevolking tot de verantwoordelijkheden van de overheid behoren, staat beschreven in paragraaf 2.4. In de hoofdstukken 5 en 6 wordt bovendien aandacht besteed aan opvattingen over specifieke maatregelen.

2.2 | Kennis van de toekomstige bevolkingsomvang

Met de kennis van Nederlanders over de bevolkingsontwikkeling valt het wel mee. De meeste Nederlanders (74 procent) weten inmiddels dat de bevolking van ons land in de nabije toekomst nog zal blijven toenemen (*figuur 2.2*). In 1986 lag dat anders. Destijds meende slechts een vijfde van de Nederlanders dat de bevolking nog groter zou worden. Overigens was het CBS er toen nog van overtuigd dat de maximale bevolkingsomvang al tussen 2005 en 2010 (zo'n 20 à 25 jaar later) bereikt zou worden en de verwachtingen lagen met een totale bevolkingsomvang van 15,8 miljoen mensen beduidend lager dan nu (CBS, 1987). Sinds de enquête in 1986 is het percentage Nederlanders dat denkt dat de bevolking nog verder zal groeien, gestaag toegenomen, evenals de CBS-prognose van de maximale bevolkingsomvang (zie paragraaf 2.1). Het lijkt erop dat het beeld dat men heeft van de toekomstige bevolkingsomvang realistischer is geworden. De bijstelling van de CBS-prognoses en de maatschappelijke discussie die in het begin van de jaren negentig, maar vooral in de tweede helft van de jaren negentig werd gevoerd over de omvang en de vergrijzing van de Nederlandse bevolking zullen daarbij zeker een rol hebben gespeeld. De groep die meent dat de bevolking kleiner zal worden, is tegenwoordig beperkt (vijf procent). In 1986 verwachtte nog eenderde van de

Figuur 2.2. Verwachtingen ten aanzien van de omvang van de toekomstige Nederlandse bevolking, 1986-2000 (%)

Bron: MOAB 1986-2000.

Nederlanders dat de bevolking rond 2000 zou gaan krimpen. Voor een deel is het verschil tussen 1986 en 2000 te wijten aan een verschil in vraagstelling. In 1986 werd gevraagd naar de verwachtingen over de bevolkingsomvang 15 jaar later, terwijl in 2000 geen termijn is genoemd.

Sommige bevolkingsgroepen zijn minder goed op de hoogte, maar de verschillen zijn over het geheel genomen beperkt. Vrouwen bijvoorbeeld, zeiden in 2000 iets minder vaak dan mannen dat de bevolking zou blijven groeien, en hetzelfde geldt voor de laagopgeleiden ten opzichte van degenen met meer opleiding (*tabel 2.1*). Ook andere groepen, zoals degenen die in de zuidelijke provincies wonen of in gemeenten met minder dan 100.000 inwoners, dachten vaker dan de rest dat de bevolking in omvang gelijk zou blijven of in de nabije toekomst zou afnemen. Verrassend genoeg blijken jongeren, ondanks hun gemiddeld genomen hogere opleiding, niet beter op de hoogte te zijn van de toekomstige bevolkingsontwikkelingen dan de 65-plussers.

Ondanks het feit dat in de vragenlijsten de formuleringen van de vraag niet steeds identiek was, kan toch worden geconcludeerd dat in de loop van de jaren tachtig en negentig een groeiend deel van de bevolking van Nederland zich bewust is van de verwachte voortgaande groei van het inwonertal in de nabije toekomst.

Tabel 2.1. Percentage Nederlanders dat verwacht dat de bevolkingsomvang in de nabije toekomst zal toenemen, naar enkele sociaal-demografische kenmerken, 2000

Geslacht:	- mannen	78
	- vrouwen	71
Onderwijs:	- laag	68
	- midden	76
	- hoog	76
Regio:	- Noord	79
	- Oost	75
	- West	75
	- Zuid	69
Gemeente:	- 4 grootste gemeenten	79
	- 100.000-225.000	81
	- < 100.000	72

Bron: MOAB-2000.

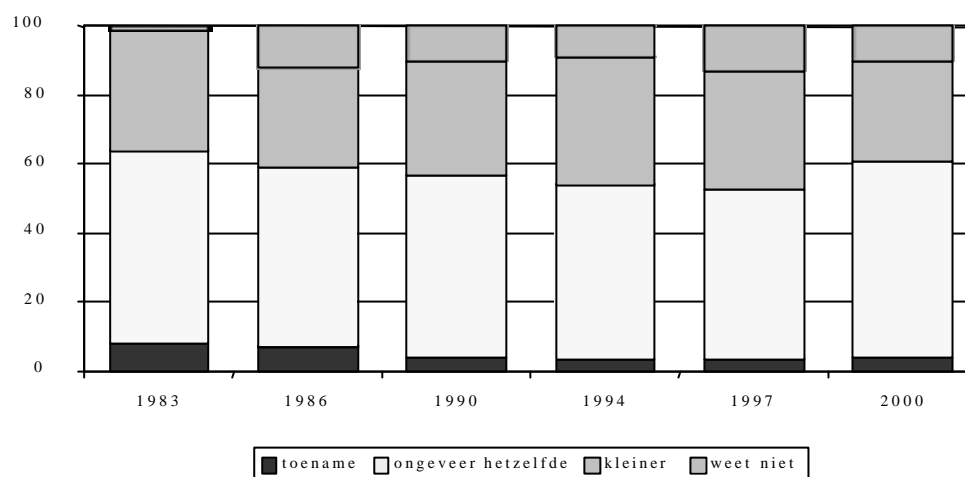
2.3 | Oordeel over de gewenste bevolkingsomvang

De respondenten is vervolgens gevraagd wat zij zelf een wenselijke omvang vinden. *Figuur 2.3* geeft de resultaten. Wat vooral in het oog springt is dat men al jaren van oordeel is dat de bevolking niet meer zou moeten groeien. Zeker 80 à 90 procent van de bevolking vindt dat het aantal inwoners moet afnemen of gelijk moet blijven; van de rest heeft het grootste gedeelte geantwoord dat zij het niet weten. Slechts weinigen zouden graag zien dat de bevolking nog verder groeit, en dat oordeel geldt dan vooral voor de in de jaren tachtig ondervraagden (circa acht procent). In het afgelopen decennium was er nog maar sporadisch iemand deze mening toegedaan (drie à vier procent).

Dat in de loop der jaren steeds meer Nederlanders zijn gaan denken dat de bevolking in de nabije toekomst verder zal groeien heeft, opmerkelijk genoeg, geen invloed gehad op de wensen die Nederlanders hebben als het gaat om de bevolkingsomvang. Men zou verwachten dat in 2000 veel meer mensen voor een kleinere of tenminste een stabiele bevolkingsomvang zouden kiezen dan in 1983 of in 1986. De bevolking is in die periode immers nog verder toegenomen (van 14,3 miljoen in 1983 tot 15,9 miljoen in 2000), het besef dat de bevolkingsomvang ook in de komende jaren nog zal toenemen, is gegroeid, en daarnaast worden de laatste jaren volop discussies gevoerd over de negatieve gevolgen van een groeiende bevolking. *Figuur 2.3* laat echter zien dat dit niet het geval is. Het patroon van de meningen van Nederlanders over de gewenste omvang van de bevolking is over de jaren heen opvallend stabiel. Op basis van deze resultaten kan dus niet de conclusie worden getrokken dat er sprake is van een groeiende ontevredenheid over de bevolkingsomvang. Het lijkt er eerder op dat mensen zich aanpassen aan de veranderende situatie of de bevolkingsgroei gelaten ondergaan. Dit betekent wellicht dat ook voor de toekomst geen rekening behoeft te worden gehouden met een groeiende onvrede.

In de regio's waar de bevolkingsdruk hoger is, het zuiden en het westen, voelt men meer voor een kleinere bevolking dan in de drie noordelijke provincies (*tabel 2.2*). Of mensen uit een grote stad of een kleinere gemeente komen, maakt echter geen verschil. Mensen voor wie geloof een zeer belangrijke rol speelt in het leven vinden daarentegen juist niet dat de bevolking moet

Figuur 2.3. *Meningen over de gewenste omvang van bevolking in Nederland, 1983-2000 (%)*

Bron: MOAB 1983-2000.

krimpen. Vermoedelijk ligt hieraan ten grondslag dat deze groep vaker van mening is dat de mens niet het recht heeft in te grijpen in zaken die leven en dood betreffen, dus ook niet om de omvang te beïnvloeden met behulp van geboortebeperving.

Tabel 2.2. *Wensen van Nederlanders ten aanzien van de bevolkingsomvang naar een aantal kenmerken, 2000 (%)^a*

		Afname	Ongeveer hetzelfde	Toename
Regio:	- Noord	21	64	6
	- Oost	26	59	5
	- West	33	53	4
	- Zuid	29	56	4
Geloof:	- geloof zeer belangrijk	16	64	7
	- geloof belangrijk	29	60	4
	- geloof niet belangrijk	29	57	5
	- geloof speelt helemaal geen rol	33	53	3

^a De categorie 'geen mening' is niet in de tabel opgenomen.

Bron: MOAB-2000.

Het onderwijsniveau, dat anders vaak zo'n belangrijke rol speelt bij meningen, heeft geen invloed op wensen jegens de bevolkingsomvang. Verder zijn mannen en vrouwen het met elkaar eens wat betreft de gewenste omvang, en maakt het ook niet uit hoe oud men is.

2.4 | Opvattingen over overheidstaken

De respondenten is gevraagd naar hun mening over de verantwoordelijkheid van de overheid ten aanzien van een aantal beleidsterreinen waarvan wordt aangenomen dat zij nauw gerelateerd zijn aan demografische ontwikkelingen. Het betreft beleid op het terrein van ouderen, het krijgen van kinderen, de arbeidsparticipatie, het combineren van arbeid en zorg, de woningmarkt en de gezondheidszorg.

Wat in eerste instantie opvalt, is dat er weinig verschil van mening bestaat als het gaat om de gezondheidszorg en de zorg voor ouderen (tabel 2.3). Bijna iedereen vindt dit de taak van de overheid. Hierin is in de afgelopen jaren weinig veranderd, hoewel het erop lijkt dat de bevolking de zorg voor ouderen iets minder belangrijk is gaan vinden. Dit lijkt verrassend, gezien de huidige discussies over de vergrijzing van de bevolking en de gevolgen daarvan voor de zorg voor ouderen. Men zou verwachten dat meer informatie over dit onderwerp en de toegenomen tekorten aan plaatsen en personeel in

Tabel 2.3. Opvattingen ten aanzien van de verantwoordelijkheid van de overheid (percentage dat zegt: 'overheid is sterk/geheel verantwoordelijk')

	1983	1986	1990	1994	1997	2000
Zorg voor bejaarden	90	90	86	85	87	83
Geschikte woonruimte voor iedereen	.	.	83	81	72	61
Gewild aantal kinderen kunnen krijgen	.	.	13	13	15	5
Vrouwen gemakkelijker een baan kunnen krijgen	.	.	32	27	37	.
Vrouwen: werk en kinderen kunnen combineren	.	42	29	26	34	24
Mannen: werk en kinderen kunnen combineren	33	20
Voldoende banen voor iedereen/jongeren ^a	.	68	61	77	78	67
Gezondheidszorg voor iedereen			97	96	97	95

^a In 2000 is 'jongeren' vervangen door 'iedereen'; in 1990: opvang van werkzoekende jongeren.

Bron: MOAB 1983-2000.

verzorgings- en verpleeghuizen, en niet te vergeten het eigen belang op termijn, ertoe zouden leiden dat Nederlanders juist méér gewicht zouden hechten aan de verantwoordelijkheid van de overheid op dit terrein. Kennelijk vindt men dit tegenwoordig meer en meer een privé-aangelegenheid. De toekomst zal echter moeten uitwijzen of er sprake is van een werkelijke daling van het percentage dat vindt dat de zorg voor ouderen tot de verantwoordelijkheid van de overheid behoort.

Maatregelen die ervoor zorgen dat er voldoende banen zijn, zijn volgens de bevolking ook een belangrijke taak van de overheid, maar in iets mindere mate dan het ouderen- en gezondheidsbeleid. In 1994 en 1997 werd meer dan in de periode daarvoor en daarna belang gehecht aan deze overheidstaak. Mogelijk heeft dit te maken met de hoge werkloosheid onder met name jongeren in de jaren negentig. Wat betreft het woningbeleid zijn Nederlanders steeds minder van mening dat dit een overheidstaak is. Een dalend tekort aan woningen kan hierbij een rol hebben gespeeld.

Over emancipatiebeleid heeft men een geheel andere opinie. Een grote meerderheid vindt maatregelen om voor mannen en vrouwen het combineren van werk en kinderen te vergemakkelijken geen verantwoordelijkheid van de overheid, en evenmin maatregelen die erop zijn gericht dat vrouwen gemakkelijker een baan kunnen krijgen. Nog sterker geldt dat voor maatregelen die ervoor zorgen dat mensen het aantal kinderen kunnen krijgen dat zij wensen. Bijna niemand beschouwt dat kennelijk als taak van de overheid.

In het algemeen kan worden geconcludeerd dat Nederlanders tegenwoordig minder verantwoordelijkheid leggen bij de overheid dan voorheen, behalve als het gaat om de gezondheidszorg en (in iets mindere mate) de zorg voor ouderen. Voor die laatste twee beleidsterreinen ziet men juist een belangrijke taak voor de overheid weggelegd, op afstand volgt het woning- en banenbeleid. Het belang dat men hecht aan de rol van de overheid wanneer het gaat om beleid dat gericht is op het creëren van mogelijkheden voor mannen en vrouwen om hun werk met de zorg voor een gezin te combineren, is nog geringer. Zorgen dat men het aantal kinderen kan krijgen dat men wenst is iets waarvan in het algemeen wordt gevonden dat dit geheel buiten de verantwoordelijkheid van de overheid valt.

Niet iedereen heeft dezelfde opinie als het gaat om de taken van de overheid. Uit multivariate analyses blijkt dat men het alleen over 'gezondheidszorg' unaniem eens is⁷ (niet in tabel). Voor de andere beleidsterreinen zijn enkele opvallende

⁷ In de regressie-analyse zijn opgenomen: geslacht, leeftijd, onderwijsniveau (laag, midden, hoog), inwonertal (vier grote steden, gemeenten met 100.000-225.000

verschillen gevonden tussen de diverse groepen. Over de zorg voor ouderen en het woningbeleid is men het over het algemeen nog wel eens. Jongeren en laagopgeleiden vinden iets vaker dat de overheid verantwoordelijk is voor de zorg voor ouderen. Mensen voor wie geloof een zeer belangrijke rol in het leven speelt, vinden echter juist minder vaak dat de overheid de zorg voor ouderen voor haar rekening dient te nemen. Waarschijnlijk zijn zij van mening dat de familie daar zelf verantwoordelijk voor is. Als het gaat om het woningbeleid blijken verder inwoners van de grotere steden iets meer verantwoordelijkheid te leggen bij de overheid dan degenen die in de kleinere gemeenten (minder dan 100.000 inwoners) wonen. Het banenbeleid vindt vooral voorstanders onder degenen die (vermoedelijk) in sterkere mate dan anderen profijt hebben van door de overheid doorgevoerde veranderingen op dit vlak. Het zijn met name jongeren, vrouwen en laagopgeleiden die zich hiervoor hebben uitgesproken. Laagopgeleiden komen wellicht wat meer problemen tegen om een baan te vinden als zij werkloos zijn dan hoog- opgeleiden. Hetzelfde geldt misschien (mogelijk om andere redenen dan voor laagopgeleiden) voor vrouwen, die vaker werkloos zijn dan mannen.

Over het emancipatiebeleid zijn de meningen sterk verdeeld. Zo blijken vrouwen de mogelijkheden voor zowel mannen als vrouwen om baan en gezin te combineren belangrijker te vinden dan mannen. Jongeren hebben voor deze beleidsterreinen een grotere voorkeur dan 45-plussers, die waarschijnlijk in veel mindere mate profijt hebben van door de overheid doorgevoerde veranderingen op dit vlak. Naast de demografische factoren leeftijd en geslacht speelt ook de gezinssituatie een rol. Naarmate men meer kinderen heeft, vinden mensen iets vaker dat de overheid ervoor dient te zorgen dat vrouwen hun werk beter kunnen combineren met de zorg voor hun kinderen. Zij die nog geen kinderen hebben, vinden bovendien dat door de overheid ook voor mannen wegen moeten worden gevonden om hun baan te combineren met de zorg voor kinderen.

Ook andere factoren zoals religie, het onderwijsniveau en de omvang van de gemeente spelen een rol bij de meningen over deze beleidsterreinen. Het combineren van baan en gezin voor mannen en vrouwen wordt belangrijker gevonden naarmate men hoger opgeleid is. Mogelijk heeft dit te maken met een verschil in waarden en normen die men er op nahoudt ten aanzien van kinderen

inwoners, gemeenten met minder dan 100.000 inwoners), aantal kinderen (inclusief geen kinderen) en geloof (zeer belangrijk, belangrijk, niet belangrijk, geen rol).

en moeders die werken (zie hoofdstuk 3). Bij hogeropgeleiden komt het ook vaker voor dat vrouwen een baan met de zorg voor een gezin combineren. Verder blijken ook inwoners van de grotere steden meer verantwoordelijkheid te leggen bij de overheid als het gaat om het beleid op het terrein van het combineren van arbeid en zorg. Dit zou mede een gevolg kunnen zijn van het feit dat in de grote steden relatief veel mensen wonen met moderne normen en levenswijzen. Gezinnen met een moeder die naast de zorg voor de kinderen ook een baan heeft, komen in de grote steden veel voor.

Mensen voor wie geloof een zeer belangrijke rol in het leven speelt, menen vaker dan anderen dat het niet de taak van de overheid is om te zorgen voor betere mogelijkheden voor vrouwen om een baan met de opvoeding van kinderen te combineren. Dit spoort met het feit dat mensen die grote waarde hechten aan het geloof veelal een traditionelere gezinsmoraal hebben. Zij vinden onder meer dat huwelijk en ouderschap direct gekoppeld zijn en dat een vrouw geen baan behoort te hebben wanneer zij kinderen heeft (zie hoofdstuk 3). Mensen voor wie het geloof niet belangrijk is of geen enkele rol speelt in het leven vinden juist vaker dan de rest dat de overheid ervoor zou moeten zorgen dat vrouwen hun werk gemakkelijker kunnen combineren met kinderen dan nu het geval is. Zij zijn dan ook aanhanger van het moderne gezinsideaal, waarbij kinderen gewenst zijn maar in combinatie met arbeidsparticipatie van de vrouw (hoofdstuk 3).

2.5 | Samenvatting

De meeste Nederlanders weten anno 2000 dat de bevolking van ons land in de nabije toekomst verder zal toenemen. Bijna niemand meent dat binnenkort de omvang zal gaan dalen. De gestaag groeiende bevolking en maatschappelijke discussies over de omvang en vergrijzing van onze bevolking zullen ertoe hebben bijgedragen dat een groeiend deel van de Nederlandse bevolking zich bewust is van de verwachte voortgaande groei van het inwonertal in de nabije toekomst. Tegelijkertijd vindt het grootste gedeelte van de bevolking (80 à 90 procent) al jaren dat de bevolking niet verder zou moeten groeien. Dit percentage is sinds 1983 nauwelijks veranderd, ondanks dat de bevolking in die periode fors is gegroeid, het besef is toegenomen dat de bevolkingsomvang ook de komende jaren nog zal toenemen, en ondanks dat de laatste jaren de negatieve gevolgen ervan volop in de belangstelling hebben gestaan. De voorstanders van een kleinere bevolking zijn te vinden in de regio's waar de gevolgen van bevolkingsdruk het meest voelbaar zijn.

Als het gaat om beleidsterreinen die gerelateerd zijn aan demografische ontwikkelingen, dan is de bevolking bijna unaniem van mening dat de verantwoordelijkheden van de overheid vooral liggen bij de gezondheidszorg en de zorg voor ouderen. Ook maatregelen die ervoor moeten zorgen dat er voldoende banen zijn alsmede geschikte woonruimte voor iedereen behoren volgens de meerderheid van de bevolking tot de belangrijke taken van de overheid. Dat geldt niet voor bepaalde aspecten van het emancipatiebeleid. De meeste Nederlanders vinden dat de overheid er niet voor hoeft te zorgen dat mannen en vrouwen hun baan gemakkelijker kunnen combineren met een gezin. Verder vindt bijna iedereen dat het niet tot de verantwoordelijkheid van de overheid behoort om te zorgen dat iedereen het aantal kinderen kan krijgen dat hij of zij zich wenst. Dat niet iedereen er eenzelfde mening op na houdt mag duidelijk zijn. In grote lijnen komt het er op neer dat groepen die profijt zouden kunnen hebben van overheidsingrijpen op bepaalde beleidsterreinen daar vaker voorstander van zijn dan anderen. Een voorbeeld hiervan is dat vooral vrouwen en laagopgeleiden, die vaker werkloos zijn dan anderen, ook vaker vinden dat hier voor de overheid een taak is weggelegd. Daarnaast spelen mogelijk waarden en normen ten aanzien van het gezin en moeders die werken een rol. Zo vinden mensen voor wie geloof een zeer belangrijke rol speelt in het leven, dat de overheid er niet voor hoeft te zorgen dat er betere mogelijkheden komen voor vrouwen om het moederschap te combineren met een baan. Deze mensen houden er veelal een traditionele gezinsmoraal op na (zie hoofdstuk 3). Mensen voor wie het geloof niet belangrijk is of geen enkele rol speelt in het leven houden er over het algemeen een modern gezinsideaal op na. Zij zijn er voorstander van dat vrouwen de zorg voor een gezin combineren met een baan en vinden dat de overheid de taak heeft dit mogelijk te maken.

3. Relaties en gezin

3.1 | Inleiding

Nederlanders hechten veel waarde aan het hebben van een relatie en aan het hebben van kinderen. Dat blijkt niet alleen uit hun uitspraken, maar ook uit het feit dat personen die geen partner of kinderen hebben over het algemeen minder gelukkig zijn en een minder positief gevoel van welbevinden ervaren dan personen die wel een partner of kinderen hebben (Dykstra en Liefbroer, 1998).

Ondanks de grote waarde die men in het algemeen aan relaties en gezin hecht, verandert er heel wat in de wijze waarop mensen vorm geven aan relaties en gezin. In het oog springende veranderingen zijn bijvoorbeeld de toegenomen populariteit van het ongehuwd samenwonen, het veel normaler worden dat huwelijkspartners scheiden en het feit dat vrouwen werk en moederschap steeds vaker combineren in plaats van zich uitsluitend op het moederschap en het huishouden te richten (Liefbroer en Dykstra, 2000). Tegen deze achtergrond zal in dit hoofdstuk worden nagegaan hoe Nederlanders anno 2000 denken over relatievorming en –ontbinding en over de betekenis van het gezin. Om dit in perspectief te plaatsen zal daarbij zo veel mogelijk worden weergegeven in hoeverre gedurende het achterliggende decennium de opinies van de bevolking op dit punt veranderden dan wel hetzelfde zijn gebleven.

Wil men het opinieklimaat omtrent relaties en gezin goed kunnen typeren, dan is het interessant om niet alleen de opvattingen over afzonderlijke onderwerpen te bespreken, maar tevens te zoeken naar meer samenhangende typen van opvattingenstelsels (Te Kloeze *et al.*, 1996). In hoeverre zijn er binnen de Nederlandse bevolking één of meerdere opvattingenstelsels omtrent relaties en gezin te onderscheiden? Is er simpelweg een tegenstelling tussen een traditionele en een moderne visie op relaties en gezin, of is er sprake van een grotere mate van differentiatie, en zo ja, hoe ziet deze er dan uit? Op deze vragen zal in dit hoofdstuk ook een antwoord worden gezocht.

Ten slotte zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op de vraag wie de dragers van de verschillende opvattingen omtrent relaties en gezin zijn. Zijn er sociale groepen te onderscheiden die er opvattingen op na houden die duidelijk afwijken van die van de meerderheid? Ook is het in dit opzicht interessant te bezien of de verschillen in opvattingen gedurende het afgelopen decennium kleiner of juist groter zijn geworden. Voor beide veronderstellingen is namelijk wel iets te zeggen. Enerzijds kan men stellen dat de voortschrijdende secularisering en individualisering van onze samenleving er toe leiden dat steeds meer mensen de traditionele gezinsmoraal vaarwel zeggen. En ook binnen groepen die van oudsher een traditionele gezinsmoraal aanhingen kan men zich, onder meer door de toenemende blootstelling aan afwijkende opvattingen en gedrag, meer open zijn gaan stellen voor een ‘moderne’ invulling van gezin en relaties. Indien dit het geval is, dan zouden sociale verschillen in opvattingen een steeds geringere betekenis moeten krijgen. Anderzijds kan men echter veronderstellen dat veranderingen in relaties en gezin meestal beginnen onder de beter opgeleide, niet-religieuze jonge personen in onze samenleving en pas langzaam —of in het geheel niet— doorsijpelen naar andere segmenten. Het zou zelfs zo kunnen zijn dat er in bepaalde segmenten, bijvoorbeeld onder conservatieven, sprake is geweest van een heroriëntering op het traditionele gedachtegoed waardoor de verschillen in opvattingen tussen sociale categorieën juist toegenomen kunnen zijn.

3.2 | Opinies over gezin, opvoeding en taakverdeling

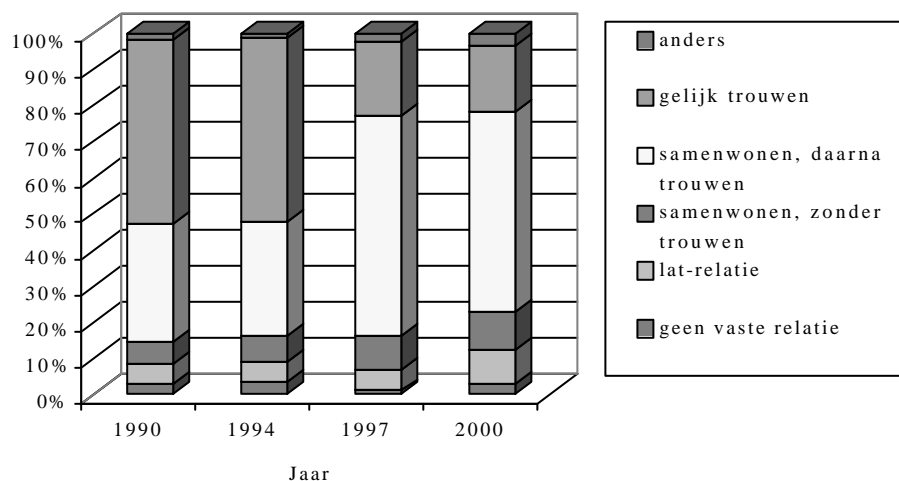
In het MOAB-survey zijn veel vragen gesteld over de opvattingen van burgers over het gezinsleven, de opvoeding binnen bepaalde gezinstypes en de taakverdeling tussen de partners. De meeste van deze vragen zijn ook al eerder in de jaren negentig gesteld, waardoor het mogelijk is om te bezien of de opvattingen van de Nederlandse bevolking op dit punt zijn veranderd.

Allereerst is geïnformeerd naar de voorkeur die men heeft wat betreft het samenleven met een partner. De vraag op dit punt luidt: ‘Als u helemaal vrij zou kunnen kiezen, welke van de volgende leefvormen heeft dan uw voorkeur?’ Deze vraag is aan alle respondenten gesteld, dus ook aan personen die op dit punt al een keuze hebben gemaakt. De antwoorden op deze vraag, en de antwoorden op dezelfde vraag gesteld in 1990, 1994 en 1997 staan vermeld in *figuur 3.1*.

Uit figuur 3.1 blijkt allereerst dat anno 2000 de meerderheid van de bevolking een voorkeur heeft om eerst ongehuwd samen te wonen met een partner, en om er vervolgens mee te trouwen. Ruim 55 procent van de bevolking zou hiervoor kiezen, indien men —opnieuw— de keuze had. Achttien procent zou er voor kiezen om direct te trouwen, zonder eerst ongehuwd te hebben samengewoond. Ongehuwd samenwonen zonder te trouwen heeft de voorkeur van ongeveer tien procent van de bevolking. Een lat-relatie —wel een partner, maar geen gemeenschappelijke huishouding voeren— heeft de voorkeur van negen procent van de bevolking. Helemaal geen vaste partner hebben, ten slotte, blijkt weinig aantrekkelijk te worden gevonden. Slechts drie procent van de bevolking heeft hier een voorkeur voor. Deze cijfers maken enerzijds duidelijk dat het huwelijk voor driekwart van de bevolking nog steeds een wenselijke manier is om de relatie vorm te geven, maar anderzijds ook dat velen het huwelijk niet als wenselijk doel zien, of pas als sluitstuk van een langer proces waarin men eerst kiest om ongehuwd te gaan samenwonen.

Uit figuur 3.1 blijkt verder dat de voorkeuren van de bevolking zich in het afgelopen decennium fors hebben gewijzigd. Anno 1990 had de meerderheid van de bevolking nog een voorkeur voor direct trouwen, in de tweede helft

Figuur 3.1. Voorkeuren voor diverse leefvormen, 1990-2000 (%)

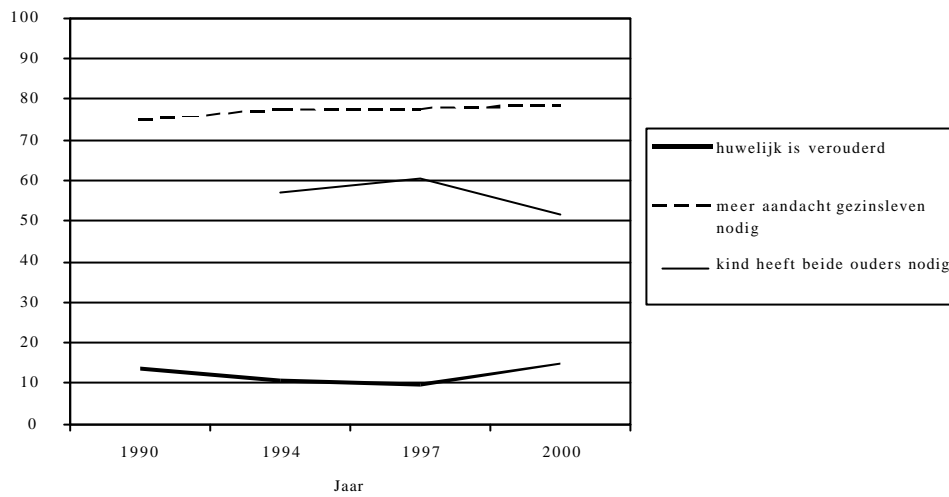
Bron: MOAB 1990-2000.

van de jaren negentig is het percentage personen dat direct wenst te trouwen echter drastisch afgenomen. Wat verder opvalt is de geleidelijke stijging van het aandeel personen dat een voorkeur heeft voor ongehuwd samenwonen zonder daarna te trouwen —dit betreft dus personen voor wie de institutie huwelijk haar betekenis heeft verloren— en van het aandeel personen dat niet met een partner wil gaan samenleven, maar in plaats daarvan een gescheiden huishouding wil blijven voeren. Sinds 1990 is sprake van een verdubbeling van het percentage personen dat een lat-relatie wil aangaan. Opmerkelijk is verder dat er vooral halverwege de jaren negentig sprake lijkt te zijn van een forse stijging van de voorkeur om ongehuwd samen te wonen vóór een eventueel huwelijk. Deze stijging kan niet worden verklaard door een plotselinge gedragsverandering; ongehuwd samenwonen heeft in de afgelopen decennia heel geleidelijk aan populariteit gewonnen. Wellicht dat deze stijging vooral te maken heeft met een omslag in het denken onder personen die zelf al lang gehuwd zijn en in het verleden weinig positief stonden tegenover ongehuwd samenwonen. Mogelijk is halverwege de jaren negentig ongehuwd samenwonen als ‘tussenfase’ in het relatievormingsproces zo gebruikelijk geworden dat veel mensen die zelf in het verleden direct zijn getrouwd inmiddels tot de overtuiging zijn gekomen dat dit ook voor hen —als ze hun leven opnieuw zouden kunnen inrichten— de gewenste optie was geweest.

De afgenomen voorkeur om direct te trouwen met een partner impliceert nog niet dat men het huwelijk een verouderde instelling acht. Uit *figuur 3.2* blijkt dat slechts ongeveer 15 procent van de bevolking het met deze stelling eens is. De overgrote meerderheid vindt het dus geen verouderde instelling, wat aardig spoort met de door hen uitgesproken voorkeur omtrent hun eigen relatievorm.

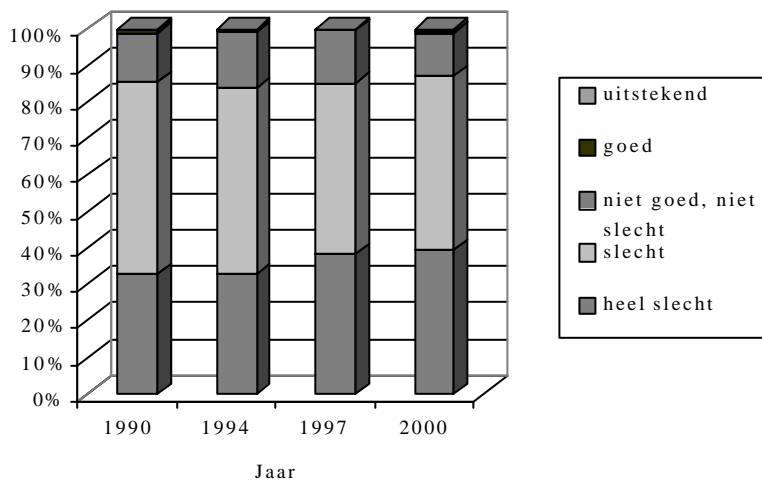
Niet alleen is de keuze voor het huwelijk veel minder vanzelfsprekend geworden, dit geldt ook voor de duurzaamheid van deze relatievorm. Echtscheiding is sedert de jaren zestig veel ‘normaler’ geworden (Manting, 1994). Lag de kans op echtscheiding voor huwelijken gesloten in 1970 op slechts 12 procent, momenteel wordt verwacht dat tussen de 25 en 30 procent van alle gesloten huwelijken op een scheiding zal uitlopen (De Jong, 1999). Dit betekent echter nog niet dat men dit ook een gewenste ontwikkeling vindt. Integendeel, zo blijkt uit *figuur 3.3*, waarin de antwoorden van personen op de vraag ‘wat vindt u ervan dat veel huwelijken uitlopen op een echtscheiding?’

Figuur 3.2. Percentage personen dat instemt met diverse uitspraken rond relaties en gezin, 1990-2000 (%)

Bron: MOAB 1990-2000.

Figuur 3.3. Opvatting over het feit dat veel huwelijken uitlopen op een echtscheiding, 1990-2000 (%)

Bron: MOAB 1990-2000.

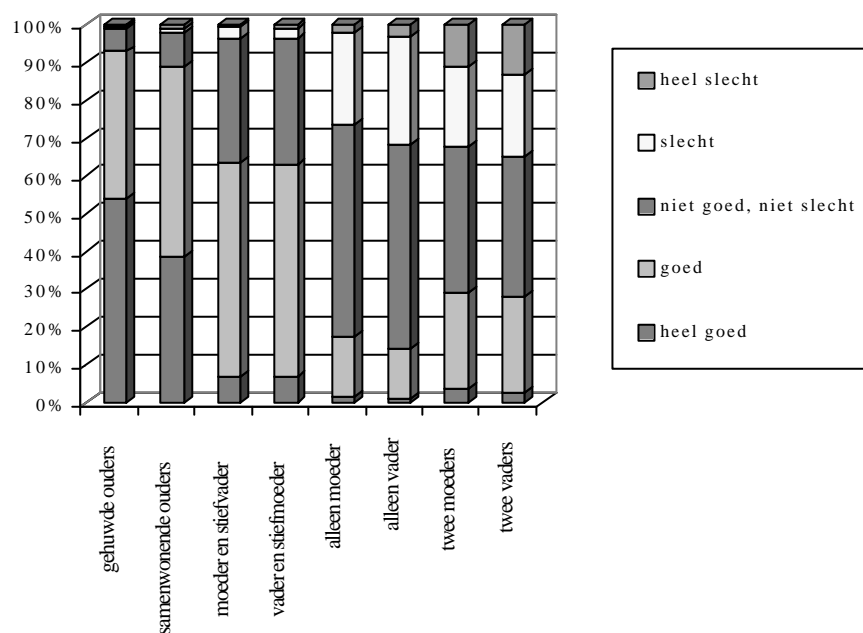
zijn weergegeven. Anno 2000 vindt ruim 80 procent van de bevolking dit een slechte of heel slechte zaak. Slechts een verwaarloosbaar aandeel van de bevolking acht de toename van echtscheidingen een goede ontwikkeling. Wat verder opvalt in figuur 3.3 is dat er in de loop van de jaren negentig sprake is van een steeds negatievere visie op echtscheiding. Beschouwde in 1990 nog 33 procent van de bevolking het als een slechte ontwikkeling dat echtscheidingen steeds veelvuldiger voorkomen, in 2000 was dit percentage gestegen tot ruim 39. Met andere woorden, ondanks het feit dat echtscheidingen in de praktijk steeds frequenter voorkomen, is men vaker van mening dat dit eigenlijk een slechte zaak is. Het lijkt zo te zijn dat men wel beseft dat relaties steeds brozer worden, maar dat men zich daar niet bij wenst neer te leggen. De keuze voor eerst een poosje ongehuwd samenwonen past ook in dit stramien. Juist omdat men de ontbinding van een huwelijk wil vermijden, kiest men er voor om eerst via ongehuwd samenwonen uit te testen of de relatie standhoudt.

Samenleven —en een huwelijk in het bijzonder— en gezin zijn nauw verbonden. De meeste personen die met een partner samenleven kiezen er vroeger of later voor om kinderen te krijgen en op te voeden. Hoe denkt men over het gezinsleven? Dit is op twee manieren nagegaan. Allereerst is mensen gevraagd of men van mening is dat er meer aandacht zou moeten worden besteed aan het gezinsleven. Volgens figuur 3.2 zijn vier van de vijf Nederlanders het daar mee eens. Slechts negen procent is het oneens met deze stelling. Verder blijkt er in de loop van de jaren negentig een lichte stijging te zijn van het aandeel Nederlanders dat meer aandacht voor het gezin wenselijk acht.

Een tweede manier waarop men inzicht kan krijgen in de betekenis van het gezin is door het perspectief van de kinderen in de beschouwing te betrekken (Latten, 2000). Wat vindt men een goede dan wel een minder goede gezinsvorm voor kinderen om in op te groeien? Diverse vragen werpen licht op deze zaak. Allereerst is gevraagd of men het eens of oneens is met de stelling dat ‘een kind een gezin met een vader en een moeder nodig heeft om gelukkig te kunnen opgroeien’. Figuur 3.2. vertelt dat de meningen omtrent deze stelling nogal verdeeld zijn: een kleine meerderheid (51 procent) is het anno 2000 met deze stelling eens. Niet vermeld is dat 35 procent het er niet mee eens is, terwijl 14 procent aangeeft het niet te weten. Verder blijkt uit figuur 3.2 dat het percentage mensen dat van mening is dat een kind een gezin met vader en moeder nodig heeft in 2000 wat lager ligt dan in 1994 en 1997. Toen waren nog respectievelijk 57 en 60 procent van de ondervraagden het met deze stelling eens.

In 1997 en 2000 is ook in meer detail nagegaan hoe geschikt of ongeschikt men diverse gezinsvormen acht voor het opvoeden van kinderen. Daarbij zijn acht verschillende gezinsvormen onderscheiden, te weten: eigen, gehuwde ouders; eigen, ongehuwd samenwonende ouders; de eigen moeder en een stiefvader; de eigen vader en een stiefmoeder; alleen de eigen moeder; alleen de eigen vader; door twee moeders of door twee vaders (een homopaar). In *figuur 3.4* staat per gezinsvorm aangegeven hoe geschikt of ongeschikt men deze acht om kinderen op te voeden. Duidelijk blijkt dat men een gezin met twee met elkaar gehuwde ouders de beste vorm vindt om kinderen in op te voeden. Meer dan de helft (54 procent) van de ondervraagden vindt dat deze gezinsvorm daartoe heel geschikt is, en nog eens 39 procent geeft goed als kwalificatie. Slechts één procent acht het opvoeden door een gehuwd paar (heel) slecht voor een kind. Ook erg positief is men over het opvoeden van

Figuur 3.4. Mening over de geschiktheid van diverse gezinsvormen voor de opvoeding van kinderen, 2000 (%)

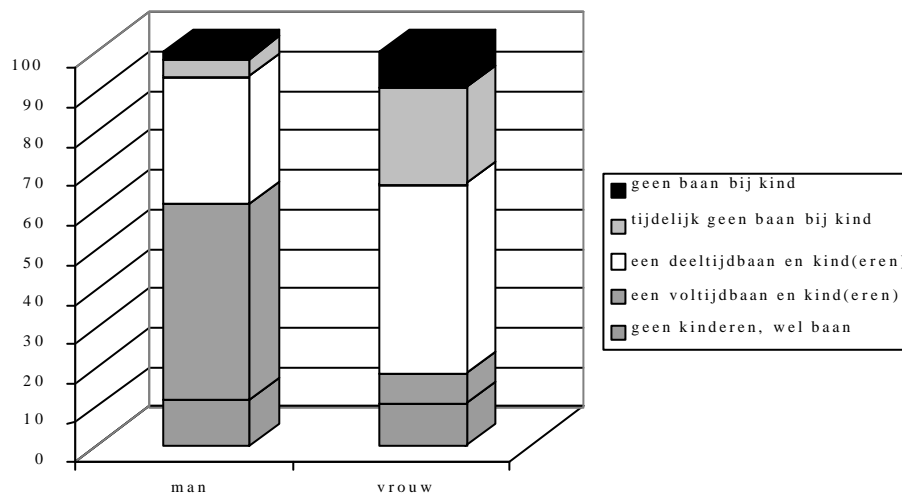
Bron: MOAB-2000.

kinderen door ongehuwd samenwonende ouders. Het verschil met het opvoeden door gehuwde ouders is vooral gelegen in een lager percentage ondervraagden dat van mening is dat opvoeden door samenwonende ouders heel goed is (39 versus 54 procent) en een hoger percentage dat van mening is dat opvoeden door samenwonende ouders goed is (50 versus 39 procent). Minder positief is men erover wanneer een kind in een stiefgezin opgroeit, dat wil zeggen in een gezin met één natuurlijke ouder en één stiefouder. Weliswaar oordeelt nog wel een meerderheid (63 procent) van de ondervraagden positief over het opvoeden van een kind in een stiefgezin, maar slechts zeven procent van de ondervraagden antwoordt 'heel goed'. Overigens maakt men geen onderscheid tussen het opgroeien bij een stiefmoeder of bij een stiefvader. Over kinderen die door slechts één van de ouders worden grootgebracht, is men veel minder te spreken. Veertien procent van de ondervraagden vindt het opgroeien bij alleen de vader (heel) goed, terwijl 17 procent het opgroeien bij de moeder positief waardeert. Het percentage ondervraagden dat het grootbrengen van kinderen door alleen de vader of alleen de moeder juist (heel) slecht acht is aanmerkelijk groter, namelijk respectievelijk 31 en 26. Iets positiever denkt men over de opvoeding van kinderen door homoparen. De percentages ondervraagden die hier positief of juist negatief over oordelen, houden elkaar ongeveer in evenwicht. Iets minder dan eenderde vindt het opvoeden van een kind door twee mannen of twee vrouwen (heel) goed (respectievelijk 28 en 29 procent), terwijl ongeveer eenderde dit juist (heel) slecht vindt (respectievelijk 35 en 32 procent). Samenvattend blijkt dat men anno 2000 veruit verkiest dat kinderen opgroeien bij de beide natuurlijke ouders boven andere leefvormen. Men oordeelt vooral negatief over het opgroeien in éénoudergezinnen of bij een homopaar. Overigens moet hierbij tegelijkertijd worden opgemerkt dat de ondervraagden in 2000 minder negatief denken over het opvoeden van kinderen door anderen dan de beide natuurlijke ouders dan in 1997. Toen vond bijvoorbeeld nog bijna de helft (46 procent) van de ondervraagden het (heel) slecht als een kind door twee vrouwen werd opgevoed, terwijl dit percentage in 2000 was gedaald tot 32. Een zelfde daling is waarneembaar in het percentage ondervraagden dat negatief oordeelt over het opvoeden door twee mannen (van 48 naar 35 procent), het opvoeden door een alleenstaande vader (van 41 naar 32 procent) en het opvoeden door een alleenstaande moeder (van 36 naar 24 procent). Een mogelijke verklaring voor deze daling is dat in 1997 het opinieklimaat omtrent het gezin sterk beïnvloed werd door de relatief grote aandacht in de politiek — denk aan de discussie over een aparte minister voor gezinszaken en over de legalisering van het homohuwelijk— en in de media voor de gevaren die het gezin bedreigden. Sinds die tijd is de belangstelling voor enkele van deze

thema's weer enigszins weggeëbd wat misschien tot gevolg heeft gehad dat men minder negatief is gaan oordelen over allerlei andere gezinsvormen naast het huwelijk.

Een laatste aspect van het gezinsleven waaraan hier aandacht zal worden besteed, betreft de wijze waarop partners hun tijd willen verdelen over arbeid en zorg. Vrouwen combineren tegenwoordig veel vaker betaalde arbeid en zorgtaken dan vroeger en hetzelfde geldt —zij het in veel minder sterke mate— ook voor mannen (Van der Lippe, 1997). In het MOAB-onderzoek is gevraagd hoe men werk en zorg wenst te combineren. Men werd daarbij gevraagd om deze vraag niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de (eventuele) partner te beantwoorden. In *figuur 3.5* staat weergegeven wat men als voorkeur ziet voor vrouwen respectievelijk mannen. Deze vragen zijn overigens alleen gesteld aan personen die ten tijde van het interview jonger dan 45 jaar waren.

Figuur 3.5. Voorkeur van respondenten ten aanzien van de verdeling van betaald werk en zorg voor kinderen voor zichzelf en de partner, 16-44 jaar, 2000 (%)

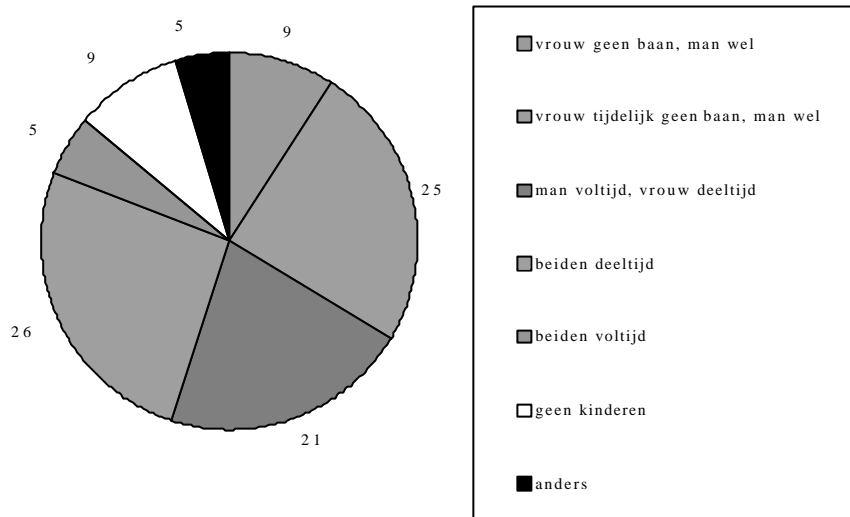
Bron: MOAB-2000.

Uit figuur 3.5 blijkt dat de meest geprefereerde optie voor de man nog steeds het combineren van een voltijdbaan en het vaderschap is. De helft van alle ondervraagden (mannen plus vrouwen tezamen) heeft een voorkeur voor deze optie. Goede tweede is het combineren van het vaderschap met een deeltijdbaan. Eenderde van alle ondervraagden acht dit het meest wenselijk. Eén op de tien geeft de voorkeur aan geen kinderen. Een zeer klein percentage, ten slotte, is van mening dat een man tijdelijk of zelfs helemaal geen baan zou moeten hebben wanneer hij kinderen heeft. Voor vrouwen liggen de kaarten anders. Weliswaar is de meerderheid van alle ondervraagden van mening dat ook de vrouw werk en ouderschap zou moeten proberen te combineren, maar de meesten daarvan (50 procent van alle ondervraagden) hebben een voorkeur voor het combineren van moederschap met een deeltijdbaan. Slechts zeven procent heeft een voorkeur voor een combinatie van een voltijdbaan en het moederschap. Ongeveer een kwart van alle ondervraagden is van mening dat het de beste oplossing is wanneer een vrouw tijdelijk met werken stopt wanneer de kinderen klein zijn. Helemaal stoppen wanneer er kinderen zijn, heeft de voorkeur van ongeveer negen procent van de ondervraagden.

Maar hoe wenst men deze taken te verdelen tussen de partners? Uit *figuur 3.6* blijkt dat drie arrangementen ongeveer even populair zijn. Zesentwintig procent van de ondervraagden heeft een voorkeur voor een verdeling waarbij men één of meer kinderen heeft en beide partners in deeltijd werkzaam zijn. Een kwart heeft een voorkeur voor een regeling waarbij de vrouw tijdelijk stopt met werken zolang er kleine kinderen zijn. Eenentwintig procent van de respondenten heeft de voorkeur voor een verdeling waarbij —als er kinderen zijn— de man voltijds blijft werken, terwijl de vrouw het opvoeden van de kinderen combineert met een deeltijdbaan. Veel minder populair is het combineren van kinderen met een voltijdbaan voor beide partners; slechts vijf procent van de ondervraagden is hier voorstander van. Negen procent van de ondervraagden wil dat de vrouw voorgoed stopt met werken als er kinderen komen, terwijl eveneens negen procent geen kinderen wenst.

Wat uit bovenstaande cijfers blijkt is allereerst dat nog slechts een kleine minderheid van mening is dat een vrouw geheel zou moeten stoppen met werken en zich dient te concentreren op het moederschap. Een behoorlijk aandeel (een kwart) is echter wel van mening dat het goed zou zijn als de vrouw tijdelijk zou stoppen wanneer de kinderen klein zijn. Iets meer dan

Figuur 3.6. Voorkeur ten aanzien van de verdeling van betaald werk en zorg voor kinderen tussen de partners, 16-44 jaar, 2000 (%)

Bron: MOAB-2000.

de helft van alle ondervraagden is daarentegen van mening dat in die situatie beide partners zouden moeten blijven werken. Opvallend daarbij is het relatief grote aandeel dat een deeltijdbaan voor beide partners wenselijk acht. Dit aandeel (26 procent) steekt schril af bij de realiteit waarin mannen nog in overgrote meerderheid een voltijdbaan hebben. Wel valt op dat mannen een sterkere voorkeur hebben voor het blijven werken van de vrouw dan vrouwen zelf: terwijl 58 procent van de mannen er de voorkeur aan geeft dat beide partners blijven werken als er kinderen zijn, is dat slechts 46 procent bij de vrouwen. Vrouwen wensen daarentegen vaker dan mannen tijdelijk te stoppen met werk wanneer zij kleine kinderen hebben (30 versus 19 procent). Het lijkt welhaast of mannen er meer geëmancipeerde denkbeelden op na houden dan vrouwen. Maar het zou ook wel eens zo kunnen zijn dat vrouwen de zwaarte van de combinatie van werk en moederschap realistischer inschatten dan mannen en daarom vaker opteren voor een tijdelijke onderbreking van hun arbeidscarrière wanneer de kinderen nog klein zijn. Daarnaast is het opvallend dat veel mannen wensen dat zowel man als vrouw in deeltijd werken (27 procent). In werkelijkheid werken mannen voltijds en vrouwen in deeltijd of

niet. Op dit verschil tussen wens en werkelijkheid wordt in hoofdstuk 5 nader ingegaan.

3.3 | Samenhangen tussen opvattingen omtrent relaties en gezin

In de vorige paragraaf zijn opvattingen van de Nederlandse bevolking over diverse aspecten van relaties en gezin besproken. Uit deze bespreking kwam naar voren dat er een grote mate van variatie bestaat in de opvattingen die men er op dit vlak op nahoudt. Onduidelijk is echter hoe de verschillende opvattingen die eerder besproken zijn, onderling samenhangen en of er mogelijk een aantal duidelijk afgebakende visies op relaties en gezin zijn te onderscheiden. In deze paragraaf wordt getracht deze vraag te beantwoorden door op de opvattingen omtrent relaties en gezin een homogeniteitanalyse uit te voeren.

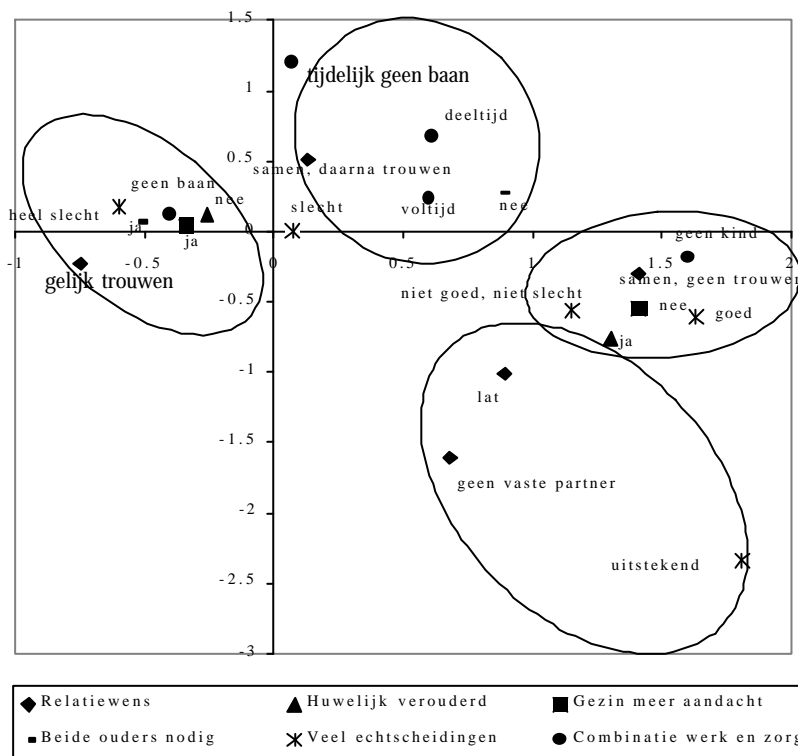
Homogeniteitanalyse is een techniek waarmee naar samenhangen binnen een set van vragen kan worden gezocht (Van de Geer, 1985). Deze verkennende analysetechniek is vooral geschikt wanneer men van tevoren geen uitgesproken ideeën heeft over de precieze vorm van de te verwachten samenhangen. Homogeniteitanalyse geeft de samenhangen weer met behulp van afstanden in een meerdimensionale ruimte. Antwoordcategorieën die dicht bij elkaar liggen in deze ruimte komen vaak tezamen voor in de antwoordpatronen van mensen, terwijl ver uiteen liggende antwoordcategorieën zelden samen voorkomen. Wanneer bijvoorbeeld mensen die een voorkeur hebben om direct te trouwen er tevens een voorkeur op na houden dat de vrouw geen baan heeft wanneer zij kinderen heeft, dan zullen deze twee antwoordcategorieën in de meerdimensionale ruimte dicht bij elkaar liggen. Als een voorkeur voor trouwen zelden samengaat met een goedkeuring van echtscheiding, dan zal dit tot uitdrukking komen in het feit dat deze twee antwoordcategorieën ver uiteen liggen. Door na te gaan of er een clustering van bepaalde categorieën plaatsvindt en door de resulterende clustering inhoudelijk te duiden kan men tot de constructie van één of meerdere typen opvattingen komen.

In de uitgevoerde homogeniteitanalyse zijn niet alle in paragraaf 3.2 besproken vragen meegenomen, maar een selectie daarvan. Uitgangspunt daarbij was om één of enkele aspecten van alle besproken onderwerpen in de analyse te betrekken. Verder is informatie opgenomen over relaties en gezin uit alle vier de MOAB-enquêtes uit de jaren negentig. Ten slotte is er voor gekozen om twee dimensies in de antwoordpatronen te onderscheiden. Het resultaat van de

uitgevoerde analyse staat afgebeeld in *figuur 3.7*. Om beter inzicht te krijgen in de manier waarop de resultaten van een homogeniteitanalyse geïnterpreteerd kunnen worden, zal relatief lang bij deze figuur worden stilgestaan.

Bij het interpreteren van figuur 3.7 kan in de eerste plaats gekeken worden naar het relatieve belang van de twee dimensies die zijn weergegeven langs de X- en Y-as. Dit relatieve belang is uitgedrukt in de relatieve grootte van de zogenaamde ‘eigenwaardes’ van de twee onderscheiden dimensies, in dit geval 0,23 en 0,13. De eigenwaarde van de eerste dimensie —weergegeven langs de X-as in figuur 3.7— is bijna twee maal zo groot als de eigenwaarde van de tweede dimensie —weergegeven langs de Y-as. Dit betekent dat de eerste

Figuur 3.7. Opvattingensels omtrent relaties en gezin, gebaseerd op een homogeniteitanalyse, 2000

Bron: MOAB-2000.

dimensie —over de inhoudelijke duiding daarvan hierna meer— belangrijker is om de verschillen op het terrein van gezin en relaties te karakteriseren dan de tweede dimensie. Dit betekent tevens dat er meer waarde gehecht moet worden aan de relatieve positionering van categorieën langs de X-as dan aan de relatieve positionering van de categorieën langs de Y-as.

De eerste dimensie wordt gedomineerd door het onderscheid tussen een traditioneel gezinsleven enerzijds en een gelijkwaardige partnerrelatie anderzijds. Dit kan worden opgemaakt uit de relatieve positionering van de diverse inhoudelijke categorieën in figuur 3.7. Aan de linkerkant van de figuur liggen de categorieën ‘gelijk trouwen’, ‘echtscheiding is heel slecht’, ‘kinderen en niet werken’ als gewenste combinatie van werk en zorg voor vrouwen, instemming met de stelling dat een kind beide ouders nodig heeft om goed op te groeien, instemming met de stelling dat meer aandacht voor het gezin gewenst is en ontkenning van de stelling dat het huwelijk een verouderde instelling is, dicht bij elkaar. Dit cluster duidt op een traditioneel gedachtegoed waarin huwelijk, gezinsleven en een gerichtheid van de vrouw op haar rol binnen het gezin centrale waarden zijn. De partnerrelatie wordt gezien als iets voor het leven, waaraan ouderschap en fulltime moederschap nauw gekoppeld zijn. Aan de rechterkant van figuur 3.7 ligt een cluster opvattingen waarin de partnerrelatie en ouderschap juist ontkoppeld zijn. Het samengaan van de wens om samen te leven met een partner zonder te trouwen, het goedkeuren van echtscheiding, het vinden dat het gezin niet méér aandacht behoeft en het van mening zijn dat het huwelijk een verouderde instelling is, suggereren dat het hier om een sterke nadruk gaat op de relatie als zodanig, ontdaan van haar traditionele inhoud. Wellicht zijn hier de contouren te onderkennen van wat Giddens de ‘pure relationship’ noemt. Giddens (1992, p. 58) omschrijft het als volgt: “It refers to a situation where a social relation is entered into for its own sake, for what can be derived by each person from a sustained association with another; and which is continued only in so far as it is thought by both parties to deliver enough satisfactions for each individual to stay within it.” Centraal staat dus wat de relatie zelf betekent en oplevert. Indien dit onvoldoende is, moet men zo eerlijk zijn dit te onderkennen en uit elkaar gaan. Ook het feit dat de categorie ‘wel baan, geen kinderen’ aan de rechterkant van de figuur gesitueerd is, suggereert de exclusieve focus op de partnerrelatie die moderne of post-moderne relaties kenmerkt. In het midden van het spectrum —vooral in de bovenste helft— zijn kenmerken gegroepeerd die meer en meer gemeengoed voor de Nederlandse relatie- en gezinsvormen zijn geworden. Men heeft een voorkeur voor ongehuwd samenwonen gevolgd door trouwen, wenst ofwel tijdelijk met een

baan te stoppen indien er kleine kinderen zijn of ouderschap en werk te combineren en is van mening dat echtscheiding in principe een slechte zaak is, maar dat kinderen ook zonder dat zij met beide ouders verkeren goed kunnen opgroeien. Kortom, men hecht belang aan het huwelijk en ouderschap, maar in combinatie met arbeidsmarktparticipatie en in het besef dat een relatie eindig kan zijn.

De interpretatie van de tweede dimensie —die overigens van mindere betekenis is dan de eerste dimensie— is minder eenvoudig. Wat opvalt is dat slechts weinig categorieën extreme scores op deze tweede dimensie aanwijzen. Het gaat vooral om ‘veel echtscheiding uitstekend’, ‘wenst geen vaste partner’ en ‘lat-relatie’ enerzijds versus de wens om tijdelijk met werken te stoppen wanneer er kinderen zijn, de wens tot het combineren van deeltijdwerk en ouderschap, en het samenwonen gevolgd door trouwen anderzijds. De eerste drie aspecten lijken te duiden op een afwijzing van een band met een partner, terwijl de laatste drie aspecten juist het huidige standaard gezin lijken te representeren.

Wanneer men de verdeling van de categorieën over figuur 3.7 nogmaals bekijkt langs de bovengeschetste lijnen, kan een viertal oriëntaties op relaties en gezin onderscheiden worden. Links in figuur 3.7 bevinden zich aanhangers van de traditionele huwelijks- en gezinsmoraal, waarbinnen het huwelijk een unieke en onverbreekelijke band vormt, huwelijk en ouderschap direct gekoppeld zijn en moeders de verzorgende rol op zich nemen en niet op de arbeidsmarkt actief zijn. In het vervolg wordt deze oriëntatie aangeduid met de term *traditionele gezinsmoraal*. Midden boven in figuur 3.7 bevinden zich de kenmerken van wat ondertussen is uitgegroeid tot de nieuwe ‘norm’: eerst samenwonen om te zien of het klikt, daarna trouwen, maar in het besef dat relaties niet altijd voor het leven zijn; kinderen zijn gewenst, maar in combinatie met arbeidsmarktparticipatie van de vrouw. In het vervolg wordt deze oriëntatie het *moderne gezinsideaal* genoemd. Aan de rechterkant van het spectrum vindt men het gedachtegoed dat kan worden geduid met Giddens’ term van de *pure partnerrelatie*: het gaat om de inhoud en bevrediging die de partnerrelatie geeft, los van haar traditionele inhoud en van het ouderschap. Huwelijk en het hebben van kinderen wordt afgewezen en echtscheiding wordt beschouwd als een tamelijk normale zaak. Links onder in figuur 3.7, ten slotte, bevindt zich een gedachtegoed dat het best lijkt te kunnen worden aangeduid als een oriëntatie op *ongebondenheid*. Men wenst zich niet (meer) te binden aan een partner door met hem of haar samen te gaan leven, maar overweegt hoogstens nog een lat-relatie aan te gaan. Daarnaast ziet men geen bezwaren tegen echtscheiding. In figuur 3.7 zijn de vier hierboven besproken opvattingenstelsels afgebakend.

Het is interessant om na te gaan hoe populair elk van de vier genoemde oriëntaties is onder de Nederlandse bevolking. Bij het indelen van de ondervraagden in één van de vier oriëntaties is gebruik gemaakt van de resultaten van de hierboven besproken homogeniteitanalyse. Deze analysetechniek plaatst namelijk niet alleen categorieën in de tweedimensionale ruimte, maar doet hetzelfde met de ondervraagden. Elk van hen krijgt, op basis van zijn of haar antwoordpatroon, een positie in de tweedimensionale ruimte die is beschreven in figuur 3.7. Vervolgens is deze ruimte in vier delen verdeeld die ruwweg overeenkomen met de vier onderscheiden oriëntaties⁸. Het blijkt dat een ruime meerderheid (60 procent) van de ondervraagden anno 2000 zich oriënteert op het moderne gezinsideaal. Er kan dus inderdaad gesteld worden dat dit in relateland de nieuwe ‘norm’ is gaan vormen. Ruim een kwart (27 procent) van de ondervraagden oriënteert zich op de traditionele gezinsmoraal. De aanhang voor de twee andere oriëntaties is veel minder groot. Acht procent van de ondervraagden oriënteert zich op de pure partnerrelatie. Een oriëntatie op ongebondenheid, ten slotte, is kenmerkend voor ongeveer vijf procent van de ondervraagden.

In de loop van de jaren negentig hebben zich aanmerkelijke verschuivingen voorgedaan in de voorkeur van de Nederlandse bevolking voor één van de vier onderscheiden relatie- en gezinsoriëntaties, en dan in het bijzonder de twee belangrijkste oriëntaties, te weten de traditionele gezinsmoraal en het moderne gezinsideaal. In 1990 was de helft van de ondervraagden nog aanhanger van de traditionele gezinsmoraal, terwijl deze aanhang in 2000 vrijwel was gehalveerd. Het omgekeerde blijkt op te gaan voor de oriëntatie op het moderne gezinsideaal. In 1990 werd deze oriëntatie nog slechts aangehangen door eenderde van de ondervraagden, terwijl in 2000 een ruime meerderheid deze oriëntatie aanhangt. Met andere woorden, de traditionele gezinsmoraal is als meest voorkomende visie op relaties en gezin afgelost door het moderne gezinsideaal.

3.4 | Maatschappelijk profiel van de aanhangers van de onderscheiden oriëntaties op relaties en gezin

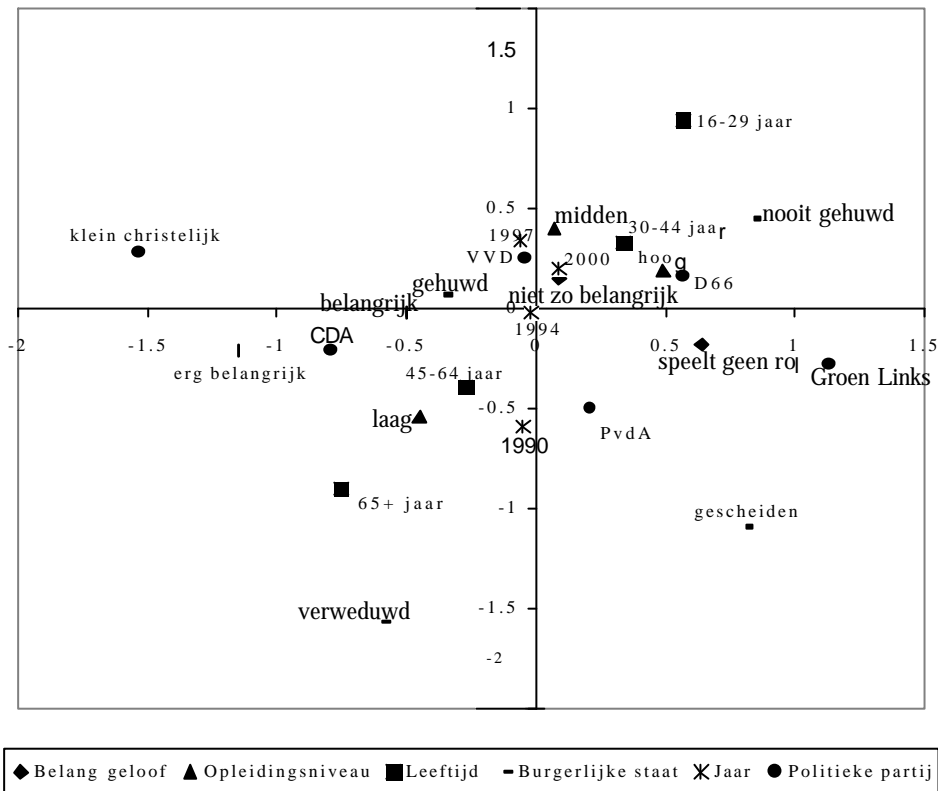
⁸ Omdat er geen standaardtechniek is om deze ruimte in vieren te delen, is de hier gekozen indeling ten dele subjectief en kan de verdeling over de vier oriëntaties enigszins anders uitvallen wanneer andere criteria worden gehanteerd.

In de vorige paragraaf zijn vier van elkaar verschillende oriëntaties op relaties en gezin onderscheiden. In welke kringen van de bevolking bevinden zich de voornaamste aanhangers van elk van deze oriëntaties? Ook deze vraag is te beantwoorden met behulp van de resultaten van de homogeniteitanalyse. In deze analyse zijn namelijk ook de belangrijkste sociale kenmerken van de ondervraagden opgenomen. De positionering van deze sociale kenmerken in de tweedimensionale ruimte kan worden vergeleken met die van de categorieën van de inhoudelijke opvattingen omtrent relaties en gezin zoals weergegeven in figuur 3.7. De positionering van de sociale kenmerken is weergegeven in *figuur 3.8*.

Uit een vergelijking van figuur 3.8 met figuur 3.7 blijkt in de eerste plaats dat de *traditionele gezinsmoraal* vooral weerklank vindt in religieuze kringen — personen die geloof belangrijk tot zeer belangrijk vinden en stemmen op het CDA of op een van de kleine christelijke partijen. Verder wordt de traditionele gezinsmoraal vooral aangehangen door personen boven de 45 jaar, laagopgeleiden en door gehuwden. Een oriëntatie op het *moderne gezinsideaal* vindt men vooral bij personen onder de 45 jaar, bij personen die middelbaar of hoog zijn opgeleid, geloof niet zo belangrijk vinden en behoren tot het brede spectrum van de Paarse Coalitie — vooral onder stemmers op de VVD en D66, en in mindere mate ook onder stemmers op de PvdA. De idee van de *pure partnerrelatie* kent relatief weinig duidelijk te onderscheiden aanhangers, met uitzondering van kiezers van Groen Links en mensen voor wie geloof geen rol speelt in het leven. Een oriëntatie op *ongebondenheid*, ten slotte, is alleen te lokaliseren onder gescheidenen, hoewel ook verweduwden en 65-plussers relatief weinig belang (meer) lijken te hechten aan een partnerrelatie.

Het patroon dat zichtbaar wordt in figuur 3.8 kan verder worden aangescherpt door na te gaan of er grote verschillen bestaan tussen leden van verschillende sociale categorieën in hun oriëntatie ten opzichte van relatie en gezin. Tussen mannen en vrouwen bestaan op dit punt geen verschillen. Ongeveer evenveel mannen als vrouwen hebben een voorkeur voor elk van de vier onderscheiden oriëntaties. Tussen jongeren en ouderen bestaan wel grote verschillen in oriëntatie. Terwijl onder personen onder de 30 jaar nog slechts één procent

Figuur 3.8. Positionering van sociale kenmerken in de tweedimensionale ruimte van figuur 3.7, gebaseerd op een homogeniteitanalyse, 2000

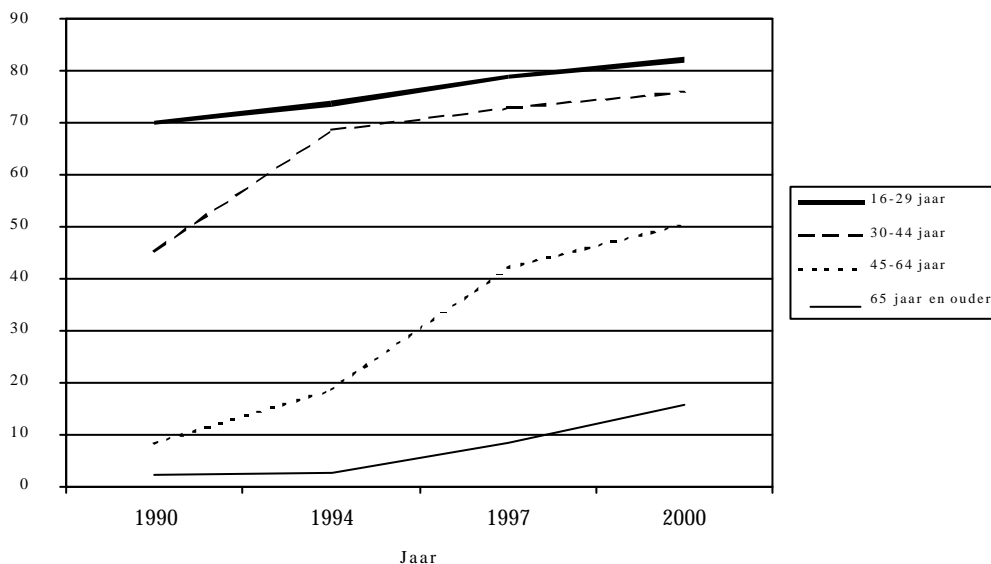

Bron: MOAB-2000.

een traditionele gezinsmoraal aanhangt, geldt voor personen boven de 65 jaar dat nog bijna driekwart (74 procent) een voorstander van de traditionele gezinsmoraal is. Het omgekeerde beeld is zichtbaar voor het moderne gezinsideaal. De overgrote meerderheid (82 procent) van de jongeren hangt het moderne gezinsideaal aan, terwijl ditzelfde geldt voor slechts 16 procent van de personen boven de 65 jaar. Ouderen zijn ook niet gecharmeerd van de pure partnerrelatie. Slechts één procent van hen hangt deze visie op relaties en gezin aan. Onder jongeren komt deze oriëntatie veel vaker voor, te weten onder 16 procent van de ondervraagden. De ongebondenheidsidee, ten slotte, kent nauwelijks (één procent) aanhang onder jongeren, maar wel onder ouderen. Tien procent van de 65-plussers wil zich liever niet (meer) binden.

De Feijter (1991) stelt dat veel veranderingen in de sfeer van relaties en gezin bij bepaalde sociale categorieën beginnen en zich pas na verloop van tijd verspreiden naar bredere lagen van de bevolking. Dit diffusieproces kent, met andere woorden, voorlopers en naijlers. De Feijter (1991) geeft aan dat voorlopers vaak gevonden worden onder sociale categorieën die blootstaan aan veel en nieuwe informatie omtrent relaties en gezin, nog geen duidelijk uitgekristalliseerde opvattingen hebben en die in de gelegenheid zijn om —los van druk van buiten— eventuele nieuwe opvattingen in gedrag om te zetten. Uit de studie van De Feijter komt naar voren dat het vooral de jongeren, de hoogopgeleiden en de niet- of zwak-religieuzen zijn die het eerste nieuwe opvattingen en gedrag ten toon spreiden. In hoeverre is dit proces van diffusie, waarbij jongeren het voortouw nemen en ouderen pas later volgen, terug te vinden in de mate van acceptatie van het moderne gezinsideaal? *Figuur 3.9* geeft antwoord op deze vraag. De figuur laat zien welk deel van een viertal leeftijdsgroepen een voorkeur heeft voor deze oriëntatie. Het blijkt dat deze voorkeur bij personen onder de 30 jaar al zeer pregnant was aan het begin van de jaren negentig en sedertdien nog sterker is geworden. Oudere leeftijdsgroepen hadden anno 1990 nog in veel mindere mate een voorkeur

Figuur 3.9. Aandeel personen met een voorkeur voor het moderne gezinsleven, naar leeftijd, 1990-2000 (%)

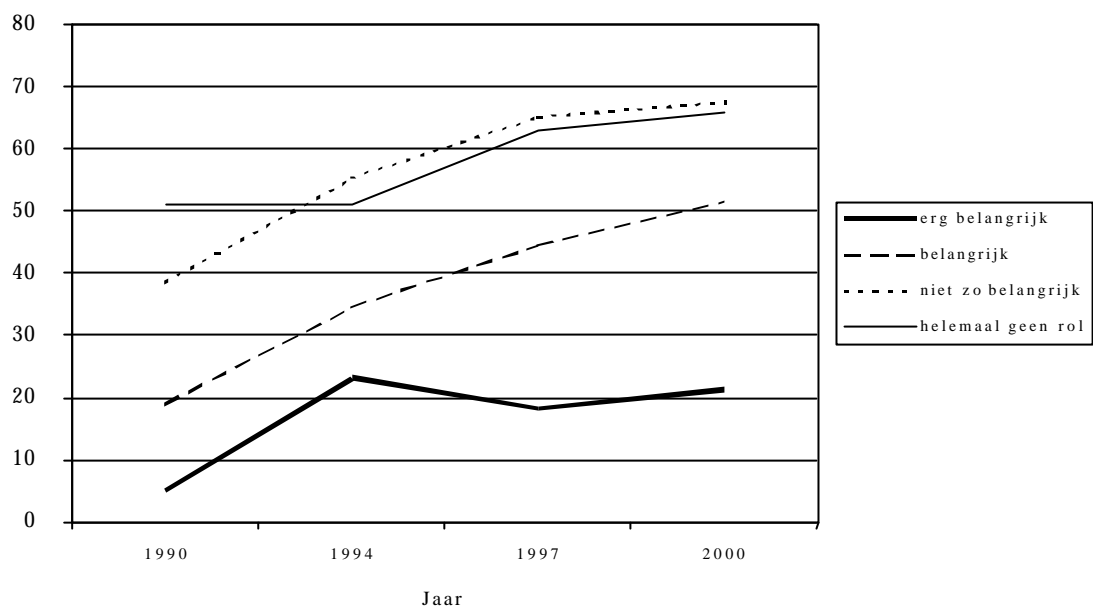
Bron: MOAB 1990-2000.

voor het moderne gezinsideaal, maar maakten in hun voorkeuren gedurende de jaren negentig wel een sterke evolutie door. De populariteit steeg het eerst onder de 30- tot 44-jarigen, en daarna onder de 45- tot 64-jarigen. De stijging was het minst bij de 65-plussers. Het patroon van verandering ondersteunt dus de gedachte van een langzame diffusie van de populariteit van het moderne gezinsideaal van jongeren naar ouderen. Overigens dient daarbij in het oog te worden gehouden dat het verschil tussen 65-plussers enerzijds en de meeste andere leeftijdsgroepen anderzijds in 2000 aanmerkelijk groter is dan aan het begin van de jaren negentig. Er lijkt niet alleen sprake te zijn van een diffusie van opvattingen, maar ook van een zekere mate van polarisatie van opvattingen (DiMaggio *et al.*, 1996). Ouderen staan, anno 2000, scherper tegenover jongeren in hun opvattingen omtrent relaties en gezin dan aan het begin van de jaren negentig. Waarschijnlijk is deze polarisatie echter tijdelijk van aard. Verwacht mag worden dat, naarmate meer jongere cohorten —die er modernere opvattingen op na houden— de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, er ook onder ouderen een sterkere voorkeur voor het moderne gezinsideaal zal ontstaan (cohorteffect).

Oriëntaties op relaties en gezin hangen sterk samen met het belang dat mensen hechten aan geloof. Dat bleek al uit de homogeniteitanalyse, maar kan ook worden afgeleid uit de verdeling van oriëntaties naar mate van religieuze interesse. Onder personen die geloof erg belangrijk vinden hangt 81 procent de traditionele gezinsmoraal aan, terwijl slechts 18 procent het moderne gezinsideaal als voorkeur heeft. De pure partnerrelatie en de ongebondenheidsidee kennen vrijwel geen aanhang onder mensen die veel waarde hechten aan geloof. Het beeld onder personen voor wie geloof helemaal geen rol speelt in hun leven is geheel anders. Onder hen is de voorkeur voor het moderne gezinsideaal het grootst; 63 procent heeft deze oriëntatie. Slechts 16 procent hangt de traditionele gezinsmoraal aan. Daarnaast oriënteert zich bij degenen voor wie religie geen rol speelt in het leven een behoorlijke minderheid (16 procent) op de pure partnerrelatie.

Is er ook sprake van een diffusie van het moderne gezinsideaal van hen die geen belang hechten aan geloof naar hen die dat wel doen? Uit *figuur 3.10* blijkt dat dit, in ieder geval in een zekere mate, inderdaad het geval is. Aan het begin van de jaren negentig hingen uitsluitend zij voor wie het geloof in het geheel geen rol speelde in meerderheid het moderne gezinsideaal aan. Onder hen is er in de loop van de jaren negentig sprake van een langzame stijging

Figuur 3.10. Aandeel personen met een voorkeur voor het moderne gezinsleven, naar belang dat men hecht aan geloof, 1990-2000 (%)

Bron: MOAB 1990-2000.

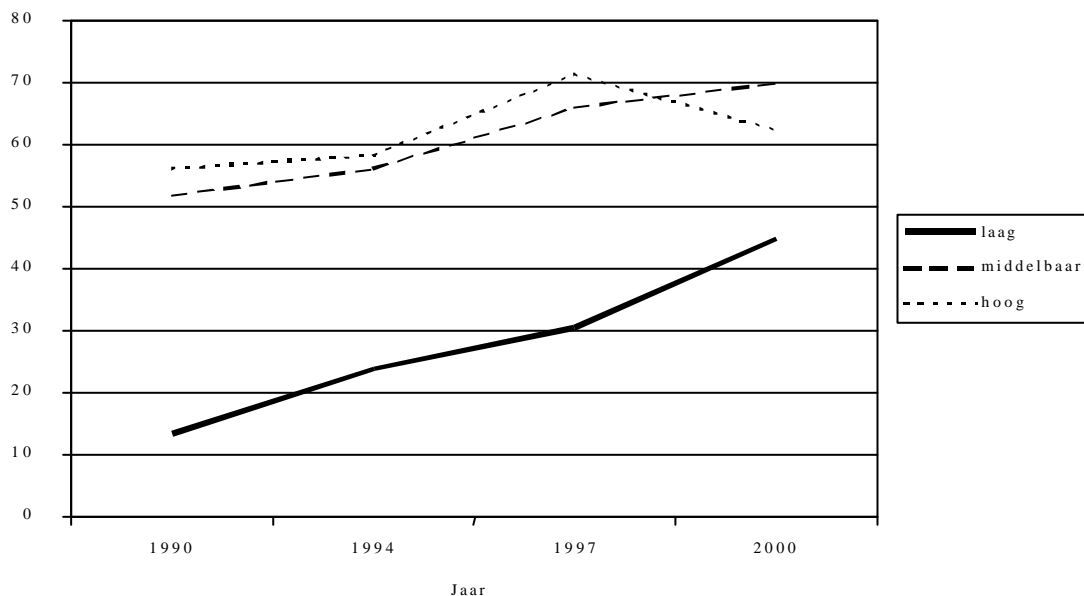
van de populariteit van het moderne gezinsideaal. Dit ideaal is vanaf het midden van de jaren negentig net zo populair onder personen voor wie het geloof niet zo belangrijk is als onder degenen voor wie het geen enkele rol speelt. Ook personen voor wie het geloof belangrijk is, zijn echter in steeds sterkere mate aanhangers van het moderne gezinsideaal. Een uitzondering op deze tendens vormt echter de —in omvang steeds minder belangrijke— categorie van personen voor wie geloof een erg belangrijke rol in hun leven speelt. Sedert 1994 schommelt de steun voor dit relatie- en gezinsideaal rond de 20 procent. Ook onder religieuzen lijkt er dus sprake te zijn van een langzaam proces van diffusie dat een ieder lijkt te raken behalve de zeer religieuzen. In deze laatste groep behoudt de traditionele gezinsmoraal vooralsnog haar dominante positie. De opvattingen omtrent relaties en gezin laten dus een toenemende polarisatie zien tussen hen voor wie geloof nog een zeer belangrijke rol in het leven speelt en de overige Nederlanders.

De oriëntatie omtrent relaties en gezin wordt ook beïnvloed door iemands opleidingsniveau. Op dit punt is er een duidelijk verschil tussen laagopgeleiden

enerzijds en middelbaar- en hoogopgeleiden anderzijds. Onder laagopgeleiden bestaat er een vrijwel even grote voorkeur voor het moderne gezinsideaal (45 procent) als voor de traditionele gezinsmoraal (46 procent). Onder middelbaar- en hoogopgeleiden is er daarentegen sprake van een sterke voorkeur voor het moderne gezinsideaal. Slechts 18 procent van de middelbaaropgeleiden en 20 procent van de hoogopgeleiden hangen de traditionele gezinsmoraal aan, tegen respectievelijk 70 en 62 procent het moderne gezinsideaal. Het enige verschil tussen de middelbaar- en hoogopgeleiden is dat de laatsten vaker dan de eersten een voorkeur hebben voor de pure partnerrelatie, te weten 14 versus 8 procent. Ook voor opleidingsniveau is nagegaan in hoeverre de diffusietheorie op gaat. Uit *figuur 3.11* blijkt dat het verschil tussen laagopgeleiden enerzijds en middelbaar- en hoogopgeleiden anderzijds in de loop van de jaren negentig aanmerkelijk geringer is geworden.

Op dit punt is er sprake van diffusie en zeker niet van polarisatie.

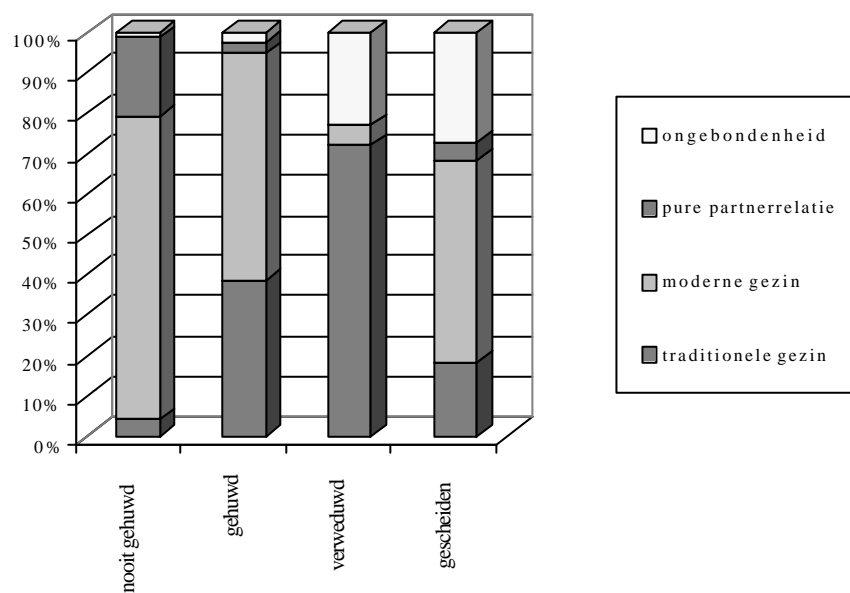
Figuur 3.11. Aandeel personen met een voorkeur voor het moderne gezinsleven, naar opleidingsniveau, 1990–2000 (%)

Bron: MOAB 1990-2000.

De verschillen in oriëntatie op gezin en relaties naar burgerlijke staat zijn groot (figuur 3.12). De traditionele gezinsmoraal kent vooral aanhangers onder verweduwden en in mindere mate onder gehuwden. Het moderne gezinsideaal is bijzonder populair onder nooit-gehuwden, gehuwden en gescheidenen. Een oriëntatie op de pure partnerrelatie wordt vooral aangetroffen onder nooit-gehuwden. De ongebondenheidsidee, ten slotte, vindt vooral aanhangers onder gescheidenen en verweduwden. Deze verschillen weerspiegelen zowel verschillen in levensfase als in levenservaring van de betrokkenen. Zo komt de relatief grote voorkeur voor ongebondenheid onder verweduwden mede voort uit het feit dat zij —gemiddeld lang— met een partner hebben samengeleefd en op relatief late leeftijd geen behoefte meer hebben aan een nieuwe partnerrelatie. Onder gescheidenen bestaat ook een relatief grote voorkeur voor ongebondenheid, maar bij hen is dit waarschijnlijk vooral een gevolg van minder gunstige relatie-ervaringen in het verleden.

Figuur 3.12. Oriëntaties op relaties en gezin naar burgerlijke staat, 2000 (%)

Bron: MOAB-2000.

3.5 | Samenvatting

In dit hoofdstuk zijn een aantal opvattingen van de Nederlandse bevolking omtrent relaties en gezin besproken. Speciale aandacht werd daarbij besteed aan veranderingen in de loop van de tijd en aan samenhangen tussen de verschillende opvattingen.

Ongehuwd samenwonen is voor de overgrote meerderheid van de bevolking een doodnormaal verschijnsel geworden. Twee op de drie personen zouden, indien zij (opnieuw) voor de keuze zouden komen te staan, ervoor kiezen om ongehuwd te gaan samenwonen. Maar dat betekent niet dat het huwelijk heeft afgedaan. Driekwart van de bevolking wenst na al dan niet een poosje te hebben samengewoond, uiteindelijk toch te trouwen. Tegelijkertijd neemt de voorkeur voor leefvormen waarin het huwelijk helemaal geen rol meer speelt, wel langzaam toe. Ongeveer tien procent van de ondervraagden wil tegenwoordig wel samenwonen maar niet trouwen. Een ongeveer even groot deel wil wel een partner maar niet met deze partner gaan samenleven.

Ondanks het feit dat men zich vandaag de dag terdege lijkt te realiseren dat een relatie niet meer voor het leven wordt aangegaan, is men nog altijd uitgesproken negatief over echtscheiding. Meer dan 80 procent vindt het (heel) slecht dat veel huwelijken zo eindigen. Waar men zich dan vooral zorgen over lijkt te maken is de positie van de eventuele kinderen die binnen die relatie geboren zijn. Men acht het voor het kind verreweg het beste wanneer het opgroeit in een gezin met beide natuurlijke ouders. Alle andere gezinsvormen vindt men aanmerkelijk minder geschikt. Een stiefgezin komt er, in de ogen van de ondervraagden, in dat opzicht overigens nog beter af dan het opgroeien in een éénoudergezin. Over het opvoeden van een kind door een homopaar oordeelt men niet erg positief; meer mensen achten dit negatief dan positief. Overigens is men wel van mening dat opgroeien bij twee mannen of twee vrouwen te prevaleren valt boven opgroeien in een éénoudergezin.

De combinatie van werk en zorgtaken verschuift steeds verder in de richting van een model waarin men de zorg voor kinderen wenst te combineren met arbeidsmarktparticipatie door zowel de man als de vrouw. Weinigen wensen nog een gezin waarin de vrouw geheel stopt met werken en zich volledig concentreert op het moederschap. In die zin zou men kunnen zeggen dat het traditionele gezin inmiddels passé is. Een kwart van de ondervraagden wenst dat beide partners in dat geval in deeltijd werkzaam zijn. Op dit punt is de

maatschappelijke werkelijkheid nog ver verwijderd van de idealen die de burgers er in toenemende mate op na lijken te houden. Vooral het in deeltijd werken van mannen houdt geen gelijke tred met de wensen van vrouwen en mannen op dit punt. In hoofdstuk 5 wordt hier nader op ingegaan.

Opvattingen omtrent relaties en gezin blijken onderling duidelijke patronen te vertonen en in vier oriëntaties op relaties en gezin uiteen te vallen. De twee in numeriek opzicht belangrijkste oriëntaties zijn de traditionele gezinsmoraal en het moderne gezinsideaal. De traditionele gezinsmoraal stelt het huwelijk centraal. Ongehuwd samenwonen en echtscheiding zijn uit den boze en huwelijk en ouderschap zijn nauw gekoppeld. De vrouw is niet buitenshuis werkzaam maar concentreert zich op 'haar' zorgtaken. Het moderne gezinsideaal verschilt op twee punten essentieel van de traditionele visie. Allereerst is men zich meer bewust van de broosheid van het huwelijk. Dit uit zich in een voorkeur voor ongehuwd samenwonen vóór het huwelijk en een iets minder negatieve houding ten aanzien van echtscheiding. Ten tweede kent het moderne gezinsideaal een duidelijke voorkeur voor het combineren van beroepsarbeid en de zorg voor de kinderen. De vrouw wordt geacht in beide domeinen actief te zijn. De traditionele gezinsmoraal wordt vooral aangehangen in religieuze kringen en onder laagopgeleiden. Het moderne gezinsideaal vindt men veel vaker terug bij hoogopgeleiden en bij het kiezersvolk van de partijen die de Paarse Coalitie vormen. In de afgelopen tien jaar heeft de traditionele gezinsmoraal haar dominante positie verloren en is deze positie overgenomen door het moderne gezinsideaal.

Twee in numeriek opzicht minder belangrijke, maar inhoudelijk wel interessante oriëntaties op relaties en gezin zijn de ongebondenheidsvisie en de oriëntatie op de pure partnerrelatie. Een sterke voorkeur om ongebonden te blijven is vooral te vinden onder gescheidenen en verweduwden. Deze verschillen weerspiegelen zowel verschillen in levensfase als in levenservaring van de betrokkenen. Bij de verweduwden zal dit vooral zijn ingegeven doordat men zich te oud voelt om opnieuw een partnerrelatie aan te gaan, terwijl bij de gescheidenen negatieve ervaringen in het verleden mogelijk een rol spelen. De oriëntatie die —in navolging van Giddens (1992)— wordt aangeduid als de pure partnerrelatie kenmerkt zich vooral door de ontkoppeling van een partnerrelatie en het ouderschap alsmede door de verwerping van het huwelijk ten faveure van ongehuwd samenwonen. Traditionele inhouden van relaties lijken te worden verworpen, terwijl men tegelijkertijd accepteert dat veel relaties tijdelijk van

aard zijn. Deze oriëntatie is vooral populair onder jongeren, nooit gehuwden, niet-gelovigen en stemmers op Groen Links.

Kortom, in de loop van de jaren negentig heeft zich een aflossing van de wacht voorgedaan, waarbij de traditionele gezinsmoraal (met haar nadruk op de centrale rol van huwelijk en gezin en op een sekse-specifieke verdeling van taken) als dominante visie op het gezinsleven is vervangen door een moderner gezinsideaal, waarin huwelijk en gezin nog wel belangrijk worden gevonden, maar waarin hun belang wordt gerelativeerd. Bij voorkeur zijn beide partners actief op de arbeidsmarkt. Een derde relatiemodel —dat van de pure partnerrelatie— waarin men geen belang meer hecht aan ouderschap maar alleen aan de partnerrelatie, blijft —ook anno 2000— een relatiemodel met slechts een gering aantal aanhangers.

4. Kinderen: ja maar wanneer?

4.1 | Inleiding

Zoals al in de inleiding van het vorige hoofdstuk werd opgemerkt, hechten Nederlanders veel waarde aan het hebben van kinderen. Dat kan ook worden afgeleid uit het feit dat slechts een minderheid van de volwassenen kinderloos blijft. Kinderen krijgen was en is nog altijd de norm. Door de beschikbaarheid en de volledige acceptatie van anticonceptie is het krijgen van kinderen wel steeds sterker afhankelijk van individuele beslissingen van vrouwen en mannen. Tegenwoordig worden kinderen veelal ‘genomen’, terwijl men vroeger kinderen ‘kreeg’. Toch kiest ook in deze tijd van kinderen ‘nemen’ nog steeds de meerderheid van de bevolking voor kinderen.

Ondanks de waarde die men dus in Nederland in het algemeen aan kinderen hecht is er de afgelopen jaren heel wat veranderd in het vruchtbaarheids-gedrag. Dat komt niet alleen tot uitdrukking in het aantal kinderen dat per vrouw wordt geboren maar ook in de timing van de geboorte van het eerste kind. Een potentiële moeder van rond de 30 is al lang geen uitzondering meer. Dit heeft natuurlijk alles te maken met het feit dat ook op het punt van relaties en gezin het een en ander veranderde (zie hoofdstuk 3) en jongvolwassen vrouwen de laatste decennia in toenemende mate andere levensdoelen zijn gaan nastreven dan uitsluitend thuis voor huishouden en gezin zorgen zoals velen van hun moeders en grootmoeders deden.

Toen ongehuwd samenwonen nog nauwelijks voorkwam en van huis uit trouwen de norm was —en dat was ook de tijd dat anticonceptie nog maar op bescheiden schaal werd toegepast— hing het krijgen van kinderen vooral samen met de leeftijd waarop de vrouw naar het stadhuis ging (Van Poppel en Beets, 1998). Tussen 1950 en 1970 daalde de leeftijd van de vrouw bij het eerste huwelijk, daarna volgde een stijging en deze gaat ook thans nog onverminderd voort. Omdat de leeftijd bij eerste huwelijk destijds in belang-rijke mate de leeftijd bepaalde waarop voor het eerst een seksuele relatie werd aangegaan, had

een verschuiving in de huwelijksleeftijd een direct effect op de leeftijd waarop het eerste kind werd geboren. Vanaf het begin van de jaren vijftig brachten vrouwen hun eerste kind op steeds jongere leeftijd ter wereld. Rond 1965 was meer dan de helft van de vrouwen van 25 jaar al moeder geworden. Na de introductie van de hormonale pil werd het mogelijk om zonder gevaar voor een zwangerschap een relatie te hebben. Gevolg was dat het huwelijk niet meer vanzelfsprekend het moment bepaalde waarop de eerste seksuele relatie werd aangegaan. Vanaf 1962 werd in Nederland massaal naar de pil ‘gegrepen’, in eerste instantie door de groeiende groep van hoger opgeleide vrouwen. Enige jaren na de introductie van de pil begon de leeftijd van de vrouw bij de geboorte van het eerste kind te stijgen. Inmiddels worden vrouwen in Nederland pas voor het eerst moeder wanneer zij (gemiddeld) rond de 29 jaar zijn. Vóór die leeftijd is tegenwoordig nog ruim de helft kinderloos en een groeiend aantal vrouwen ‘neemt’ het eerste kind pas als zij de 30^e verjaardag al zijn gepasseerd. Vooral hoger opgeleide vrouwen worden pas laat moeder, áls zij al moeder worden.

De tendens naar het steeds later geboren worden van het eerste kind in opeenvolgende generaties vrouwen wordt veelal aangeduid met ‘laat ouderschap’ of ‘uitgesteld ouderschap’ (Beets *et al.*, 1997). Uitgesteld ouderschap heeft een aantal demografische en niet-demografische consequenties. Zo zijn de omvang en de leeftijdsopbouw van een bevolking gevoelig voor de timing van het eerste kind; hoe later dat wordt geboren hoe sterker —gegeven de huidige demografische trends— de vergrijzing zal voortgaan. Dat heeft uiteraard gevolgen voor de verhouding tussen de economisch actieve en niet-actieve leeftijdsgroepen. Wel wordt de sociaal-economische positie van jonge vrouwen versterkt. Zij hebben zich goed weten te ontplooien, kennen een grote mate van zelfstandigheid en hebben waarschijnlijk een sterkere onderhandelingspositie met hun partner dan hun moeders hadden. Nadelige consequenties zijn er vooral in de medische sfeer: rond het 30^e jaar beginnen voor vrouwen de succeschansen op een geslaagde conceptie aanvankelijk licht en met het stijgen van de leeftijd sneller te dalen; het duurt langer voordat een zwangerschap ontstaat die leidt tot de geboorte van een gezonde baby; er is een verhoogde kans op miskramen, vroeggeboorten, meerling-zwangerschappen, aangeboren afwijkingen, keizersneden, zuigelingensterfte, ongewenste kinderloosheid, en ook op borstkanker (Beets *et al.*, 2001). Minister Borst van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport heeft daarom de Tweede Kamer laten weten dat zij wil proberen vrouwen ertoe te bewegen op jongere leeftijd een gezin te starten.

Dit hoofdstuk gaat nader in op vruchtbaarheid op latere leeftijd. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan de waarde van het hebben van kinderen (paragraaf 4.2): welke bevolkingsgroepen hechten meer of minder waarde aan kinderen. In paragraaf 4.3 zal worden bekeken wat men de beste leeftijd vindt voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen en hoe men achteraf aankijkt tegen de timing van het eerste kind. Paragraaf 4.4 gaat ten slotte in op de vraag of vrouwen die al een kind hebben gekregen veel of weinig moeite hadden om in verwachting te raken, en hoeveel kennis men heeft van de dalende conceptiekansen met toenemende leeftijd.

4.2 | Waarde van kinderen

De meeste respondenten —87 procent van degenen die ooit gehuwd zijn (geweest)— in het MOAB-onderzoek hebben kinderen gekregen. Met de leeftijd neemt het kindertal toe en vrouwen zijn jonger bij de geboorte van hun eerste kind dan mannen. Dat laatste komt vooral omdat vrouwen meestal een oudere partner hebben. Omdat het merendeel van de kinderen gewenst en gepland is, zal het vruchtbaarheidsgedrag van mensen samenhangen met de wens om kinderen te krijgen. Mensen die kinderen willen, zullen een hogere waarde toekennen aan het krijgen en hebben van kinderen dan mensen zonder kinderwens.

In het MOAB-onderzoek werd aan de respondenten een aantal items voorgelegd die een indruk geven van de waarde die personen hechten aan het hebben van kinderen. Zo werd gevraagd in hoeverre men het eens was met de stelling “ik vind dat je je in de moderne wereld alleen in je eigen gezin met kinderen op je gemak en gelukkig kunt voelen”. Vier van de tien respondenten blijken het daarmee helemaal eens of in grote lijnen eens te zijn. Al in 1997 was geconstateerd dat dit aandeel sinds 1994 aan het stijgen was (van twee naar drie per tien), en in 2000 is het dus nog hoger (Liefbroer, 1998). Mannen en vrouwen verschillen hierin nauwelijks van mening maar er is wel een vrij sterk verband met leeftijd (ouderen antwoorden veel vaker instemmend dan jongeren), alsmede met de burgerlijke staat (gehuwden antwoorden veel vaker instemmend dan niet-gehuwden). Kijkt men naar een aantal andere achtergrondkenmerken (gezinssituatie, onderwijsniveau, inkomenssituatie en kindertal) dan is verreweg het grootste verschil tussen de uitersten van één variabele te vinden bij het onderwijsniveau van vrouwen: slechts twee van de tien hoogopgeleide vrouwen stemmen in met de stelling, tegen zes van de tien laagopgeleide vrouwen. Dat

spoort ook goed met het feitelijk gedrag, want van oudsher komt kinderloosheid veel frequenter voor onder hoogopgeleiden dan onder middelbaar- of laagopgeleiden. Ook hebben hoogopgeleiden vaker geen vaste partner. Kennelijk hebben juist hoogopgeleide vrouwen naast het gezin meer alternatieven waarmee zij zich gelukkig kunnen voelen. Desondanks kiezen in het algemeen ook hoogopgeleiden voor een gezin met kinderen.

Een dergelijk patroon is ook te vinden wanneer men kijkt naar de stelling “ik vind het altijd fijn om kinderen om me heen te hebben”. Terwijl in het algemeen circa driekwart van alle respondenten het daar helemaal of in grote lijnen mee eens is (tegen in 1994 nog zes van de tien), blijkt dat voor slechts zes van de tien nooit-gehuwde mannen op te gaan en voor eveneens zes van de tien hoogopgeleide vrouwen. Van de ouderen is de ruime meerderheid (acht van de tien) het met deze uitspraak eens. Ook als wordt gekeken naar de items “ik vind dat je volledig tevreden kunt zijn met je leven als je een goede moeder of vader bent geweest” (zeven van de tien stemmen hiermee in), “ik vind het fijn om kinderen te hebben omdat ze je echt nodig hebben” (vijf van de tien stemmen hiermee in), en “ik vind dat je met bijna niemand zo’n goede band kunt krijgen als met een eigen kind” (vijf van de tien stemmen hiermee in) zijn er slechts verbanden met leeftijd, burgerlijke staat en onderwijsniveau, die in dezelfde richting wijzen.

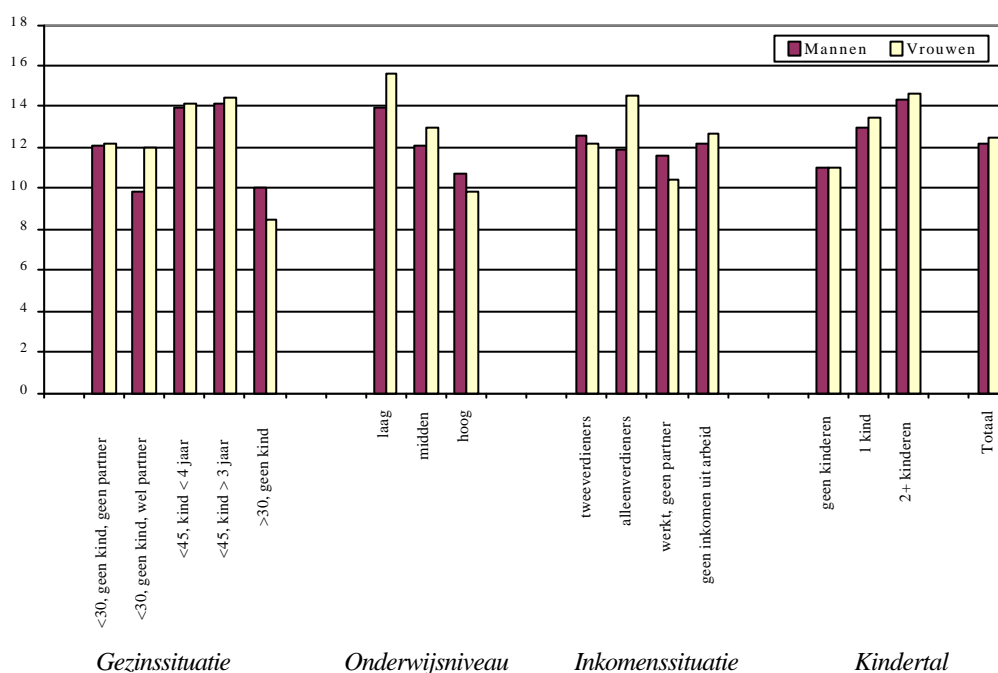
Er zijn ook nog twee items voorgelegd waar vrijwel niemand mee instemde: “ik vind dat het je plicht is tegenover de samenleving om kinderen te hebben” alsmede “als je geen kinderen hebt, kun je volgens mij nooit werkelijk gelukkig worden”. Met deze stellingen stemt slechts één op iedere tien respondenten in. Ook nu blijkt onderwijsniveau weer voor de sterkste verdeling te zorgen: bijna twee van iedere tien laagopgeleiden gaan akkoord, en van de hoogopgeleiden gaat vrijwel niemand akkoord. Bij het item over de ‘plicht’ speelt overigens ook het geloof nog een rol van betekenis.

De vraag naar de voorkeur voor de combinatie van werk en kinderen werd alleen voorgelegd aan respondenten tot 45 jaar. Ook hier blijken de verschillen tussen werkgerichte (liever geen kind) en moedergerichte vrouwen (liever geen werk) substantieel. Door de bank genomen stemmen twee tot vijf van de tien werkgerichte vrouwen in met de eerste vijf stellingen. Bij moedergerichte vrouwen zijn dat er evenwel vier tot zeven van de tien.

De voornoemde zeven items vormen tezamen een betrouwbare schaal van de waarde van kinderen (Cronbach’s alpha van .79). In *figuur 4.1* staat een geconstrueerde schaalvariabele voor bepaalde groepen respondenten (met individuele scores van 1-29 waarbij een hogere score met een hogere waarde

van kinderen correspondeert dan een lagere score). De in de figuur vermelde gemiddelde uitkomsten laten enkele opvallende verschillen zien. Vrouwen hechten door de bank genomen iets meer waarde aan kinderen dan mannen, maar tussen bepaalde groepen vrouwen is het verschil in de waarde die zij hechten aan kinderen veel groter dan tussen mannen onderling. Het meest extreme voorbeeld is het verschil tussen hoog- en laagopgeleide vrouwen. Ook opvallend zijn de verschillen tussen vrouwen jonger dan 45 jaar met een jong kind versus vrouwen van 30-44 jaar zonder kinderen, en tussen vrouwen in huishoudens met een alleenverdiener versus werkende vrouwen zonder partner.

Figuur 4.1. Waarde van kinderen naar een viertal achtergrondkenmerken, per geslacht (gemiddelden voor respondenten 16-44 jaar), 2000

Bron: MOAB-2000.

4.3 | De timing van kinderen

“Wat vindt u de beste leeftijd voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen?” Deze vraag werd in het MOAB-onderzoek voorgelegd aan personen tot 45 jaar. De resultaten laten zien dat er een discrepantie lijkt te bestaan tussen de ‘beste’ leeftijd die kennelijk door de gehele ondervraagde bevolking wordt genoemd en die welke ouders opgeven. Ouders bevelen in groteren getale dan niet-ouders aan om niet al te laat met kinderen te beginnen. De gemiddelde leeftijd die ouders als beste leeftijd noemen is 26,1 jaar (terwijl zijzelf gemiddeld 26,3 jaar waren bij de geboorte van hun eerste kind); (nog) niet-ouders komen uit op 27,6 jaar. Deze laatste leeftijd zou dus kunnen gelden voor hen die binnenkort kinderen gaan krijgen maar ligt wel zo’n anderhalf jaar lager dan de feitelijke leeftijd in de afgelopen jaren. Het laatst bekende gemiddelde cijfer, dat van 1999, kwam volgens het CBS uit op 29,1 jaar. Aangezien het niet voor de hand ligt dat het gemiddelde ineens zo sterk zal dalen, zullen degenen die in de komende jaren kinderen krijgen waarschijnlijk een hogere leeftijd bij de geboorte van het eerste kind realiseren dan zij als ‘beste’ kwalificeren. Het zou goed zijn te weten wat daarvan de precieze achtergrond is: kiezen ouders er bewust voor het kind pas later te krijgen dan men optimaal vindt of probeert men het kind op de optimale leeftijd te krijgen maar lukt dat gewoon niet? Belangrijk om te constateren is evenwel dat er kennelijk krachten zijn die de Nederlandse bevolking ertoe brengen het eerste kind pas later te krijgen dan men wenselijk vindt⁹.

De ouders bestempelen hun eigen gedrag (26,3 jaar) dus zo ongeveer tot ideaal (26,1 jaar) en de niet-ouders (26,8 jaar) hebben nog bijna een jaar te gaan voordat zij hun ideaal (27,6 jaar) bereiken. Het verschil tussen de opvatting van ouders en van niet-ouders kan mogelijk worden geïnterpreteerd als rechtvaardiging van eigen gedrag of als levenservaring van ouders: je kunt maar beter niet al te lang wachten met kinderen krijgen. Omdat het echter zo zou kunnen zijn dat de ‘beste leeftijd bij de geboorte van het eerste kind’ naar tijd en ruimte variabel is, is deze interpretatie niet meer dan een hypothese. Er is immers aan ouders niet gevraagd of er wat hen betreft een verschil was in de beste leeftijd rond 1989 —toen zij zelf een eerste kind kregen— en rond 2000.

⁹ Overigens werd bij een eerder gehouden onderzoek onder 20-39 jarigen (Eurobarometer, 1997) een minder groot verschil geconstateerd tussen feitelijk gedrag en preferenties in Nederland (Moors *et al.*, 1999). In een aantal andere landen werd toen bovendien juist geconstateerd dat er nog wel enige discrepantie kon zijn tussen de (lagere) feitelijke leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind en de (hogere) gewenste leeftijd. Dat betekent dat er in die landen nog enig uitstel in het verschieft ligt, terwijl uitstel in Nederland wellicht een maximum heeft bereikt (Moors *et al.*, 1999).

Ongeacht de leeftijd waarop vrouwen moeder werden, kiest het merendeel van hen voor een leeftijd die valt in de leeftijdsgroep van 25-29 jaar als het gaat om de 'beste' leeftijd om voor het eerst moeder te worden (*tabel 4.1*). Alleen vrouwen die na hun 30^e moeder werden, kiezen relatief vaak voor een leeftijd boven de 30 jaar. Mogelijk geldt hierbij dat men het eigen gedrag verdedigt, terwijl een deel van de jonge moeders duidelijk aangeeft dat ze liever wat langer hadden gewacht. Bijna de helft van de moeders (44 procent) vond echter een leeftijd binnen de leeftijdsgroep van 25-29 jaar de ideale leeftijd en kreeg ook het eerste kind in die leeftijdsrange. Bijna één op de vijf had een voorkeur voor een hogere of lagere leeftijdsgroep en realiseerde dat ook. Dat betekent dat ruim 60 procent geen discrepantie vertoonde tussen ideaal en werkelijkheid, althans volgens de indeling van tabel 4.1. De meeste moeders zeggen dus dat zijzelf hun eerste kind hebben gekregen rond een leeftijd die zij nu nog als ideaal beschouwen. Toch had nog een kwart liever later een kind gekregen, en zo'n 12 procent juist eerder. Deze laatsten zijn vooral vrouwen van 30 jaar of ouder.

Omdat een indeling in vijfjaars leeftijdsgroepen voor de vergelijking van de ideale met de werkelijke leeftijd tamelijk onnauwkeurig is, is ook gekeken naar een meer gedetailleerde indeling. Wanneer een meer gedetailleerde

Tabel 4.1. De mening van moeders over de beste leeftijd voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen afgezet tegen de leeftijd waarop zij haar eerste kind heeft gekregen, 16-44 jaar, 2000 (totale tabel = 100 procent)

	De 'beste' leeftijd voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen			N = 225 (=100%)
	<25 jaar	25-29 jaar	30+ jaar	
Leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind				Totaal
- <25 jaar	12	20	1	33
- 25-29 jaar	3	44	4	51
- 30+ jaar	1	8	7	16
Totaal	16	73	12	100

Bron: MOAB-2000.

indeling wordt gekozen dan blijkt dat 17 procent een verschil toonde tussen ideaal en werkelijkheid van één jaar. Bij eenderde is sprake van een verschil van twee of drie jaar. Ongeveer een kwart van de moeders heeft volgens de meer gedetailleerde beschouwing van de cijfers aangegeven dat zij de leeftijd waarop zij zelf hun eerste kind hebben gekregen de ideale leeftijd daarvoor vinden. Ruim eenderde (36 procent) vindt een hogere leeftijd dan die waarop zij hun

eerste kind hebben gekregen beter, en maar liefst 39 procent geeft aan dat voor hen de ideale leeftijd beneden de leeftijd ligt waarop zij hun eerste kind hebben gekregen. Dit zou erop kunnen duiden dat zij onder andere omstandigheden wellicht hun eerste kind eerder hadden gekregen¹⁰. De meeste van deze vrouwen zijn ouder dan 25 jaar.

Wanneer bij de analyse¹¹ van de antwoorden op de vraag naar de ‘beste leeftijd voor een vrouw om een eerste kind te krijgen’ rekening wordt gehouden met een aantal achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd in 2000, leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar eerste kind¹², aantal kinderen, onderwijs-niveau, geloof, gemeentegrootte en werkstatus), dan blijkt dat alleen het onderwijsniveau en, nog sterker, de leeftijd van de moeder bij haar eerste kind een significante bijdrage leveren aan de verklaring van de voorkeur voor een hogere leeftijd als beste leeftijd. Naarmate het onderwijsniveau hoger ligt en naarmate de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind hoger is, wordt een hogere leeftijd genoemd als beste voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen. Misschien zijn deze resultaten niet zo verwonderlijk. Eigen ervaring kan een rol spelen, en mensen hebben over het algemeen de neiging om hun eigen gedrag als normaal te beschouwen en er tevreden mee te zijn. Mogelijk is ook, zoals eerder al is opgemerkt, dat mensen hun eigen gedrag goedpraten.

In het MOAB-onderzoek werd ook gevraagd “wanneer een vrouw te oud is om nog een kind te krijgen?” Respondenten tot 45 jaar noemen als gemiddelde de leeftijd van 37,6 jaar. Van hen noemt 13 procent een leeftijd tussen 35 en 40 jaar, en 37 procent tussen 40 en 45 jaar. Ook hier is een multivariate regressieanalyse toegepast met dezelfde variabelen als zojuist, maar de uitkomsten spreken veel minder tot de verbeelding. De belangrijkste verklarende variabelen zijn geslacht, onderwijsniveau en gemeentegrootte, in volgorde van belangrijkheid. Vrouwen noemen in vergelijking met mannen een hogere leeftijd waarop zij vrouwen te oud vinden om nog een kind te krijgen. Tussen onderwijsniveau en de genoemde leeftijd bestaat een positieve relatie. Hetzelfde geldt voor de gemeentegrootte. De leeftijd waarop men vindt dat een vrouw te oud wordt om nog een kind te krijgen ligt hoger naarmate het

¹⁰ Deze percentages moeten met enige voorzichtigheid worden gehanteerd, omdat op sommige leeftijden het aantal respondenten klein is.

¹¹ Multivariate regressie-analyse.

¹² De leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar eerste kind kan natuurlijk alleen worden meegenomen voor moeders. Daarom zijn alleen vrouwen met kinderen in de analyse meegenomen.

onderwijsniveau hoger is en ook naarmate de gemeente waarin men woont meer inwoners telt. Waarom de gemeentegrootte nog een afzonderlijke significante bijdrage levert naast het onderwijsniveau is niet duidelijk. Mogelijk speelt het een rol dat bewoners van grote steden, dus ook laagopgeleiden, meer voorbeelden in hun omgeving zien van vrouwen die op latere leeftijd nog een kind krijgen. Zij zouden daarom eerder geneigd kunnen zijn om het gewoon te vinden.

In *tabel 4.2* wordt weergegeven hoe ouders achteraf oordelen over de timing van hun eerste kind¹³. Ruim 80 procent van de ondervraagden blijkt geheel content met het tijdstip van de geboorte van hun eerste kind. Van de rest vonden drie van de vijf dat de vrouw ‘te vroeg’ moeder was geworden, de overigen ‘te laat’, althans volgens de eigen criteria daarvoor. Het lijkt er dus op dat velen, zowel mannen als vrouwen, tevreden zijn met de timing van de geboorte van hun eerste kind, hoewel vrouwen tegelijkertijd aangeven dat volgens hen de beste leeftijd voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen lager of hoger ligt dan de leeftijd waarop zijzelf hun kind kregen (*tabel 4.1*). Als rekening wordt gehouden met de leeftijd waarop de vrouw haar eerste kind heeft gekregen, dan blijkt dat van de jonge gezinnen (moeder kreeg eerste kind vóór haar 25^e) ongeveer een kwart achteraf aangeeft dat zij liever hadden gehad dat de vrouw wat later moeder was geworden, terwijl bijna eenderde van de ‘late’ gezinnen (moeder was 30 jaar of ouder toen ze haar eerste kind kreeg) het kind juist liever eerder had gehad. Een niet-onaanzienlijk aantal vrouwen en mannen erkent dus wel degelijk dat het feitelijke gedrag beter anders had kunnen zijn. Omdat een aantal mensen mogelijk niet wil toegeven dat zij beter anders hadden kunnen handelen —zij praten hun eigen gedrag

¹³ Percentages van zowel mannen als vrouwen komen overeen met de totale percentageverdeling.

Tabel 4.2. Oordeel over het moment waarop het eerste kind werd geboren, afgezet tegen de leeftijd waarop de moeder het eerste kind heeft gekregen, mannen en vrouwen, 16-44 jaar, 2000 (%)

	Achteraf gezien was het beter geweest als het eerste kind:		Het moment van geboorte was (vrijwel) precies goed	N (=100%)
	eerder was geboren	later was geboren		
Leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind:				
- < 25 jaar	3	22	75	119
- 25-29 jaar	10	3	88	217
- 30+ jaar	29	0	71	86
Totaal	12	8	81	422
- waaronder vrouwen	10	9	81	226

Bron: MOAB-2000.

goed— moet men er rekening mee houden dat de aantallen worden onderschat. Opnieuw moet hier worden geconstateerd dat er kennelijk een groep is die om welke reden dan ook het eerste kind later (maar sommigen ook eerder) krijgt dan men wenselijk vindt.

Evenals bij de twee voorgaande vragen is ook ten aanzien van de vraag of de timing van het eerste kind goed was of dat het achteraf beter was geweest als het eerste kind eerder of later was geboren een multivariate regressieanalyse toegepast. Drie variabelen blijken significant: de leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar eerste kind, de leeftijd in 2000 en het kindertal. Dat betekent dat hoe jonger de vrouw is bij de geboorte van haar eerste kind hoe vaker men vindt dat de vrouw haar eerste kind beter wat later had kunnen krijgen. En ook andersom geldt dat hoe ouder de vrouw is bij de geboorte van haar eerste kind hoe vaker men van mening is dat de vrouw eigenlijk beter haar eerste kind wat eerder had kunnen krijgen. Daaruit mag men concluderen dat men kennelijk vindt dat vrouwen niet al te jong zouden moeten zijn maar ook niet al te oud wanneer zij beginnen met kinderen krijgen.

Verder geldt dat hoe hoger de leeftijd van de respondent is in 2000 hoe vaker men vindt dat de respondent zelf dan wel de partner er verstandig aan had gedaan wat later te beginnen met kinderen krijgen. Mogelijk spreekt hieruit het veranderende tijdsbeeld. Kinderen krijgen was voorheen normaal op wat

jongere leeftijd dan nu. Het zou kunnen zijn dat ouderen hun ideeën daarover hebben aangepast, en het nu normaal vinden als kinderen wat later komen.

Ten slotte vindt men, naarmate men meer kinderen heeft gekregen, het beter dat een vrouw wat later moeder wordt. Een goede verklaring hiervoor is niet gevonden. Misschien is het wel zo dat vrouwen met veel kinderen over het algemeen hun eerste kind vroeg tot zeer vroeg hebben gekregen. Omdat veel kinderen in Nederland vooral een aantal van drie of vier betekent, zou de interpretatie dan kunnen zijn dat zij die drie of vier kinderen ook hadden kunnen krijgen als zij wat later waren begonnen. Of misschien hebben ze ervaren dat het niet zo geweldig is om op jonge leeftijd kinderen te hebben.

4.4 | De kans op een zwangerschap

Bekend is dat het met toenemende leeftijd steeds moeilijker wordt om direct in verwachting te raken wanneer men dat zou willen. Uit *tabel 4.3* blijkt dat deze tendens inderdaad bestaat, maar toch genuanceerder ligt dan men in eerste instantie zou denken. Zwanger worden op relatief jonge leeftijd (tot 25 jaar) gaat nogal eens gepaard met een 'ongelukje'. Zwanger worden op hogere leeftijd gaat gepaard met een substantiële stijging van het percentage vrouwen dat meer dan een jaar op het ontstaan daarvan heeft moeten wachten. Meer dan een kwart van de vrouwen die op de leeftijd van 28 of 29 jaar probeerden zwanger te worden deden daar langer dan een jaar over. Bij vrouwen die vanaf hun 30^e zwanger wilden worden, is dat iets minder het geval. Dit komt omdat deze vrouwen relatief hoog zijn opgeleid, en hoogopgeleide vrouwen sneller zwanger raken dan de rest (zie hierna).

Opnieuw is een multivariate analyse gedraaid, maar nu zonder de groep die aangeeft per ongeluk zwanger te zijn geraakt, omdat een niet-geplande zwangerschap een geheel andere achtergrond heeft dan een geplande of een zwangerschap die kennelijk niet volledig onverwacht kwam. Het multivariate model blijkt evenwel niet veel verklaringskracht te hebben. De belangrijkste significante variabelen zijn de leeftijd van de vrouw bij haar eerste kind en het onderwijsniveau. Dat betekent dat hoe hoger de leeftijd van de vrouw is bij de geboorte van haar eerste kind hoe langer zij er over deed om zwanger te worden. Deze uitkomst is in lijn met hetgeen vanuit de medische weten-

Tabel 4.3. Snelheid waarmee een gewenste zwangerschap tot stand kwam, afgezet tegen de leeftijd van de moeder bij het eerste kind, mannen en vrouwen^a, 16-44 jaar, 2000 (%)

	Was (vrijwel) direct zwanger (binnen 3 maanden)	Het duurde 4-6 maanden	Het duurde 7-12 maanden	Het duurde langer dan een jaar	Raakte per ongeluk zwanger	N (=100%)
Leeftijd moeder bij geboorte eerste kind:						
- tot en met 25 jaar	57	10	9	8	16	419
- 26-27 jaar	59	15	7	15	3	149
- 28-29 jaar	49	19	5	27	1	127
- 30+	55	12	8	23	3	174
Totaal	56	13	8	15	9	869

^a Eén persoon per huishouden.

Bron: MOAB-2000.

schap al bekend was (Te Velde, 1991). Bovendien worden vrouwen sneller zwanger naarmate hun onderwijsniveau hoger is. Kennelijk is er een verband tussen het onderwijsniveau en de snelheid waarmee men in verwachting raakt. Al eerder was dat ook geconstateerd door Steenhof en De Jong (2000) op grond van de resultaten van het Onderzoek Gezinsvorming 1998 van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor de ratio daarachter kan men denken aan twee mogelijke verklaringen:

1. Hoogopgeleiden stellen langer uit, beschikken mede door hun hogere opleiding over meer informatie over wat te doen bij een uitblijvende conceptie en consulteren daardoor wellicht veel sneller een vruchtbaarheidsspecialist. Mogelijk laten zij zich ook veel langduriger en intensiever behandelen, mede omdat zij over meer financiële middelen beschikken.
2. Hoogopgeleiden houden er een gezondere leefstijl op na waardoor ze onder meer een hogere levensverwachting hebben (Kunst, 1997). De Utrechtse gynaecoloog Te Velde suggereerde onlangs¹⁴ dat deze gezondere leefstijl wellicht ook een gunstige uitwerking heeft op de biologische snelheid waarmee een zwangerschap start die leidt tot de geboorte van een gezonde baby.

Over het verschil tussen het plannen en niet-plannen van zwangerschappen kan nog worden opgemerkt dat per ongeluk zwanger worden vooral voorkomt onder jonge, laagopgeleide vrouwen. Naarmate het onderwijsniveau of de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind hoger is, is er kennelijk vaker sprake van planmatig gedrag, dat wil zeggen dat de vrouw significant minder vaak per ongeluk zwanger raakt. Deze uitkomst zal anno 2000 weinig verbazing wekken. Meer opvallend is dat van de laagopgeleiden 18 procent aangeeft per ongeluk zwanger te zijn geworden terwijl dat van de middelbaar- en hoogopgeleiden slechts zes procent is (niet in tabel). Verrassend is verder de uitkomst dat mannen veel vaker dan vrouwen zeggen dat de zwangerschap gepland was (niet in tabel).

In de inleiding werd er al op gewezen dat Minister Borst wil proberen om vrouwen ertoe te bewegen op jongere leeftijd met kinderen krijgen te beginnen, omdat dit beter zou zijn voor de gezondheid van moeder en kind. Tot nu toe is er weinig bekend over de kennis die de bevolking heeft over de snelheid waarmee

¹⁴ Persoonlijke mededeling.

vrouwen, die onder normale condities zwanger wensen te worden, die wens weten te verwezenlijken. In *tabel 4.4* worden de resultaten weergegeven van de vraag “hoeveel procent van de vrouwen van 30 jaar die zwanger willen worden, denkt u dat, normaal gesproken, binnen een half jaar zwanger is?” Uit onderzoek van Te Velde (1991) valt af te leiden dat het correcte antwoord rond de 74 procent zou moeten liggen. In *tabel 4.5* is dezelfde informatie opgenomen voor de kans op een zwangerschap binnen een half jaar voor een 35-jarige vrouw. Volgens Te Velde (1991) ligt die kans rond de 43 procent.

De beide tabellen tonen aan dat weinig mensen weet hebben van de daadwerkelijke kansen voor een 30-jarige vrouw om binnen een half jaar zwanger te worden. Men antwoordt dat de kans voor een 30-jarige vrouw (gemiddeld) op 46 procent ligt, dat wil zeggen 28 procentpunten lager dan de werkelijkheid. Men is hier dus pessimistischer dan de natuur en het zou goed zijn te weten wat daarvan de precieze achtergrond is. De antwoorden betreffende de zwangerschapskansen van een 35-jarige vrouw benaderen de werkelijkheid meer. Hier komt het gemiddelde van de MOAB-respondenten uit op 34 procent, dat wil zeggen slechts negen procentpunten lager dan de werkelijkheid. De vraag is of dit betekent dat men beter geïnformeerd is over deze kansen of dat er mogelijk iets anders aan de hand is. Omdat de

Tabel 4.4. Antwoorden op de vraag hoeveel procent van de vrouwen van 30 jaar die zwanger willen worden, dat normaal gesproken binnen een half jaar is, afgezet tegen de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind, mannen en vrouwen met kinderen, 16-44 jaar, 2000 (%)^a

	Percentage vrouwen dat binnen een half jaar zwanger zal zijn:						N (=100%)
	<25	25-39	40-54	55-69	70-84	85+	
Leeftijd moeder bij geboorte eerste kind:							
- tot en met 25 jaar	9	30	26	21	9	4	164
- 26-27 jaar	16	30	34	15	5	1	100
- 28-29 jaar	9	29	31	22	9	0	70
- 30+	9	27	35	14	13	1	86
Totaal	11	29	31	18	9	2	421
- mannen	13	30	26	20	9	2	196
- vrouwen	9	29	34	17	8	2	225

^a Correct antwoord is: 74 procent.

Bron: MOAB-2000.

Tabel 4.5. Antwoorden op de vraag hoeveel procent van de vrouwen van 35 jaar die zwanger willen worden, dat normaal gesproken binnen een half jaar is, afgezet tegen de leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind, mannen en vrouwen met kinderen, 16-44 jaar, 2000 (%)^a

	Percentage vrouwen dat binnen een half jaar zwanger zal zijn:						N (=100%)
	< 25	25-39	40-54	55-69	70-84	85+	
Leeftijd moeder bij geboorte eerste kind:							
- tot en met 25 jaar	31	27	27	11	3	1	164
- 26-27 jaar	39	35	16	8	2	0	100
- 28-29 jaar	30	39	20	8	3	0	70
- 30+	29	40	18	11	3	0	86
Totaal	32	33	22	10	3	0	421
- mannen	33	33	21	10	2	1	196
- vrouwen	31	34	23	9	3	0	225

^a Correct antwoord is: 43 procent.

Bron: MOAB-2000.

antwoorden op deze vragen niet tot het reguliere onderwijsprogramma behoren, ook niet dagelijks onderwerp zijn in de media, en niet gemakkelijk te vinden zijn op internet of in een encyclopedie, is het waarschijnlijk zo dat de meeste respondenten het antwoord eigenlijk niet wisten en zo maar hebben geraden.

Dat hebben ze dan voor de vraag naar de kans op 30-jarige leeftijd vrij slecht gedaan en 'toevallig' bij die naar de kans op 35-jarige leeftijd wat beter, omdat men vaag wist of gewoon vermoedde dat het antwoord op de tweede vraag wat lager moest liggen dan die op de eerste vraag. Daarbij kan een rol spelen dat mensen bij het gokken van een antwoord geneigd zijn in het midden van een verdeling te gaan zitten. Die indruk wordt versterkt door het feit dat de werkelijke reductie in vruchtbaarheidskansen tussen leeftijd 30 en 35 (van 74 naar 43 procent) van een volstrekt andere orde is dan de bevolking zegt (van 47 naar 37 procent). Indien men geloof hecht aan de antwoorden van de bevolking zou dat betekenen dat het gros van de bevolking van mening is dat het zo'n vaart niet loopt met de afnemende zwangerschapskansen. Wat dat betreft is het eigenlijk jammer dat er niet nog twee vragen zijn gesteld, te weten naar de kans om, onder normale condities, op de leeftijd van 25 jaar binnen zes maanden zwanger te zijn (75 procent) alsmede naar die op de leeftijd van 40 jaar (18 procent). Dan was wellicht duidelijker geworden welke curve de bevolking voor

ogen staat (structurele onderschatting van de kansen?) en hoe die zich verhoudt tot hetgeen inmiddels door de medische wetenschap is vastgesteld.

Uiteraard is ook nu weer een multivariate analyse uitgevoerd om na te gaan welke personen (naar achtergrondkenmerken) mogelijk meer of juist minder kennis hebben op dit punt. De beide tabellen lieten net zien dat er geen opvallend verband is met geslacht of leeftijd bij de geboorte van het eerste kind. In de multivariate analyse werd voor geen enkel ander achtergrond-kenmerk een significante effect gevonden. Ook hieruit mag men afleiden dat er op z'n minst sprake is van een 'uniforme' onderschatting van de kans op het ontstaan van een zwangerschap alsmede van een onderschatting van de afname van die kans met toenemende leeftijd.

4.5 | Samenvatting

Nog steeds krijgt de grote meerderheid van de bevolking, gepland of per ongeluk, kinderen. Nederlanders hechten dan ook over het algemeen waarde aan het hebben van kinderen. De meeste respondenten vinden het altijd fijn om kinderen om zich heen te hebben en menen dat je volledig tevreden kunt zijn met je leven als je een goede moeder of vader bent geweest. De helft zegt het fijn te vinden om kinderen te hebben omdat ze je echt nodig hebben en vindt dat je met bijna niemand zo'n goede band kunt krijgen als met je eigen kind. Een alles overheersende rol lijken kinderen echter niet meer te spelen, want minder dan de helft vindt dat je je in de moderne wereld alleen maar in je eigen gezin met kinderen op je gemak en gelukkig kunt voelen, en vrijwel niemand meent nog dat het je plicht is tegenover de samenleving om kinderen te hebben of dat je als je geen kinderen hebt, nooit werkelijk gelukkig wordt. Over het algemeen is het zo dat ouderen, laagopgeleiden (vooral vrouwen), ongehuwden en werkgerichte vrouwen (liever geen kind) minder waarde hechten aan kinderen dan de anderen. Hoewel het gezin dus nog steeds hogelijk wordt gewaardeerd, en de waardering de laatste jaren zelfs langzaam lijkt toe te nemen, blijken nog slechts weinigen alleen het gezin als zaligmakend te beschouwen en zijn er sommige groepen die blijkbaar ook alternatieven hebben waarbij ze zich gelukkig voelen.

Hoewel de meeste mensen kinderen belangrijk vinden, start men over het algemeen toch vrij laat met een gezin. Moeders zijn (in 2000) namelijk gemiddeld 29,1 jaar wanneer het eerste kind wordt geboren. De vraag is in

hoeverre dit een bewuste keuze is. Gevraagd naar de beste leeftijd voor een vrouw om kinderen te krijgen, noemen ouders gemiddeld de leeftijd (26,3) waarop zij zelf ook hun eerste kind kregen (26,1). Niet-ouders daarentegen (nu gemiddeld 26,8 jaar) noemen een leeftijd (27,6) die veel lager ligt dan wat tegenwoordig de praktijk is. Aangezien het niet voor de hand ligt dat het gemiddelde ineens zo sterk zal dalen, zullen degenen die op korte termijn kinderen krijgen waarschijnlijk een hogere leeftijd realiseren bij de geboorte van het eerst kind dan zij als 'beste' kwalificeren.

Gevraagd naar hun eigen ervaringen zeggen ouders gemiddeld genomen dat zij tevreden zijn over het tijdstip van geboorte van het eerste kind. Een kwart van de jonge gezinnen (eerste kind werd voor de leeftijd van 25 jaar van de moeder geboren) geeft echter achteraf aan dat zij liever hadden gezien dat de vrouw wat later moeder was geworden terwijl eenderde van de 'late' gezinnen (eerste kind na de leeftijd van 30 jaar van de moeder) het kind juist liever eerder had gehad. Een niet-onaanzienlijk aantal vrouwen en mannen geeft dus toe dat hun feitelijke gedrag beter anders had kunnen zijn. Omdat een aantal mensen mogelijk niet wil toegeven dat zij het beter anders hadden kunnen doen —zij praten hun eigen gedrag goed— moet men er rekening mee houden dat de aantallen worden onderschat. Het zou interessant zijn om de oorzaak van dit uitstel te achterhalen. Is hier sprake van bewust uitstel (omwille van carrière, problemen om baan met kind te combineren, et cetera), of hebben mensen geprobeerd om een kind op de ideale ('beste') leeftijd te krijgen, maar is het niet gelukt? In ieder geval is het zo dat er mensen zijn die kinderen op een latere leeftijd krijgen dan zij eigenlijk zouden willen.

Ideeën over de beste leeftijd zijn natuurlijk interessant. Maar met het oog op het feit dat een deel van de vrouwen in Nederland (in ieder geval medisch gezien) eigenlijk haar eerste kind te laat krijgt, is het van meer belang om te weten wanneer men een vrouw te oud vindt om nog kinderen te krijgen, hoe de kansen worden ingeschat op een zwangerschap op latere leeftijd en wat de eigen ervaringen daarmee zijn. Dan blijkt in de eerste plaats dat men een vrouw pas te oud vindt om kinderen te krijgen als zij (gemiddeld) 37,6 jaar is. Vrouwen en hoogopgeleiden noemen zelfs een nog hogere leeftijd. Verder heeft 8 procent van de vrouwen jonger dan 25 jaar meer dan een jaar moeten wachten voordat zij zwanger werden, maar dit percentage stijgt substantieel op hogere leeftijden. Nederlanders zijn niet op de hoogte van de kans om (binnen zes maanden) zwanger te worden op latere leeftijd. Over de kansen van 30-jarige vrouwen (46 procent) is men, verbazend genoeg, veel pessimistischer dan de natuur (74

procent). De kansen voor 35-jarige vrouwen worden beter ingeschat. De respondenten denken dat 34 procent van hen binnen 6 maanden zwanger zal zijn, hetgeen maar iets lager is dan de werkelijkheid (43 procent). Aangezien het niet waarschijnlijk is dat men beter over deze vraag geïnformeerd is dan over de vorige, is de verklaring voor deze cijfers wellicht dat de meeste mensen het antwoord geraden hebben. Indien men geloof hecht aan de gegeven antwoorden zou dat betekenen dat respondenten zich niet bewust zijn van het feit dat de kansen op een snelle conceptie tussen 30 en 35 jaar zo sterk dalen. Om hierover meer duidelijkheid te krijgen, zouden dezelfde vragen echter ook moeten worden gesteld voor de leeftijden 25 en 40.

Nederlanders mogen dan veel weten over anticonceptie —getuige de lage percentages tienerzwangerschappen, de lage proportie abortussen en het late moederschap— maar van de conceptiekansen is men niet op de hoogte.

5. Werken én kinderen, maar hoe? _____

5.1 | Inleiding

Bij overheid en werkgevers staat het combineren van een baan met de zorg voor een kind volop in de belangstelling nu zij zich er door het tekort op de arbeidsmarkt bewust van zijn geworden dat vrouwen een belangrijke arbeidsreserve vormen.

Vrouwen zien als een arbeidsreserve betekent dat men ervan uitgaat dat een deel van de vrouwen die nu niet of niet fulltime werken, (meer) zou willen gaan werken. In dit verband is het interessant om te achterhalen wat de wensen van de vrouwen zelf zijn ten aanzien van werken en gezin en in hoeverre deze al dan niet gerealiseerd zijn. Daarbij is ook belangrijk of degenen die niet of in deeltijd werken (de arbeidsreserve), al dan niet gecombineerd met de zorg voor kinderen, dat zelf verkiezen of dat er sprake is van een onvrijwillige situatie. Ongetwijfeld is er een groep die door omstandigheden, zoals gebrek aan kinderopvang of banen met aangepaste werktijden, wordt gedwongen andere keuzes te maken dan zijzelf in eerste instantie zouden wensen (Van Nimwegen en Moors, 1998). Dat wil echter niet zeggen dat dit voor al deze vrouwen geldt. Zo is er nog steeds een groep die uit opvoedkundige overwegingen verkiest om thuis voor de kinderen te blijven zorgen (Van den Akker en Henkens, 1998 en De Jong en De Olde, 1994).

MOAB biedt de mogelijkheid om de huidige arbeids- en zorgsituatie te vergelijken met de gewenste situatie. In paragraaf 5.2 wordt nagegaan in hoeverre voor vrouwen de gewenste arbeids- en zorgsituatie nog niet is gerealiseerd, en welke (onvervulde) wensen (een andere combinatie van kinderen en/of aantal uren werk) op dat terrein bij hen leven. In het geval dat de huidige arbeidssituatie niet overeenkomt met de voorkeur zal tevens worden gekeken of het gaat om een situatie die voortvloeit uit belemmeringen ten gevolge van een ontoereikend voorwaardenscheppend beleid (zoals wachtlijsten voor kinderopvang). Respondenten kunnen de gewenste situatie immers zien als iets dat zij pas in de toekomst willen realiseren. In dat geval moet een eventueel

gebrekkig voorwaardenscheppend beleid niet als oorzaak van het verschil worden aangemerkt.

In de praktijk is de arbeids- en zorgverdeling (meestal) een zaak van twee partners en niet van de vrouw alleen. Daarom zal ook aandacht worden besteed aan het gedrag en de wensen van mannen en de werkelijke en gewenste taakverdeling tussen partners.

Over het algemeen wordt ervan uitgegaan dat een van de redenen waarom vrouwen minder werken dan mannen, is dat het in Nederland nog steeds verre van simpel is om een baan te combineren met de verantwoordelijkheden voor een gezin, ondanks verbetering van onder andere de kinderopvang (Niphuis-Nell, 1997; Sociaal en Cultureel Planbureau, 1998 en Keuzenkamp en Hooghiemstra, 2000). Als het gemakkelijker wordt om buitenshuis werken te combineren met de zorg voor (jonge) kinderen dan zullen, naar men verwacht, vanzelf meer vrouwen zich aanbieden op de arbeidsmarkt. Welke beleidsmaatregelen in dit verband vooral effectief kunnen zijn, vormt een van de kernthema's in de MOAB-survey. In de surveys die tussen 1983 en 2000 zijn gehouden, is uitgebreid stilgestaan bij een scala aan maatregelen om zorg en arbeid eenvoudiger te combineren. Aan de hand hiervan wordt in paragraaf 5.3 bekeken welke wensen men in de voorafgaande periode op het terrein van nieuw voorwaardenscheppend beleid had en of die behoeften in de loop der jaren met de gewijzigde arbeidsparticipatie van vrouwen zijn mee veranderd. Naarmate meer vrouwen gaan werken valt immers te verwachten dat de behoefte aan maatregelen met betrekking tot de werksituatie en kinderopvang toeneemt. Anderzijds kan het zo zijn dat door het scheppen van nieuwe voorzieningen meer vrouwen zijn gaan (of blijven) werken, en er nu minder behoefte is aan nog méér nieuwe maatregelen.

In de daarop volgende paragraaf wordt dieper ingegaan op de huidige situatie. Centraal staat de behoefte van Nederlanders aan verschillende typen beleidsmaatregelen die door de overheid kunnen worden overwogen. Het gaat daarbij om financiële regelingen, opvangregelingen en werkgerelateerde regelingen zoals variabele werktijden en ouderschapsverlof. De voorkeur ten aanzien van een bepaald type maatregelen zal niet voor iedereen hetzelfde zijn. Bekend is bijvoorbeeld dat vrouwen in huishoudens waar de man alleenverdiener is, minder geïnteresseerd zijn in kinderopvangvoorzieningen dan hun werkende seksegenoten (Moors *et al.*, 1996). Inzicht in dit behoeft patroon zou ondersteuning kunnen bieden bij de formulering van het voorwaardenscheppend beleid.

Ten slotte komt in paragraaf 5.5 de vraag aan bod welke potentiële effecten (ten aanzien van het krijgen van kinderen en van werk) van een nieuw voorwaardenscheppend beleid zijn te verwachten. Vrouwen met een betaalde baan stellen het krijgen van kinderen uit. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen en gebrek aan (de juiste) voorwaardenscheppende faciliteiten (zoals gebrek aan kinderopvang of betaalde verlofregelingen) is er één van. Het kan potentiële ouders doen besluiten om het starten van een gezin uit te stellen maar ook om minder kinderen te krijgen dan men eigenlijk wenst. Als regelingen worden doorgevoerd waarvoor partners een voorkeur hebben uitgesproken (en die voor hen in de huidige situatie misschien een knelpunt vormen), dan zou dit gevolgen kunnen hebben voor de gezinsvorming. Partners zouden kunnen besluiten om eerder te starten met een gezin. Hoofdstuk 4 liet zien dat dit misschien wel eens twee jaar zou kunnen schelen. Partners zouden ook kunnen kiezen voor een groter gezin dan zij hebben gepland.

Vooraf het gebrek aan één van de voorwaardenscheppende voorzieningen, namelijk kinderopvangplaatsen, wordt gezien als een belangrijk knelpunt voor moeders die naast de zorg voor het gezin willen (blijven) werken (Van Dijk en Siegers, 1996 en Gustafsson en Stafford, 1992). Daarom wordt in dit hoofdstuk ook gekeken of uitgebreidere kinderopvang ervoor kan zorgen dat vrouwen na de bevalling minder vaak stoppen met werken en wellicht op jongere leeftijd zullen beginnen met kinderen krijgen.

5.2 | Werk en gezin: de discrepantie tussen wens en werkelijkheid

Overheid en bedrijfsleven mogen dan uitgaan van een grote arbeidsreserve bij vrouwen, de praktijk wijst uit dat ten aanzien van deze conclusie enige voorzichtigheid gewenst is. In de MOAB-vragenlijst is respondenten jonger dan 45 jaar gevraagd de gewenste en de feitelijke arbeids- en zorgsituatie voor zichzelf aan te geven¹⁵.

Uit het onderzoek komt naar voren dat ruim eenderde van alle vrouwen tevreden is met de situatie zoals die is. Vooral de moeders die niet of in deeltijd werken, blijken geen additionele wensen te hebben (*tabel 5.1*).

¹⁵ De respondent is gevraagd daarnaast de gewenste arbeids- en zorgsituatie voor hun partner aan te geven. Dit komt later in deze paragraaf aan de orde.

Tabel 5.1. De huidige situatie met betrekking tot werk en zorg bij vrouwen van 16-44 jaar in relatie tot de door hen geprefereerde situatie, 2000 (%)

	Totaal voor- keurs- situatie	Huidige situatie:					
		Voltijd; geen kinderen	Voltijd;* met kinderen	Deeltijd; geen kinderen	Deeltijd; met kinderen	Niet werkend; geen kinderen	Niet werkend; met kinderen
Voorkeursituatie:							
Voltijd; geen kinderen	5	18	(0)	(2)	(0)	(4)	(0)
Voltijd; met kinderen	5	(7)	(33)	(16)	(2)	(3)	(0)
Deeltijd; geen kinderen	4	(8)	(0)	(10)	(2)	(2)	(0)
Deeltijd; met kinderen	45	46	(56)	47	59	47	17
Tijdelijk of permanent geen baan als er kinderen zijn	41	21	(11)	26	38	43	83
Totaal percentage	100	100	100	100	100	100	100
N	373	62	9	42	138	44	78
Totaal %-verdeling huidige situatie	100	21	2	13	27	20	17

* Groep is te klein om conclusies te trekken.

Vet gedrukt: het percentage waarbij de huidige situatie overeenstemt met de voorkeur.

Cijfers tussen haakjes: minder dan tien cases.

Bron: MOAB-2000.

Verreweg het grootste deel van hen heeft in het geheel niet de wens om (meer) te werken. Moeders die niet werken willen dit over het algemeen graag zo houden, in ieder geval zolang er kinderen zijn. Slechts 17 procent van hen zou wel in deeltijd willen gaan werken. Moeders die al in deeltijd werken, lijken daar in meerderheid tevreden mee. Ruim eenderde van hen zou zelfs liever tijdelijk of definitief stoppen. Een voltijdbaan ambiëren zij nauwelijks. Over de wensen van moeders die een voltijdbaan hebben kan niets worden gezegd, omdat de groep te klein is.

Discrepancie tussen wens en werkelijkheid betekent in het geval van vrouwen met kinderen dus vooral dat zij er de voorkeur aan geven om helemaal niet te werken; een veel kleiner percentage zou wel of meer willen werken. Overigens dient hier te worden opgemerkt dat het mogelijk is dat er deeltijdwerkers zijn die wel meer uren zouden willen werken, maar niet voltijds, of die minder uren in deeltijd zouden willen werken. Dit is in het onderzoek niet gevraagd.

Van belemmeringen die mogelijk door een gebrek aan voorwaarden-scheppende voorzieningen worden opgeworpen om naast de zorg voor een gezin (meer) te werken, zou alleen sprake kunnen zijn in het geval van moeders die in deeltijd werken maar eigenlijk meer of zelfs voltijd willen werken, en van moeders die niet werken maar dat wel zouden willen. Het gaat daarbij om minstens zeven procent van de moeders. Dat zij ondanks hun wens niet meer uren werken kan overigens ook aan andere zaken te wijten zijn. Het afgelopen jaar hebben de media, onder meer naar aanleiding van een onderzoek van de FNV (2000), bericht over de onwil van werkgevers om herintreedsters in dienst te nemen, ondanks de problemen die zij hebben om aan voldoende personeel te komen. Als argument wordt, naast het tekort aan ervaring en kennis van herintreedsters, ook het beperkte aantal uren genoemd dat deze herintreedsters willen werken. Behalve werkgevers kunnen verder ook partners een rol spelen. Is de partner niet bereid om een deel van de zorgtaak op zich te nemen en minder uren te gaan werken dan wordt het in de praktijk lastig om werk en gezin te (blijven) combineren als beiden fulltime werken. Meestal komt het er in zo'n geval op neer dat de vrouw minder gaat werken (of stopt) bij de geboorte van een (volgend) kind.

Discrepancie tussen de gewenste en de feitelijke situatie komt vooral voor bij vrouwen die nu nog geen kinderen hebben maar in de toekomst wel moeder willen worden (45 procent van alle vrouwen). Voor bijna de helft van de kinderloze vrouwen met een deeltijdbaan heeft de discrepantie alleen te maken met de kinderwens. Wat betreft het werk hebben zij geen andere wensen. Een

kwart van hen zou echter na de geboorte van kinderen in ieder geval tijdelijk willen stoppen met werken, en misschien wel permanent. Toch zijn er onder hen ook nog vrouwen die liever voltijds zouden willen werken, ook als er kinderen zijn (18 procent). Voltijdwerkende vrouwen hebben in grote lijnen dezelfde wensen als de parttimers. Dat betekent dat tweederde van de vrouwen die nu een volle baan hebben, kinderen willen hebben en daarbij minder willen werken of willen stoppen zodra er kinderen zijn¹⁶.

Voor wat betreft vrouwen die niet werken en geen kinderen hebben (20 procent van de vrouwen) ligt de situatie iets anders, in die zin dat het hier merendeels om jonge vrouwen gaat die nog aan het begin staan van de belangrijke keuzes in het leven (ten aanzien van werk, partner en kinderen)¹⁷. De meesten zijn student of scholier (88 procent). In hun geval zal de gewenste situatie er eerder één zijn die zij in de toekomst denken te realiseren. Dat dit nog niet is gebeurd, heeft weinig te maken met overheidsbeleid of de houding van partner of werkgever.

Bijna allemaal willen deze vrouwen ooit kinderen krijgen en zich volledig aan het moederschap wijden of het moederschap combineren met een deeltijdbaan (90 procent). Het percentage dat naast de zorg voor kinderen een voltijdbaan wenst is miniem (drie procent). Belangrijk is dat ook van deze groep maar liefst 43 procent zegt niet te willen werken als er kinderen zijn. Natuurlijk zullen hun werkelijke keuzes in de toekomst door omstandigheden anders kunnen uitvallen. Duidelijk is wel dat onder jongere vrouwen velen het nog steeds niet gewenst of haalbaar achten om een baan te combineren met de zorg voor kinderen. Dit wordt onderschreven door een recent, kleinschalig onderzoek onder meisjes van 15-17 en van 20-22 jaar (Ex, 2000). Daaruit blijkt dat de ideale moeder een vrouw is die zorgt dat ze er is voor haar gezin. Zij kan eventueel een baan hebben maar nooit voor meer dan een paar dagen per week. Opvallend genoeg denken ook hoogopgeleide meisjes tegen die tijd traditioneler te zullen worden dan zij eigenlijk zouden willen zijn. Hun voorkeur gaat er naar uit om kinderen te krijgen met daarnaast een deeltijdbaan, maar ze vermoeden nu al dat dit wel eens moeilijk zou kunnen zijn. In dit geval kan het voorwaardenscheppend beleid er niet van worden 'beschuldigd' de oorzaak te zijn van het feit dat vrouwen de gewenste situatie nog niet hebben gerealiseerd. Maar het speelt

¹⁶ Van beide groepen die werken en geen kinderen hebben is ongeveer tweederde ouder dan 30 jaar.

¹⁷ Deze groep (niet werkend, geen kinderen) bestaat voor een belangrijk deel uit vrouwen die geen kind en geen partner hebben (78 procent). Driekwart is jonger dan 30 jaar en heeft kind noch partner en 14 procent is jonger dan 30 jaar en heeft wel een partner maar (nog) geen kind. De rest is ouder dan 30 jaar.

waarschijnlijk wel degelijk een rol bij de vraag hoe jongeren denken in de toekomst werk en gezin te combineren.

Al enkele malen werd gerefereerd aan de rol van mannen bij de realisering van de arbeidswensen van vrouwen. Het combineren van werk en gezin is voor vrouwen immers moeilijker te realiseren als hun partner een 36-urige werkweek heeft. Er is een sterke samenhang tussen de werk-zorg situatie van de vrouw en het aantal uren dat haar partner werkt. In huishoudens van alleenverdieners werkt 97 procent van de vrouw niet en werkt de man voltijds. De meerderheid van hen heeft een gezin (67 procent). Bij de ‘anderhalfverdieners’ werkt 98 procent van de vrouwen in deeltijd en heeft de man een voltijdbaan. Van deze categorie heeft driekwart een gezin (niet in tabel).

De vraag is of dit ook de voorkeur is van mannen. Uit de gegevens van *tabel 5.2* valt af te leiden dat voor mannen een voltijdbaan nog steeds het standaardpatroon is (77 procent), bij de meesten gecombineerd met het hebben van kinderen. Mannen met een deeltijdbaan vormen slechts een kleine categorie. Toch lijkt er bij mannen wel de wens te leven om arbeid en zorg te gaan combineren. Hoewel een voltijdbaan de voorkeur heeft van de meeste mannen (57 procent), is er ook een belangrijke groep met een voltijdbaan die liever in deeltijd zou willen werken (ongeveer eenderde). Ook van de starters zou eenderde graag een deeltijdbaan hebben. Daar staat echter tegenover dat een deel van degenen met een deeltijdbaan liever een voltijdbaan zou hebben. Dit kan te maken hebben met de kleine aantallen in deze groepen, maar resultaten van onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau wijzen in dezelfde richting (Keuzenkamp en Hooghiemstra, 2000). Van alle werkende mannen zou slechts zes procent meer willen werken. Interessant zijn ook de percentages van mannen die graag tijdelijk (of permanent) geen baan zouden willen hebben als er kinderen zijn. Bijna een op de tien mannen wenst dit. Er zijn dus duidelijke indicaties dat mannen minder willen werken, maar in de praktijk gebeurt dit nog weinig (zie onder meer Bekkering en Jansweijer, 1998). In hoofdstuk 3 bleek al dat de door mannen en vrouwen meest geprefereerde optie voor een man weliswaar nog steeds een voltijdbaan (met gezin) is, maar dat de voorkeur voor het combineren van een deeltijdbaan met het vaderschap op de tweede plaats komt.

Tabel 5.2. De huidige situatie met betrekking tot werk en zorg bij mannen van 16-44 jaar in relatie tot de door hen geprefereerde situatie, 2000 (%)

	Totaal voorkeurs-situatie	Huidige situatie:					
		Voltijd; geen kinderen	Voltijd; met kinderen	Deeltijd; geen kinderen	Deeltijd; met kinderen	Niet werkend; geen kinderen	Niet werkend; met kinderen
Voorkeursituatie:							
Voltijd; geen kinderen	11	20	(3)	(3)	(13)	(13)	(0)
Voltijd; met kinderen	46	40	56	(38)	(33)	47	(100)
Deeltijd; geen kinderen	5	(4)	(1)	(11)	(0)	(9)	(0)
Deeltijd; met kinderen	29	25	32	(46)	(47)	24	(0)
Tijdelijk of permanent geen baan als er kinderen zijn	9	11	9	(3)	(7)	(7)	(0)
Totaal percentage	100	100	100	100	100	100	100
N	371	107	176	20*	17*	50	1*
Totaal %-verdeling huidige situatie	100	29	48	6	5	12	0

* Groep is te klein om iets over te zeggen.

Vet gedrukt: het percentage waarbij de huidige situatie overeenstemt met de voorkeur.

Cijfers tussen haakjes: minder dan tien cases.

Bron: MOAB-2000.

Tot nu toe is alleen gekeken naar de voorkeuren van de respondent zelf wat betreft de verdeling van werk en de zorg voor kinderen, maar de verdeling binnen een huishouden is natuurlijk over het algemeen een zaak van twee partners.

In MOAB is de respondenten gevraagd om ook hun voorkeur voor de (eventuele) partner gegeven. In hoofdstuk 3 is deze voorkeur uitgebreid aan de orde geweest. In *tabel 5.3* is de feitelijke arbeids- en zorgverdeling van paren weergegeven in relatie tot de door de respondent gewenste verdeling. De resultaten laten zien dat een grote meerderheid van de respondenten met gezinnen waarin de man fulltime werkt en de vrouw fulltime voor de kinderen zorgt, niet anders zou willen. Ook degenen uit een huishouden waar beide partners in deeltijd werken en dit combineren met een gezin, zijn in meerderheid tevreden met hun situatie. Mannen en vrouwen verschillen daarover nauwelijks van mening. Alleen in situaties waar de man volledig werkt en de vrouw thuis voor de kinderen zorgt, zijn vrouwen vaker tevreden dan mannen (85 versus 51 procent). Mannen daarentegen zijn iets vaker gelukkig dan vrouwen in situaties waarin zij fulltime werken en hun vrouw een deeltijdbaan heeft (43 versus 32 procent). Geconcludeerd moet worden dat ook uit deze gegevens blijkt dat er geen sterke drang is om (meer uren) te gaan werken. Paren prefereren vooral dat man en vrouw werk en zorg voor de kinderen delen, waarbij de man fulltime of parttime werkt en de vrouw parttime. Een belangrijke groep geeft er echter nog steeds de voorkeur aan dat, als er kinderen zijn, de vader werkt en de moeder (tijdelijk) thuis blijft om voor de kinderen te zorgen.

5.3 | Veranderingen in opvattingen over het voorwaardenscheppend beleid

Tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen als het verrichten van betaalde arbeid door vrouwen en het combineren van werk en gezin door ouders, werd begin jaren tachtig besloten om in MOAB een belangrijke plaats in te ruimen voor vragen over het combineren van werk met ouderschap en de wensen van de bevolking ten aanzien van voorwaardenscheppende beleidsmaatregelen op dit terrein. Respondenten jonger dan 45 jaar kregen een lijst met mogelijke maatregelen voorgelegd die de overheid zou kunnen treffen. Zij werden gevraagd aan te geven of zij wel of geen voorstander waren van deze maatregelen. Betreffende maatregelen zijn

Tabel 5.3. De huidige situatie met betrekking tot de arbeids- en zorgverdeling van samenwonende paren, in relatie tot de door de respondent geprefereerde situatie voor beide partners^a, 2000 (%)

	Huidige situatie:*					Totaal voorkeurs-situatie
	Geen kinderen	Beiden met voltijd baan en kind	Beiden in deeltijd baan en kind	Man in voltijd baan, vrouw in deeltijd en kind	Man werkt, vrouw niet, en kind	
Voorkeurssituatie:						
Anders	9	(20)	(5)	(5)	(1)	6
Geen kinderen	20	(7)	(5)	(1)	(0)	9
Beiden voltijd, kind	(5)	(13)	(5)	(2)	(0)	6
Beiden deeltijd, kind	22	(20)	51	24	19	25
Man voltijd, vrouw deeltijd, kind	26	(20)	(5)	37	11	22
Vrouw (tijdelijk) geen baan bij kind	19	(20)	28	31	69	33
Totaal	100	100	100	100	100	100
N	125	15	42	197	145	535
Totaal %-verdeling huidige situatie	33	3	7	31	25	100

* Categorie 'anders' (twee procent van het totaal) van de huidige situatie is niet in de tabel opgenomen.

^a De groep zonder partner is hier buiten beschouwing gelaten.

Vet gedrukt: het percentage waarbij de huidige situatie overeenstemt met de voorkeur.

Cijfers tussen haakjes: minder dan tien cases.

Bron: MOAB-2000.

niet willekeurig uitgekozen, maar vormen in sommige Europese landen onderdeel van het beleid. Een aantal van de maatregelen is in ons land onderwerp van discussie geweest of is dat nog steeds. Er zijn drie groepen van maatregelen te onderscheiden:

- met betrekking tot de werkomstandigheden (verlofregelingen, variabele werktijden, et cetera);
- op het terrein van kinderopvangvoorzieningen;
- ter verlichting van de financiële lasten van ouders met kinderen.

Begin jaren zeventig werkte rond 35 procent van de vrouwen in Nederland. In 1998 had volgens Eurostat 59 procent van de vrouwen¹⁸ in Nederland (en 80 procent van de mannen) een betaalde baan, waarvan eenderde in deeltijd (Keuzenkamp en Oudhof, 2000). Gezien de ingrijpend gewijzigde situatie van vrouwen op de arbeidsmarkt en de wijzigingen in het voorwaardenscheppend beleid op het terrein van arbeid en zorg is het interessant na te gaan of deze veranderingen ook invloed hebben gehad op de behoeften van Nederlanders aan nieuw beleid. Naarmate meer vrouwen gaan werken valt immers te verwachten dat de steun voor maatregelen met betrekking tot de werksituatie toeneemt, evenals die voor maatregelen betreffende kinderopvang. Anderzijds zou het zo kunnen zijn, zoals in de inleiding werd geopperd, dat juist door het scheppen van nieuwe voorzieningen meer vrouwen zijn gaan (of blijven) werken, en er nu minder behoefte is aan nog méér maatregelen.

In *tabel 5.4* is aangegeven hoe de opvattingen van de Nederlandse bevolking ten aanzien van het voorwaardenscheppend beleid de afgelopen twee decennia zijn veranderd. Uit de tabel blijkt dat de steun voor nieuw beleid door de jaren heen fors is gegroeid. Of het nu gaat om maatregelen op het terrein van arbeidsvoorwaarden (verlof en werktijden), maatregelen inzake kinderopvang of maatregelen met betrekking tot de financiële kosten van kinderen, in alle gevallen hecht een steeds groter deel van de bevolking aan een intensivering van het beleid.

¹⁸ Werkende personen (een uur of meer) van de bevolking van 15–64 jaar. Bron: Labour Force Survey 1998.

Tabel 5.4. Percentage mannen en vrouwen, 20-44 jaar, die voorstander zijn van bepaalde voorwaardenscheppende beleidsmaatregelen voor ouders, 1983-2000 (%)

	1983	1986	1990	1994	1997	2000
Maatregelen met betrekking tot arbeidsvoorwaarden:						
- Beter ouderschapsverlof dan thans voor werkende vrouwen die een baby hebben gekregen	41	42	71	65	70	72
- Betere mogelijkheden voor ouders met kinderen om in deeltijd te werken	57	--	77	79	77	78
- Variabele werktijden per dag voor werkende ouders met schoolgaande kinderen	58	48	68	66	65	64
- Tien dagen betaald verlof voor de man bij de geboorte van een kind in plaats van de huidige twee dagen	60	64	--	--	79	80
- Een kortdurend zorgverlof in geval van ziekte van de kinderen	63	52	--	--	75	71
Maatregelen met betrekking tot opvang van kinderen:						
- Betere kinderopvang voor kinderen van 0-4 jaar	51	41	67	63	67	62
w.v. - meer kinderopvangplaatsen voor kinderen van 0-4 jaar						60
- goedkopere kinderopvang voor kinderen van 0-4 jaar						63
- Betere opvang van kinderen vóór en ná schooltijd en tijdens schoolvakanties (buitenschoolse opvang)	38	32	50	52	62	53
w.v. - meer buitenschoolse opvang						53
- goedkopere buitenschoolse opvang						53
Maatregelen met betrekking tot de financiële kosten van kinderen:						
- Lagere inkomstenbelasting voor mensen met kinderen	47	--	64	58	60	63
- Een verhoging van de kinderbijslag met f 150,-- per kind per maand (ongeveer een verdubbeling)	36	49	52	49	53	60
- Een aanzienlijke verlaging van de kosten van onderwijs	--	--	72	73	68	71
- Een eenmalige financiële tegemoetkoming bij de geboorte van elk kind	7	12	33	24	--	--
- Een maandelijkse uitkering voor moeders of vaders die niet buitenshuis werken omdat zij voor hun jonge kinderen willen zorgen	27	30	33	31	--	--
- Een 'zorgloon' van f 600,-- per maand voor ouders die fulltime voor de kinderen zorgen	--	--	--	--	34	49

-- Maatregel is in het betreffende jaar niet voorgelegd aan de respondenten.

Bron: MOAB 1983-2000.

Opmerkelijk is de scherpe scheiding tussen de periode vóór en ná 1990. Dit zal mede te danken zijn aan de sterk gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen vanaf de tweede helft van de jaren tachtig en de groeiende behoefte aan ondersteunende voorzieningen in het verlengde daarvan. Bovendien zullen de discussies over kinderopvang en ouderschapsverlof in de tweede helft van de jaren tachtig ook hun bijdrage hebben geleverd aan de bewustwording van Nederlanders van regelingen die het combineren van baan en zorg voor kind zouden kunnen vereenvoudigen.

Daarnaast is mogelijk ook een klein verschil in bewoording van sommige items van betekenis geweest. De verschillen tussen de percentages voor en na 1990 zijn echter over het algemeen zo groot dat deze niet alleen daardoor te verklaren zijn. Waarschijnlijk speelt ook een rol dat de samenstelling van de onderzoekspopulatie van jaar tot jaar verandert c.q. verschilt, maar ook dat kan het patroon in tabel 5.4 maar voor een deel verklaren¹⁹. Bovendien is de oorzaak van de verschillen over de jaren heen of van een percentage in een bepaald jaar niet eens het belangrijkste. De door de respondenten geformuleerde wens verandert daar immers niet mee. Waar het om gaat is dat, ongeacht de oorzaak achter de verschillen, anno 2000 een duidelijke behoefte bestaat aan voorwaardenscheppende beleidsmaatregelen.

De verschillen tussen mannen en vrouwen blijken miniem. Over het algemeen geven vrouwen iets vaker te kennen dat zij voorstander zijn van een bepaalde maatregel. Vrouwen vinden vooral het verbeteren van de buitenschoolse opvang belangrijk. Omdat de verschillen zo gering zijn, zal in het hierna volgende geen onderscheid worden gemaakt tussen mannen en vrouwen.

Afgezien van de stijging van het percentage voorstanders in de loop der jaren is het patroon opvallend stabiel. Ondanks dat ook na 1990 de arbeids-participatie van vrouwen sterk is gestegen, zijn de verschillen in het percentage voorstanders van nieuwe maatregelen per jaar gering. Toch was de bevolking niet steeds van alle voorgestelde regelingen een even groot voorstander. In recente jaren, zowel in 1997 als in 2000, gaf men de meeste steun aan een vaderschapsverlofregeling van tien dagen betaald verlof bij de geboorte van het kind. Blijkbaar wordt een dergelijke regeling erg belangrijk gevonden. Tot nu toe kunnen de meeste vaders aanspraak maken op slechts twee dagen vaderschapsverlof. Tot de top vijf van maatregelen die in beide jaren de meeste steun krijgen, behoren

¹⁹ Zo is de onderzoekspopulatie in 1983 vergeleken met die in 2000 iets jonger, iets lager opgeleid, iets vaker gehuwd, en heeft iets vaker kinderen en geen baan.

daarnaast betere mogelijkheden om in deeltijd te werken, zorgverlof, ouderschapsverlof en verlaging van de onderwijskosten. Vaderschapsverlof en zorgverlof behoorden echter niet tot het pakket van maatregelen dat in de jaren daaraan voorafgaand is voorgelegd aan de respondenten. Indien we deze maatregelen buiten beschouwing laten, dan blijkt dat ‘betere mogelijkheden voor ouders met kinderen om in deeltijd te werken’ al jarenlang onveranderlijk boven aan het verlanglijstje van de bevolking staat. In de top vijf van regelingen (vaderschapsverlof en zorgverlof buiten beschouwing gelaten) is sinds 1990 weinig veranderd. Dat is op zijn minst opmerkelijk te noemen in het geval van de mogelijkheden om in deeltijd te werken, aangezien het aantal deeltijdbanen de laatste jaren enorm is gestegen. De verklaring is wellicht dat vooral vrouwen van deze groei gebruik hebben gemaakt, zodat in hun wensen voor een belangrijk deel is voorzien. Maar, zoals we in de vorige paragraaf hebben kunnen zien, ook bij mannen leeft de wens om in deeltijd te werken. Mogelijk wordt daardoor de voorkeur voor meer mogelijkheden om in deeltijd te werken, in stand gehouden. Naast betere mogelijkheden om in deeltijd te werken, steunt de bevolking vooral overheidsbeleid op het terrein van ouderschapsverlof, variabele werktijden, verlaging van de onderwijskosten en kinderopvang. Opvallend is de grote eensgezindheid die er door de jaren heen is geweest als het gaat om steun voor verlaging van de onderwijskosten. Dat duidt er op dat de kosten van het onderwijs van kinderen door velen al jaren als een last worden ervaren. Voor verbetering van de kinderopvang van 0-4 jarigen zijn in verhouding tot de andere regelingen minder voorstanders te vinden. Verder blijkt er al die jaren relatief weinig interesse te zijn geweest voor buitenschoolse opvang. De steun voor een verhoging van de kinderbijslag lijkt de afgelopen jaren iets te zijn gestegen. Voor de meeste maatregelen is, kleine schommelingen daargelaten, de steun sinds 1990 min of meer stabiel geweest.

De top vijf van voorzieningen in de afgelopen tien jaar maakt duidelijk dat de bevolking vooral voorstander is van het invoeren van praktische voorzieningen om de combinatie van een baan met de zorg voor kinderen beter mogelijk te maken. Voor regelingen in de werksfeer is meer steun te vinden dan voor opvang- of financiële regelingen. Vóór 1990 lag dat overigens niet veel anders. Wat wel opvalt is dat tussen 1997 en 2000 —een periode van sterk groeiende welvaart— financiële regelingen de enige voorzieningen zijn waarvoor de steun duidelijk is gestegen. Het betreft de kinderbijslag en het zorgloon. Bij de top vijf gaat het bovendien om voorzieningen die al in Nederland bestaan. Voor voorzieningen die in Nederland niet (maar in andere Europese landen wel) voorkomen, is minder steun te vinden. Een voorbeeld daarvan is de financiële

tegemoetkoming bij de geboorte van een kind, een regeling die onder meer in landen als België, Finland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk bestaat (Europese Commissie, 2000). Dit zou erop kunnen duiden dat er sprake is van het effect dat men eerder maatregelen noemt waarmee men bekend is dan maatregelen die geheel nieuw, en dus onbekend, zijn. Ook een negatief imago van de regeling zou een rol kunnen spelen. Halverwege de jaren tachtig is er een discussie geweest over wat men in de media een ‘geboortepremie’ noemde. De steun voor deze regeling is na 1986 wel gestegen maar is vergeleken met de steun voor andere voorzieningen altijd beperkt gebleven²⁰.

Een andere regeling die in Nederland nooit is ingevoerd, is een maandelijks uitkering of ‘zorgloon’ voor ouders die fulltime voor hun kinderen willen zorgen. Ook van deze regeling was tot 1997 slechts eenderde van de bevolking voorstander²¹. In 2000 is dit aandeel echter sterk gestegen. Dat is de grootste verandering in het patroon van de afgelopen jaren. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat het zorgloon toen regelmatig onderwerp van discussie was. Er werden zelfs acties gevoerd voor een zorgloon voor moeders die thuis fulltime voor hun kinderen wilden zorgen. Het moederschap werd in die discussies gepresenteerd als een fulltime, maar vooralsnog onbetaalde, baan. Misschien is de mening van de respondenten hierdoor beïnvloed.

Dat het grootste deel van de bevolking zich voorstander heeft verklaard van het verbeteren van de mogelijkheden om in deeltijd te werken of van een regeling voor vaderschapsverlof wil nog niet zeggen dat deze voorzieningen in hun ogen ook de hoogste prioriteit hebben. Het is niet ondenkbaar dat bijvoorbeeld driekwart van de Nederlanders voorstander is van een uitbreiding van de vaderschapsverlofregeling, terwijl tegelijkertijd slechts een klein deel van hen dit als de belangrijkste van alle genoemde maatregelen beschouwt.

Op de prioriteiten die mensen hebben, wordt nu nader ingegaan. Deze prioriteiten kunnen als een indicatie gelden voor de behoeften die nog bij de mensen leven. De respondenten konden een eerste en een tweede voorkeur aangeven²². De trend in de voorkeuren van de Nederlanders voor specifieke beleidsmaatregelen zoals gepresenteerd in *tabel 5.5* is in eerste instantie niet

²⁰ In 1997 en 2000 is deze regeling niet meer voorgelegd aan de respondenten.

²¹ In de jaren vóór 1997 is niet gevraagd naar een ‘zorgloon’ (per maand) maar werd gesproken van een ‘maandelijks uitkering’.

²² Van de respondenten heeft 4-19 procent desgevraagd gezegd niet te wensen dat één van de genoemde maatregelen wordt doorgevoerd. Percentages per jaar: 2000: 18; 1997: 6; 1994: 9; 1990: 4; 1986: 17; 1983: 19.

meteen duidelijk en lijkt enigszins instabiel. Van de top vijf van voorzieningen waar de bevolking tussen 1990 en 2000 steun aan geeft, staan er slechts twee gedurende die gehele periode in de top vijf van grootste voorkeuren, te weten het verbeteren van de mogelijkheden om in deeltijd te werken en de verlaging van de onderwijskosten. Vooral het eerste aspect wordt erg belangrijk gevonden.

De voorkeur voor meer deeltijdvoorzieningen is de afgelopen vijf jaar wel iets verminderd. Dit is deels te verklaren door ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in de afgelopen tien jaar. De stijging van het aantal banen was in die periode vooral te danken aan een stijging van het aantal deeltijdbanen (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000). Voor het overige geldt dat wel dezelfde regelingen waarvoor men steun uitsprak ook als voornaamste voorkeur worden genoemd, maar niet in elk van de vier jaren tussen 1990 en 2000. Ouderschapsverlof, bijvoorbeeld, was aan het einde van de jaren tachtig en vlak daarna een issue²³ en werd door de Nederlanders in 1990 en 1994 wel genoemd, maar was in 1997 en 2000 voor Nederlanders geen belangrijk discussiepunt meer. Verbetering van de kinderopvangvoorziening en variabele werktijden zijn twee maatregelen die in drie van de vier jaren tot de meest geprefereerde regelingen behoren. Per jaar verschilt echter de rangorde van de top vijf van voorkeursregelingen sterk.

De prioriteiten die men in de periode vóór 1990 stelde, lijken in grote lijnen niet anders te liggen dan in de afgelopen tien jaar. Alleen het verbeteren van de kinderopvangvoorzieningen kreeg in 1983 en 1986 een hogere prioriteit dan in de jaren daarna. Pas in 2000 heeft het verbeteren van de kinderopvang weer de hoogste prioriteit gekregen. De sterke voorkeur in de jaren tachtig voor uitbreiding van de kinderopvangvoorzieningen is goed te verklaren. Terwijl in de jaren tachtig de arbeidsparticipatie van vrouwen steeg en de vraag naar kinderopvangplaatsen groeide, bleef het aantal beschikbare kinderopvang-

²³ In 1989 is een regeling voor ambtenaren in het leven geroepen; in 1991 kwam er een wettelijke regeling.

Tabel 5.5. Voorkeuren van mannen en vrouwen, 20-44 jaar, ten aanzien van nieuwe voorwaardenscheppende beleidsmaatregelen voor ouders, 1983-2000 (%)

	1983	1986	1990	1994	1997	2000
Maatregelen met betrekking tot arbeidsvoorwaarden:						
- Beter ouderschapsverlof dan thans voor werkende vrouwen die een baby hebben gekregen	12	15	23	19	12	12
- Betere mogelijkheden voor ouders met kinderen om in deeltijd te werken	14	--	23	34	26	22
- Variabele werktijden per dag voor werkende ouders met schoolgaande kinderen	14	14	16	24	19	20
- Tien dagen betaald verlof voor de man bij de geboorte van een kind in plaats van de huidige twee dagen	--	--	--	--	14	16
- Een kortdurend zorgverlof in geval van ziekte van de kinderen	--	--	--	--	19	13
Maatregelen met betrekking tot opvang van kinderen:						
- Betere kinderopvang voor kinderen van 0-4 jaar	15	19	21	18	19	23
- Betere opvang van kinderen vóór en ná schooltijd en tijdens vakanties (buitenschoolse opvang)	6	5	8	11	14	10
Maatregelen met betrekking tot de financiële kosten van kinderen:						
- Lagere inkomstenbelasting voor mensen met kinderen	8	--	18	22	12	14
- Een verhoging van de kinderbijslag met f 150,- per kind per maand (ongeveer een verdubbeling)	13	19	18	13	18	19
- Een aanzienlijke verlaging van de kosten van onderwijs	--	--	20	29	28	21
- Een eenmalige financiële tegemoetkoming bij de geboorte van elk kind	2	4	5	4	--	--
- Een maandelijkse uitkering voor moeders of vaders die niet buitenshuis werken omdat zij voor hun jonge kinderen willen zorgen*	5	9	9	7	--	--
- Een 'zorgloon' van f 600,- per maand voor ouders die fulltime voor de kinderen zorgen*	--	--	--	--	10	21

* In de jaren vóór 1997 is niet gevraagd naar een 'zorgloon' (per maand) maar werd gesproken van een 'maandelijkse uitkering'.

-- Maatregel is in het betreffende jaar niet voorgelegd aan de respondenten.

Bron: MOAB 1983-2000.

plaatsen bijzonder klein. Dit gold zeker voor de volledige dagopvang voor meerdere dagen per week, terwijl daar juist voor werkende moeders de behoefte lag. Pas aan het eind van de jaren tachtig kwam hierin verandering. De overheid besloot toen tot uitbreiding van de kinderopvang, daartoe mede aangezet door de bij andere landen achterblijvende arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen (Koopmans en Stavenuiter, 1999). Waarom het verbeteren van de kinderopvang in 2000 opnieuw de hoogste prioriteit krijgt, is niet goed verklaarbaar, met name omdat in voorgaande jaren verbetering van de kinderopvang van minder groot belang werd geacht, terwijl de situatie in de kinderopvang slechter was dan nu. De afgelopen jaren is het aantal opvangplaatsen echter gestaag gestegen, en is tevens een financiële regeling in het leven geroepen voor bijstandsmoeders. Bovendien heeft de overheid voor de komende jaren extra geld uitgetrokken voor een verdere uitbreiding van de capaciteit (Koopmans en Stavenuiter, 1999). Tegenover de groei van het aanbod staat echter een veel grotere groei van het aantal mensen dat in principe behoefte heeft aan kinderopvang (Remery *et al.*, 2000). Dit kan een verklaring zijn voor de recente opleving van de belangstelling voor verbetering van de kinderopvang.

5.4 | Werk en gezin: prioriteiten ten aanzien van nieuw beleid in 2000

Duidelijk mag zijn dat de behoefte van Nederlanders aan voorzieningen bedoeld voor gezinnen met al dan niet werkende ouders niet voor iedereen gelijk is. Een student die nog geen partner of kinderen heeft, en ook geen baan, zal minder en andere wensen hebben dan een werkende moeder met een in deeltijd werkende partner of een moeder die fulltime voor haar gezin zorgt en een echtgenoot heeft met een voltijdbaan. Daarom worden de behoeften hier bekeken voor mannen en vrouwen die met betrekking tot werk en de zorg in verschillende situaties verkeren.

Uit *tabel 5.6* blijkt dat fulltime werkende vrouwen zonder kinderen anticiperen op de problemen die zich bij een combinatie van voltijdbaan met moederschap zullen voordoen. Hun eerste beleidsprioriteit ligt bij variabele werktijden en mogelijkheden om in deeltijd te werken. Maar wanneer het gaat om nieuw beleid wordt ook kinderopvang bij deze groep uiterst belangrijk gevonden, belangrijker dan bijvoorbeeld bij de in deeltijd werkende moeders. Dit komt natuurlijk omdat een deel van de moeders de kinderopvang al naar wens heeft geregeld.

Vanzelfsprekend laat de groep niet-werkende moeders een heel ander beeld zien. Hun prioriteit ligt meer bij de financiële regelingen (met name de zorgloonregeling). Aan kinderopvang hebben zij geen behoefte, hoewel sommigen onder hen nog wel graag zouden zien dat de overheid ervoor zorgt dat de kosten voor kinderopvang dalen. Mogelijk weerhouden de kosten van kinderopvang hen ervan een (kleine) deeltijdbaan te nemen. Dat deze vrouwen daarin wel geïnteresseerd zijn, blijkt ook uit hun belangstelling voor werkgerelateerde regelingen, met name de mogelijkheden voor deeltijdwerk. Eerder in dit hoofdstuk bleek al dat een deel van de niet-werkende moeders graag in deeltijd zou willen werken.

Moeders met een deeltijdbaan geven aan dat hun behoeften zowel in de sfeer van werkverlofregelingen liggen als in de financiële hoek. Een deeltijdbaan hebben zij al geregeld, dus het gaat hen vooral om regelingen die aanvullende ondersteuning kunnen bieden in de bestaande situatie, zoals een kortdurend zorgverlof in geval van ziekte van kinderen, maar ook een langer verlof voor vaders bij de geboorte van hun kinderen. Opmerkelijk is de belangstelling voor financiële regelingen, die bij hen bijna net zo groot is als bij niet-werkende moeders. Dit komt onder andere omdat het hier vooral om vrouwen met een kleine deeltijdbaan gaat. Driekwart van de vrouwen met een deeltijdbaan werkt minder dan 20 uur en juist deze vrouwen hebben een sterkere belangstelling voor financiële regelingen dan vrouwen met een grotere deeltijdbaan. Naast een verhoging van de kinderbijslag heeft ook de zorgloonregeling veel voorstanders onder in deeltijd werkende moeders. Deze voorkeur is te verklaren als men bedenkt dat in paragraaf 5.2 al bleek dat van de deeltijdwerkende moeders een belangrijk deel liever (tijdelijk) niet zou werken om voor de kinderen te kunnen zorgen. De meest voor de hand liggende verklaring waarom zij dat dan niet doen, is dat dit financieel onaantrekkelijk (of onmogelijk) is. Dat verklaart deels de belangstelling voor een regeling als het zorgloon. Voor een aantal van hen zou dat een beslissing vergemakkelijken om fulltime voor de kinderen te gaan zorgen.

Het merendeel van de mannen werkt voltijd of ze nu kinderen hebben of niet. De categorie zonder kinderen noemt in grote lijnen dezelfde beleidsprioriteiten als fulltime werkende vrouwen zonder kinderen. Ook zij lijken daarmee te anticiperen op de situatie van toekomstig ouderschap. Hoewel ook bij hen werken verlofregelingen het belangrijkste gevonden worden, is het percentage (51 procent) duidelijk lager dan bij vrouwen (65 procent). Werkende vaders vinden financiële regelingen het meest van belang en kinderopvang het minst.

Tabel 5.6. Voorkeuren ten aanzien van een nieuw voorwaardenstellend beleid voor ouders in relatie tot de huidige situatie met betrekking tot werk en zorg, naar geslacht, 16-44 jaar, 2000 (%)^a

	Mannen			Vrouwen		
	Voltijd; geen kinderen	Voltijd; met kinderen	Niet werkend; geen kinderen	Voltijd; geen kinderen	Deeltijd; met kinderen	Niet werkend; met kinderen
Maatregelen met betrekking tot arbeidsvoorwaarden:						
- Beter ouderschapsverlof dan thans voor werkende vrouwen die een baby hebben gekregen	10	8	22	8	12	14
- Beter mogelijkheden voor ouders met kinderen om in deeltijd te werken	24	16	27	32	13	21
- Variabele werktijden per dag voor werkende ouders met schoolgaande kinderen	21	17	24	33	12	15
- Tien dagen betaald verlof voor de man bij de geboorte van een kind in plaats van de huidige twee dagen	22	13	33	21	16	12
- Een kortdurend zorgverlof in geval van ziekte van de kinderen	11	12	14	10	22	8
- Een langdurig zorgverlof in geval van ziekte van de kinderen	1	13	3	0	14	6
Totaal Werk	51	52	56	65	62	51
Maatregelen met betrekking tot opvang van kinderen:						
- Meer kinderopvang voor kinderen van 0-4 jaar	27	6	9	32	6	0
- Goedkopere kinderopvang voor kinderen van 0-4 jaar	15	6	10	10	9	9
- Meer opvang van kinderen vóór en ná schooltijd en tijdens schoolvakanties (buitenschoolse opvang)	5	6	8	6	4	1
- Goedkopere opvang van kinderen vóór en ná schooltijd en tijdens schoolvakanties (buitenschoolse opvang)	1	5	6	0	6	1
Totaal Opvang	29	17	22	34	19	6

Maatregelen met betrekking tot de financiële kosten van kinderen:						
- Lagere inkomstenbelasting voor mensen met kinderen	14	23	18	1	13	8
- Een verhoging van de kinderbijslag met f 150,- per kind per maand (ongeveer een verdubbeling)	6	29	7	14	29	30
- Een aanzienlijke verlaging van de kosten van onderwijs	23	21	18	21	17	23
- Een 'zorgloon' van f 600,- per maand voor ouders die fulltime voor de kinderen zorgen	15	24	1	12	27	52
Totaal Geld	36	62	26	27	56	70

^a Alleen de belangrijkste combinaties van arbeid en zorg zijn in de tabel opgenomen. Weggelaten zijn voor vrouwen: voltijd met kinderen; deeltijd zonder kinderen; en niet werkend, geen kinderen; voor mannen zijn niet opgenomen: deeltijd met en zonder kinderen; en niet werkend, met kinderen.

Bron: MOAB-2000.

Zij onderscheiden zich hierin niet van hun partners, niet-werkende of in deeltijd werkende vrouwen met kinderen. Meer dan vrouwen zijn zij wel voorstander van een belastingregeling die ouders ondersteunt, en zij zijn minder geïnteresseerd in een zorgloonregeling.

Betere arbeidsvoorzieningen en kinderopvangbeleid worden vooral gewenst door hoogopgeleide vrouwen (*tabel 5.7*). Financiële maatregelen ter ondersteuning van gezinnen met kinderen zijn vooral populair bij vrouwen in

Tabel 5.7. Percentage dat voorkeur geeft aan een bepaald type voorwaardenscheppende beleidsmaatregelen^a, in relatie tot sociale kenmerken bij vrouwen en mannen van 16-44 jaar, 2000 (%)

	Beleidsprioriteiten vrouwen:			Beleidsprioriteiten mannen:		
	Werk	Opvang	Geld	Werk	Opvang	Geld
Sociale kenmerken:						
Opleiding:						
- laag	39	8	56	42	16	42
- midden	52	19	54	56	21	43
- hoog	76	37	20	55	34	43
Inkomensniveau:						
- laag	56	22	52	63	20	44
- midden	50	22	42	47	20	47
- hoog	57	18	47	55	24	40
Gezin/werksituatie:						
- tweeverdieners	58	24	43	49	26	52
- alleenverdiener	52	17	60	53	12	53
- werkend; geen partner	55	24	35	55	29	34
- geen inkomen uit arbeid	47	14	50	60	18	31
Gezinsfase:						
- <30 jaar; geen kinderen; geen partner	52	15	44	57	28	30
- <30 jaar; geen kinderen; wel partner	(53)	(41)	(42)	51	17	51
- <45 jaar; jongste kind 0-3 jaar	62	25	54	57	15	62
- <45 jaar; jongste kind ouder dan 3 jaar	54	10	63	50	17	61
- >30 jaar; geen kinderen	57	35	20	51	31	34

^a Welke maatregelen tot een bepaald type voorwaardenscheppende regelingen behoren, is te vinden in tabel 5.6.

() Minder dan tien cases.

Bron: MOAB-2000.

de laagste en middelste opleidingscategorie. Voorkeuren van mannen verschillen niet naar opleidingsniveau wanneer het gaat om het belang van financiële maatregelen. Ten aanzien van kinderopvang is dat wél het geval: hoogopgeleide mannen hechten veel sterker dan andere mannen aan betere kinderopvang. Wat hier mogelijk een rol speelt is dat hoogopgeleiden er een moderne(re) gezinsmoraal op nahouden: kinderen zijn gewenst maar wel in combinatie met arbeidsparticipatie van de vrouw (zie hoofdstuk 3). Bij hoogopgeleiden komt het dan ook vaker voor dat beide partners werken, waardoor de belangstelling voor kinderopvangregelingen groter zal zijn.

Bij vrouwen is het huishoudinkomen nauwelijks van invloed op de keuze voor bepaalde beleidsmaatregelen. Vrouwen in de laagste inkomensklasse hebben iets vaker voorkeur voor financiële regelingen dan vrouwen met meer inkomen. Ook bij mannen is er geen duidelijk beeld. Mannen in de lagere inkomenscategorie hechten meer betekenis aan arbeidsregelingen. Mannen in de hoogste inkomensgroep geven wat minder om financiële tegemoet-komingen, maar het verschil met de lagere inkomens is niet groot.

In huishoudens met twee verdieners vinden vrouwen de financiële ondersteuning kennelijk minder nodig. Zij hebben meer behoefte aan voorzieningen in de werksfeer. Bij vrouwen in huishoudens met een alleenverdiener is dat precies omgekeerd. Ze hebben bovendien minder interesse in kinderopvangvoorzieningen omdat zij meestal zelf fulltime voor de kinderen zorgen. Bij werkende moeders is de belangstelling voor kinderopvang begrijpelijkerwijze groter. Bij mannen zijn deze verschillen in opvattingen over beleid nauwelijks terug te vinden. Meer dan alleenverdieners benadrukken echter ook werkende mannen met werkende partners het belang van betere kinderopvang.

De financiële aspecten van het ouderschap lijken dus pas duidelijk te worden wanneer men kinderen heeft en dat geldt voor zowel mannen als vrouwen. Mensen zonder kinderen geven relatief minder prioriteit aan financiële maatregelen.

5.5 | Potentieel effect van nieuw beleid

Voorwaardenscheppend beleid is door de overheid in eerste instantie in het leven geroepen om het mensen, en met name vrouwen, gemakkelijker te maken om werk en gezinstaken te combineren. Een dergelijk beleid zou de combinatie

van werk en de opvoeding van (jonge) kinderen moeten vereenvoudigen. Dat vrouwen dan eventueel ook meer of eerder kinderen krijgen, is geen door de overheid geformuleerd doel, maar zou wel een bijkomend effect kunnen zijn.

Eerder in dit hoofdstuk is gebleken dat er grote belangstelling bestaat voor diverse nieuwe maatregelen binnen het voorwaardenscheppende beleid. Als verbetering en uitbreiding van voorzieningen het voor (toekomstige) ouders gemakkelijker zouden maken om betaalde arbeid te combineren met gezinstaken, zou dit wellicht kunnen betekenen dat zij ook gemakkelijker meer of op jongere leeftijd kinderen krijgen. Resultaten uit eerder onderzoek (Gauthier *et al.*, 1997; Moors *et al.*, 1996 en Moors en Palomba, 1995) toonden overigens aan dat niet valt te verwachten dat het effect van de beschikbaarheid van extra faciliteiten op het aantal kinderen groot zal zijn, maar dat het effect op een eerdere start met gezinsvorming van meer betekenis zal zijn. Dat zou een niet onbelangrijk resultaat zijn. In eerder onderzoek is immers al gewezen op de negatieve gevolgen die het heeft dat vrouwen op relatief late leeftijd kinderen krijgen (Beets *et al.*, 2000).

In het MOAB-onderzoek is de respondenten gevraagd of het voor hun gezinsplanning gevolgen zou hebben als de maatregelen waarvoor zij zelf een voorkeur hebben uitgesproken (zie vorige paragraaf), ook daadwerkelijk zouden worden ingevoerd. Hun meningen daarover vormen een indicatie van de mogelijk te verwachten effecten van een dergelijk nieuw beleid (*tabel 5.8*). De resultaten verschillen niet voor mannen en vrouwen. Eenderde van hen meent dat het dan gemakkelijker zal zijn om het aantal kinderen te krijgen dat zij van plan waren om te krijgen.

Tabel 5.8. Effecten van nieuw gezinsbeleid op het tijdstip waarop men kinderen krijgt en op het aantal kinderen, voor mannen en vrouwen, 16-44 jaar, 2000 (%)

	Mee eens	Niet mee eens	Weet niet
- Deze voorzieningen zouden het mij gemakkelijker maken het aantal kinderen te krijgen dat ik eigenlijk van plan was te krijgen	33	33	34
- Ik ben al van plan om een (volgend) kind te krijgen, maar met deze voorzieningen zou dat eerder mogelijk zijn	20	50	30
- Deze voorzieningen zouden mij waarschijnlijk doen besluiten meer kinderen te krijgen dan ik van plan was	8	67	25

Bron: MOAB-2000.

Zoals verwacht, valt er van de nieuwe maatregelen geen belangrijk effect te verwachten als het gaat om het aantal kinderen dat men van plan is te krijgen. Slechts een beperkte groep meent dat zij bij invoering waarschijnlijk méér kinderen zullen krijgen. Wel is er enig effect te verwachten op de timing van het krijgen van kinderen. Een op de vijf zegt dat invoering van de door hen gewenste maatregelen hun de mogelijkheid geeft om het kind eerder te krijgen.

De meeste respondenten menen echter dat dergelijke maatregelen geen effect zullen hebben op het aantal of de timing van kinderen, en ongeveer eenderde zegt dat nog niet te weten. Kortom, de effecten op gezinsuitbreiding zijn beperkt en onzeker. Vergelijkbare resultaten zijn ook gevonden in een landenstudie, uitgevoerd in negen Europese landen in 1990-1992 (Moors en Palomba, 1995).

Een aantal factoren oefent invloed uit op de meningen over de mogelijke effecten van deze beleidsmaatregelen. Belangrijk is bijvoorbeeld het opleidingsniveau. Naarmate het opleidingsniveau hoger is, neemt het percentage dat het niet eens is met de stellingen uit tabel 5.8 toe. Vooral de hoogopgeleiden verwachten niet dat nieuw beleid voor hen gevolgen zal hebben op het punt van kinderen krijgen. Zoals ook al bleek uit hoofdstuk 4 gaan hoogopgeleiden bij het nemen van kinderen veel planmatiger te werk. Ook degenen die een fulltime baan hebben, zijn vaker dan anderen van mening dat de nieuwe maatregelen de timing van kinderen of het aantal kinderen in hun geval niet zullen beïnvloeden. Naast deze sociaal-economische factoren, speelt ook de gezinssituatie een bescheiden rol bij het plannen van de komst van kinderen. Gezinnen met twee of meer kinderen zijn meestal voltooid. Aan hen zijn de nieuwe maatregelen dan ook niet besteed. Men zou nog kunnen verwachten dat een aantal gezinsuitbreiding overweegt, maar de gezinssituatie blijkt niet bepalend te zijn bij de overwegingen om er toch nog een kind bij te nemen. Vaker dan ouders (25 procent) denken echter kinderlozen (38 procent) dat de maatregelen ervoor zullen zorgen dat het gemakkelijker wordt om het gewenste aantal kinderen te krijgen. Heeft men al een kind, dan is men daarvan minder overtuigd. Als het gaat om de timing van het krijgen van kinderen zijn het vooral respondenten met één kind die stellen dan hun volgende kind eerder te kunnen krijgen (30 procent). Misschien zijn zij door eerdere ervaringen wijzer geworden. Degenen die nog geen kinderen hebben, zijn er juist minder zeker van dat de door hen gewenste maatregelen de komst van kinderen zullen bespoedigen.

Deze groep (zie paragraaf 5.2 en voetnoot 15) is waarschijnlijk nog nauwelijks bezig met de keuze om wel of geen gezin te stichten of ze hebben al besloten geen kinderen te willen.

Van alle voorwaardenscheppende voorzieningen is kinderopvang misschien wel de belangrijkste. Kinderopvang wordt gezien als een voorwaarde voor vrouwen om te kunnen blijven werken als zij eenmaal kinderen hebben. Onderzoek van onder meer Van Dijk en Siegers (1996) toonde aan dat de arbeidsparticipatie van vrouwen stijgt naarmate het aantal opvangplaatsen groter is. Als de kinderopvang zodanig wordt uitgebreid dat werk en zorg uitstekend te combineren zijn, mag men verwachten dat dit een positieve invloed heeft op de arbeidsparticipatie van vrouwen en de timing van kinderen. Om de mogelijke gedragsconsequenties van veel uitgebreidere kinderopvangvoorzieningen te onderzoeken, worden in twee situaties vrouwen onderling met elkaar verleden. In de eerste plaats wordt gekeken naar degenen die al kinderen hebben. Aan hen is gevraagd of zij, terugkijkend, een andere beslissing zouden hebben genomen als destijds, ten tijde van de geboorte van het kind, de kinderopvangsituatie beter was geweest. De tweede groep bestaat uit vrouwen die (nog) geen kinderen hebben. Een deel van hen heeft mogelijk de geboorte van een kind uitgesteld vanwege problemen om werk met gezin te combineren, anderen hebben hier nog niet over hoeven na te denken. Hun is gevraagd wat zij zouden doen na de geboorte van het eerste kind.

Wat onmiddellijk opvalt is dat de groep met kinderen niet verwacht dat de effecten van een uitgebreide kinderopvang erg groot zouden zijn geweest (*tabel 5.9*). Zeker wat betreft de leeftijd waarop men kinderen krijgt, meent bijna iedereen dat meer kinderopvang die beslissing niet zou hebben beïnvloed. Ten aanzien van de mogelijkheden van beleid om vrouwen op jongere leeftijd kinderen te laten krijgen, kan worden geconcludeerd dat betere kinderopvangvoorzieningen in ieder geval geen belangrijk positief effect zouden hebben. Bovendien zegt een klein aantal vrouwen zelfs dat zij dan juist op latere leeftijd kinderen zouden hebben gekregen. Naar het waarom daarvan valt slechts te gissen.

De consequenties voor de arbeidsparticipatie zijn veel interessanter. Ongeveer een vijfde van alle moeders jonger dan 45 jaar denkt achteraf dat zij niet met

Tabel 5.9. Effecten van beschikbaarheid van uitgebreide kinderopvang bij geboorte van kinderen, vrouwen van 16-44 jaar, met of zonder kinderen, 2000 (% mee eens)

	Kinderen	Nog geen kinderen ^a
- Zou bij geboorte van kinderen niet met werken zijn gestopt/stoppen ^b	20	55
- Zou op jongere leeftijd kinderen hebben gekregen/krijgen	6	20
- Zou op latere leeftijd kinderen hebben gekregen/krijgen	2	13
- Zou na bevalling meer uren per week zijn gaan werken/gaan werken	8	11

^a Al deze vrouwen werken.

^b Hier gaan we uit van alle vrouwen van 16-44 jaar; zouden we de groep uitsluiten voor wie de vraag niet van toepassing is (bijvoorbeeld omdat zij niet werkten bij de geboorte van kinderen) dan worden de percentages 30 procent voor vrouwen met kinderen en 69 procent voor vrouwen zonder kinderen.

werken zouden zijn gestopt²⁴ als op dat moment meer kinderopvang beschikbaar was geweest (tabel 5.9). Natuurlijk wil dit niet zeggen dat ieder van hen dit in de praktijk ook daadwerkelijk zou hebben gedaan (zie onder meer Grift *et al.*, 1999). Het is echter wel een duidelijke indicatie dat gebrekkige kinderopvang ertoe kan leiden dat mensen besluiten om te stoppen met werken bij de geboorte van een kind, en dat meer kinderopvangfaciliteiten kunnen bijdragen aan een hogere arbeidsdeelname van vrouwen. Wellicht zal het huidige overheidsbeleid in die zin zijn vruchten afwerpen. Het is immers de bedoeling het aantal opvangplaatsen te verhogen tot circa 160.000 in 2002 (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000b). Het is echter de vraag of daarmee het tekort aan kinderopvang is opgelost en of het gewenste effect voor de arbeidsdeelname van vrouwen zal worden bereikt (zie ook Koopmans en Stavenuiter, 1999). Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000b) zegt hierover zelf in de Meerjarennota Emancipatiebeleid dat om de arbeidsparticipatie van vrouwen verder te laten stijgen, ook na 2002 een forse uitbreiding van de kinderopvang noodzakelijk zal zijn.

Het percentage respondenten dat van mening is dat zij meer uren zouden zijn gaan werken is veel lager, maar dat is wellicht deels te verklaren door de

²⁴ Van de vrouwen van 16-44 jaar die werkten vóór de geboorte van het laatste kind is 54 procent gestopt na de geboorte van dat kind. Bij 18 procent van degenen die gestopt zijn, is het laatste kind tevens het eerste kind. Het is niet bekend hoeveel procent van alle 16-44 jarige vrouwen gestopt is met werken bij de geboorte van het eerste kind, maar van alle vrouwen van 16-44 jaar met één kind werkt op dit moment 67 procent. Van de vrouwen van 18-52 jaar (de leeftijdsgroep in het Onderzoek Gezinsvorming) met één kind werkt 63 procent. Voor vrouwen met een of twee kinderen zijn de cijfers respectievelijk 62 (16-44 jaar) en 59 (18-52 jaar) procent.

vraagstelling. Gevraagd wordt of men na de geboorte meer uren zou zijn *gaan* werken. Dit kan worden opgevat als meer uren werken dan vóór de bevalling, terwijl feitelijk is bedoeld ‘meer uren werken dan in de praktijk (na de bevalling) is gebeurd’. Wordt de vraag opgevat als ‘meer uren werken dan vóór de bevalling’, dan is een lager percentage (dan het percentage dat denkt niet te zijn gestopt) goed verklaarbaar. Weinig vrouwen zullen ervoor kiezen om na een bevalling langer te gaan werken.

Informatie over wat ouders zouden hebben gedaan als er voldoende mogelijkheden waren geweest voor kinderopvang, is nodig om meer inzicht te krijgen in het belang van kinderopvang voor arbeidsparticipatie, maar aan hun beslissing van destijds valt uiteraard niets meer te veranderen. Interessanter zijn daarom de meningen van degenen die nog geen kinderen hebben. Voor deze groep blijken alle percentages hoger te liggen. De meerderheid van de vrouwen (55 procent) verwacht bij voldoende kinderopvangvoorzieningen niet te zullen stoppen met werken wanneer zij een kind krijgen (tabel 5.9)²⁵. Dit percentage lijkt aan de lage kant wanneer het wordt vergeleken met cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) die aangeven dat inmiddels tweederde van de vrouwen na het eerste kind²⁶ nog werkt (Steenhof, 2000). Bij het Onderzoek Gezinsvorming van het CBS gaat het echter om vrouwen van 18 tot 53 jaar die al een eerste kind hebben gekregen en werkten vóór de bevalling. MOAB beperkt zich tot vrouwen van 16 tot 45 jaar die allemaal werken en nog geen kinderen hebben (en mogelijk nooit zullen krijgen). Dit verklaart vermoedelijk een groot deel van het verschil in percentages (zie ook voetnoot 23). Het percentage van 55 procent is dus niet opmerkelijk in die zin dat het min of meer met de huidige situatie overeenkomt. Hoe dan ook: voldoende kinderopvang is een niet te verwaarlozen factor bij de beslissing om na de geboorte al dan niet te blijven werken. Daarbij zijn, zoals uit analyses²⁷ blijkt, degenen die fulltime werken het vaker eens met de stelling dat zij niet zouden stoppen met werken dan degenen die parttime werken. Bij de analyse van de effecten van opleiding, leeftijd en geslacht werden geen andere (significante) verschillen geconstateerd. Naast de arbeidsparticipatie zou ook de leeftijd waarop men kinderen krijgt, kunnen worden beïnvloed door voldoende kinderopvang aan te bieden. Eenvijfde van de respondenten gaat ervan uit dat zij dan op jongere leeftijd kinderen zouden krijgen, en ouderen vinden dat vaker dan jongeren. Dit effect

²⁵ Indien alleen vrouwen worden meegenomen die van plan zijn om in de toekomst een kind te krijgen, wordt het percentage 58 procent.

²⁶ Geboorteperiode van kind: 1990-1997.

²⁷ Variantie-analyse.

wordt overigens, evenals bij de huidige ouders, voor een deel teniet gedaan doordat anderen denken dat zij juist op latere leeftijd kinderen zouden krijgen. Uiteindelijk zou slechts zeven procent van de vrouwen (en vijf procent van de mannen) op jongere leeftijd aan een gezin beginnen. Hoogopgeleiden en degenen met een hoge sociaal-economische status (van het huishouden) zijn minder vaak dan anderen van mening dat beter kinderopvangbeleid invloed zou hebben op het tijdstip waarop zij kinderen willen krijgen. Dit komt overeen met de bevinding dat hoogopgeleiden zich minder laten beïnvloeden als het gaat om hun vruchtbaarheidsgedrag.

5.6 | Samenvatting

In dit hoofdstuk is de arbeids- en zorgsituatie van vrouwen en mannen besproken en is bekeken welke wensen men zoal heeft, zowel wat betreft de arbeids- en zorgsituatie als ten aanzien van nieuwe voorwaardenscheppende maatregelen voor gezinnen. Daarnaast is aan de hand van de door respondenten geuite opvattingen nagegaan in hoeverre verwacht mag worden dat invoering van nieuwe beleidsmaatregelen invloed heeft op de timing van de geboorte en het aantal kinderen. Speciale aandacht is daarbij besteed aan de mogelijke invloed van uitbreiding van de kinderopvang op de timing van het krijgen van kinderen maar ook op de arbeidsparticipatie van vrouwen.

Vrouwen zijn over het geheel genomen niet tevreden met hun arbeids- en zorgsituatie. Voor een deel heeft dit te maken met de nog onvervulde kinderwens. Moeders zijn vaker tevreden met de situatie zoals die is. Dat geldt meer voor moeders die in deeltijd of helemaal niet werken dan voor voltijd werkende moeders. Wat in het oog springt is dat bij het grootste deel van de moeders die fulltime voor de kinderen zorgen nauwelijks wensen leven om actief te worden op de arbeidsmarkt. Ook van de deeltijdmogers zou ruim eenderde liever tijdelijk of definitief stoppen met werken, maar de meerderheid van hen lijkt tevreden met de deeltijdbaai. Een voltijdbaai ambiëren zij niet. Werkende vrouwen zonder kinderen willen het liefst in deeltijd werken of zelfs (tijdelijk) stoppen met werk zodra er kinderen zijn. Vrouwen die niet werken en (nog) geen kinderen hebben —voor het merendeel studenten of scholieren— willen bijna allemaal in de toekomst wel kinderen en zich dan volledig aan het moederschap wijden (43 procent) of het moederschap combineren met een deeltijdbaai (47 procent).

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat bij vrouwen de discrepantie tussen wens en werkelijkheid vooral te maken heeft met de nog onvervulde kinderwens of de wens om minder of helemaal niet te werken wanneer er kinderen zijn. Als er kinderen zijn lijken vrouwen het niet aantrekkelijk te vinden (méér) te werken, hoewel dit niet met zekerheid kan worden gezegd, omdat in het onderzoek deeltijdwerkers niet is gevraagd of zij meer uren zouden willen werken (maar niet voltijds), of minder uren.

De meeste vrouwen wensen uiteindelijk een deeltijdbaan met kinderen (45 procent) of willen (tijdelijk) stoppen met werken als er kinderen zijn (41 procent).

Voor mannen is een voltijdbaan nog steeds het standaardpatroon, en de meesten hebben daarbij kinderen. Toch leeft ook bij mannen de wens om meer aandacht te gaan besteden aan zorgtaken. Een belangrijke groep heeft een voltijdbaan maar zou liever in deeltijd werken, en van de starters zou eenderde graag een deeltijdbaan hebben. Interessant is dat negen procent van de mannen zegt dat zij tijdelijk (of permanent) geen baan zouden willen hebben als er kinderen zijn. Een belangrijk onderwerp voor vervolgonderzoek lijkt de vraag welke belemmeringen mannen ervaren om de wensen op dit punt te realiseren en onder welke condities zij bereid zijn daadwerkelijk minder uren te gaan werken en een groter aandeel van de zorgtaken op zich te nemen.

Bekijken we de situatie voor echtparen, dan blijkt dat van de tevreden paren óf de vrouw niet werkt, óf beide partners in deeltijd werken. Zijn paren ontevreden, dan komt het er over het algemeen op neer dat men graag zou zien dat de vrouw (meer) gaat werken en de man minder, of beiden minder. Als men alles bij elkaar telt zou de geprefereerde situatie in gezinnen met kleine kinderen zijn dat mannen wat minder werken en vrouwen nauwelijks meer. Van het idee van een ruimere inzet van werknemers waar overheid en werkgevers van uitgaan, zou dan dus weinig terechtkomen.

Vaak wordt beweerd dat vrouwen wel meer zouden (willen) werken als er maar voldoende goede voorzieningen zouden zijn om het combineren van een baan met de zorg voor kinderen mogelijk te maken. Daarom is nagegaan aan welke voorzieningen in de voorgaande jaren behoefte was en of dit met de gewijzigde arbeidsparticipatie van vrouwen is mee veranderd.

De voorzieningen die men in de afgelopen tien jaar het meest steunde, maken duidelijk dat de bevolking met name voorstander is van betere mogelijkheden om in deeltijd te werken. Daarnaast steunt de bevolking vooral overheidsbeleid

op het terrein van ouderschapsverlof, variabele werktijden, verlaging van de onderwijskosten en kinderopvang. Afgezien van de stijging over de hele linie van het percentage voorstanders tussen de jaren tachtig en negentig is dit patroon opvallend stabiel, dit ondanks de sterk gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen.

Opmerkelijk is de steun voor twee regelingen die alleen in 1997 en 2000 tot het pakket van maatregelen behoorden dat aan de respondenten werd voorgelegd, te weten vaderschapsverlof van tien dagen betaald verlof bij de geboorte van het kind (een aantrekkelijke regeling nu kraamhulp nog maar beperkt te krijgen is), en een kortdurend zorgverlof bij ziekte van kinderen. Zowel in 1997 als in 2000 gaf men de meeste steun aan de vaderschaps-verlofregeling. Ook een kortdurend zorgverlof —een maatregel die ter goedkeuring bij de Eerste Kamer ligt— werd belangrijk gevonden.

Vaderschapsverlof en zorgverlof kregen wel veel steun maar waren toch niet de meest uitverkoren regelingen. Gevraagd naar de belangrijkste voorkeur legde men de hoogste prioriteit, afhankelijk van het jaar, bij deeltijdbanen, verlaging van de onderwijslasten en kinderopvang. In 2000 werd kinderopvang het belangrijkste gevonden.

Voor de aanwezigheid van kinderen en de taakverdeling van de partners bepalen aan welke voorziening men de grootste voorkeur geeft. De financiële aspecten van het ouderschap lijken pas duidelijk te worden wanneer men ook werkelijk kinderen heeft en dat geldt voor mannen zowel als vrouwen. Ouders hebben vaker een voorkeur voor financiële regelingen. Dit geldt met name voor de niet-werkende moeders en de categorie waarin hun partner zich meestal bevindt: de voltijd-werkende alleenverdienende vaders. Maar ook moeders met een deeltijdbaan hebben een sterke voorkeur voor financiële voorzieningen. Dit komt omdat zij meestal een baan hebben van minder dan 20 uur per week. Moeders die meer uren werken, zijn wat minder geïnteresseerd in financiële regelingen. Mensen zonder kinderen geven relatief weinig prioriteit aan financiële maatregelen. Zij anticiperen vooral op de praktische problemen die zich zullen voordoen als zij in de toekomst hun baan willen combineren met een gezin en tonen met name belangstelling voor regelingen in de werksfeer en meer kinderopvang. Dit laatste geldt in het bijzonder voor hoogopgeleide vrouwen. Alleenverdieners hebben veel minder behoefte aan betere kinderopvangvoorzieningen: zij kozen juist voor een fulltime zorgende moeder.

Van de te verwachten effecten op de vruchtbaarheid na eventuele invoering van de onderzochte voorwaardenscheppende voorzieningen voor gezinnen moet

men geen al te hoge verwachtingen hebben. De respondenten denken voornamelijk dat het met de nieuwe voorzieningen gemakkelijker zal worden om het aantal kinderen te krijgen dat men graag zou willen hebben. Een groter kindertal wordt nauwelijks overwogen, wel om ze eerder te krijgen dan gepland (20 procent). Nieuw beleid zal vooral effect hebben bij laagopgeleiden, deeltijdwerkers en degenen die (nog) niet werken, en op de groepen die nog geen of pas één kind hebben. Hoogopgeleiden en fulltime werkenden lijken planmatiger te werk te gaan en laten zich nauwelijks beïnvloeden in hun vruchtbaarheidsgedrag door nieuw beleid, evenals de grotere gezinnen, die meestal al voltooid zijn.

In het algemeen wordt kinderopvang gezien als een belangrijke voorwaarde voor met name moeders om te kunnen (blijven) werken. Van een uitgebreidere kinderopvang wordt daarom verwacht dat dit een positieve invloed heeft op de arbeidsparticipatie van vrouwen en de timing van de geboorte van kinderen. Volgens de opvattingen van vrouwen met een gezin zouden echter effecten op de leeftijd waarop zij hun kinderen kregen, nihil zijn geweest. Wel denkt een vijfde van hen dat zij dan niet zouden zijn gestopt met werken. De huidige generatie die nog geen kinderen heeft, meent wel dat betere kinderopvang ervoor zou kunnen zorgen dat ze eerder (20 procent) kinderen zouden krijgen, maar een niet onbelangrijk deel (13 procent) geeft aan dan pas later kinderen te krijgen. Dat geldt overigens minder voor hoogopgeleide vrouwen en voor vrouwen uit huishoudens met een hoge sociaal-economische status. Meer dan de helft van degenen zonder kinderen gelooft dat ze dan niet zouden stoppen met werken. Naarmate de vrouw meer uren werkt is de invloed van betere kinderopvang groter. Vooral vrouwen met een fulltime baan denken minder vaak dat ze hun baan zouden opgeven als de kinderopvang verbetert.

6. Arbeid, ouderen en de AOW

6.1 | Inleiding

Wanneer wordt gesproken over de toekomstige solidariteit tussen generaties wordt doorgaans in de eerste plaats gedacht aan vraagstukken rond de financiering van het stelsel van collectieve oudedagsvoorzieningen (AOW) en de gezondheidszorg. Zal de vergrijzing niet een te zware wissel trekken op de benodigde solidariteit? Over 25 jaar zal 20 procent van de bevolking ouder zijn dan 65 jaar en 5 procent ouder dan 80. Jongere, werkende generaties zal, veel meer dan thans, worden gevraagd om de oudere generaties (financieel) te steunen.

Potentiële spanningen tussen oudere en jongere cohorten doen zich het eerst gelden op de arbeidsmarkt waar de veroudering nu reeds gaande is. Was in 1990 slechts 13 procent van de beroepsbevolking 50 jaar of ouder, er wordt verwacht dat over 20 jaar dit percentage tussen de 21 en 24 procent zal liggen. Naast een toenemend aantal ouderen dat actief is op de arbeidsmarkt zal ook het aantal niet-actieven (arbeidsongeschikten, vervroegd gepensioneerden) sterk toenemen. Een groeiende groep oudere werknemers die gebruik maakt van inactiviteitsregelingen kan op gespannen voet komen te staan met de bereidheid van jongere werknemers om premies af te dragen. Daarnaast kan door een sterke veroudering binnen organisaties de toegang van jonger personeel naar hogere functies worden geblokkeerd met alle mogelijke spanningen van dien (Ekamper *et al.*, 1998). De grootste potentiële spanningen tussen generaties zullen echter pas gaan optreden wanneer de geboortecohorten van vlak na de oorlog de pensioengerechtigde leeftijd bereiken waarna de betaling van de AOW een sterk groeiende last zal worden voor jongere generaties.

Om de spanningen tussen generaties weg te nemen pleit de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 1999) voor een *generatiebewust beleid*. Onze verzorgingsstaat is gebaseerd op solidariteit tussen generaties, maar die solidariteit komt onder druk te staan wanneer de last van de talrijke ouderen

steeds zwaarder op de schouders van de werkenden komt te rusten. Over een eerste oplossing om de intergenerationele solidariteit te waarborgen zijn het Kabinet, de WRR en andere adviesorganen van de overheid het eens: de arbeidsdeelname moet omhoog zodat het draagvlak voor de overheidsuitgaven wordt vergroot (WRR, 1999). Een tweede oplossing ondervindt ook weinig maatschappelijke weerstand: nu financiële reserves vormen waaruit over enkele decennia kan worden geput (het zogenaamde AOW-fonds) of door versnelde aflossing van de staatsschuld toekomstige generaties verlossen van een torenhoge rentelast (CPB, 2000). Als derde oplossing wordt ook gesuggereerd de financieringsgrondslag voor vergrijzingsgerelateerde uitgaven te verbreden. Het kabinet heeft reeds besloten de AOW-premie vast te pinnen op een maximum, en toekomstige tekorten te financieren uit de algemene middelen waar alle belastingbetalers aan bijdragen. Zij verkent echter ook de mogelijkheden van een volledig fiscaliseren van de AOW met als gevolg dat ouderen en jongeren op gelijke wijze bijdragen.

Over hoe de Nederlandse bevolking denkt over het meebetalen aan de AOW door gepensioneerden, is nog bitter weinig bekend, zeker wanneer het gaat om het bezien van mogelijke beleidsmaatregelen in onderling verband. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een aantal relevante aspecten van de verdeling van de lasten over de generaties. In paragraaf 6.2 komen de meningen van de Nederlandse bevolking ten aanzien van arbeid door 65-plussers aan de orde en wordt nagegaan hoe deze meningen de afgelopen 15 jaar zijn veranderd. In paragraaf 6.3 worden de opvattingen bekeken over hoe de AOW het beste kan worden veiliggesteld. In paragraaf 6.4 wordt ingegaan op de wensen van oudere en jongere cohorten met betrekking tot de eigen arbeidscarrière, dit in het licht van de doelstelling van de overheid om ouderen langer aan de slag te houden. De meningen over de wenselijkheid van arbeid van ouderen in het algemeen kunnen immers heel anders zijn dan de meningen ten aanzien van de eigen arbeidscarrière. Sommige mensen die vinden dat jongeren meer recht hebben op werk dan mensen die al een groot deel van hun carrière achter de rug hebben, kunnen zelf bijvoorbeeld aangeven juist tot na hun 65e te willen blijven werken. Anderzijds kunnen mensen die aangeven dat de financiering van de AOW vooral zou moeten worden opgevangen door verlenging van het werkzame leven, zelf allerminst van plan te zijn hun eigen pensioneringsdatum uit te stellen. Het Kabinet verwacht dat met de invoering van flexibele pensioneringsstelsels vervroegd uittreden kan worden teruggedrongen. Wanneer ouderen tussen 55 en 65 jaar massaal aan het werk blijven, zullen de kosten van inactiviteit dalen. Dit schept ruimte in de loonkosten om de kostenstijging ten

gevolge van de vergrijzing te compenseren. Het is evenwel de vraag of de trend van alsmear vroeger uittreden, die al bijna een eeuw aan de gang is, simpel kan worden omgevormd. In MOAB-2000 is niet alleen gevraagd naar de gewenste leeftijd om te stoppen met werken, maar tevens welke prijs men bereid is daarvoor te betalen.

6.2 | Arbeid door 65-plussers

Hoewel slechts weinigen in Nederland nog werken tot hun 65^e, markeert deze leeftijd nog immer de overgang naar de oude dag. Doorwerken na 65 komt weliswaar voor in bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt, waar het bereiken van de AOW-gerechtigde leeftijd niet zonder meer het beëindigen van arbeid impliceert (vrije beroepen, zelfstandigen), maar zelfs in die sectoren is werken na de 65^e verjaardag nog een taboe als doorwerken van oudere zelfstandigen als concurrerend wordt gezien voor de kansen van jongere beroepsgenoten. Gegevens van de Enquête Beroepsbevolking van het CBS laten overigens zien dat werken na de officiële pensioenleeftijd nog nauwelijks voor komt. In 1992 had circa 4,5 procent van de 65-74 jarigen een betaalde werkring. In 1997 is dit percentage gedaald tot 4,1²⁸. Bijna driekwart van degenen die na hun 65^e actief zijn op de arbeidsmarkt, is werkzaam als zelfstandige. Met een toenemende krapte op de arbeidsmarkt lijken onder het motto 'kleurrijke mensen vergrijzen niet' recent opgekomen uitzendbureaus voor 65-plussers in een behoefte te voorzien. Steeds meer werkgevers zien de voordelen van een 65-plusser, mede omdat een werkgever veel minder sociale premies voor de gepensioneerde hoeft af te dragen²⁹. MOAB-2000 laat zien dat er duidelijk een groeiend maatschappelijk draagvlak bestaat voor een verdere openstelling van de arbeidsmarkt voor degenen die AOW-gerechtigd zijn. Zoals blijkt uit *tabel 6.1* was in 1986 slechts 56 procent van de ondervraagde Nederlanders van mening dat 65-plussers nog goed in staat zijn arbeid te verrichten. Dit percentage was in 1990 gestegen tot 61 en in 2000 tot zelfs 76. Een zelfde verschuiving is te zien als wordt gekeken naar de antwoorden op vragen die de rechten van 65-plussers direct relateren aan de arbeidsdeelname van jongeren.

²⁸ Eigen berekeningen op basis van CBS Enquête Beroepsbevolking 1992 en 1997.

²⁹ Gat in arbeidsmarkt: Gepensioneerden. In: *NRC Handelsblad*, 8 augustus 1998.

Tabel 6.1. Opvattingen over arbeid door ouderen, naar leeftijd, 1986, 1990 en 2000
(in percentage 'mee eens')

		20-44	45-64	65+	Totaal	N
Door hun jarenlange ervaring kunnen 65-plussers nog heel wat arbeid verrichten	1986	51	59	65	56	1406
	1990	57	65	74	61	1510
	2000	77	73	88	76	1551
Een 65-plusser heeft evenveel recht op betaalde arbeid als een jongere	1986	38	34	39	37	1405
	1990	44	46	54	46	1513
	2000	55	45	59	52	1551
Arbeid verricht door 65-plussers betekent broodroof aan de jongeren	1986	49	52	51	50	1407
	1990	36	43	43	39	1514
	2000	35	35	30	35	1551

Bron: MOAB 1986-2000.

Vond in 1986 de helft van de bevolking arbeid door 65-plussers broodroof aan de jongeren, in 2000 is nog slechts één op elke drie Nederlanders die mening toegedaan. De meerderheid (52 procent) van de bevolking vindt thans dat 65-plussers en jongeren dezelfde rechten op betaalde arbeid hebben. Voor een deel kunnen deze antwoorden direct een gevolg zijn van de sterk verbeterde werkgelegenheidsituatie die maakt dat er voor jeugdigen ruime arbeidsmarktkansen bestaan en ouderen nauwelijks als concurrent voor de beschikbare functies worden gezien. Opvallend is wel dat driekwart van de ondervraagden het ook eens is met de stelling “wanneer er onvoldoende banen beschikbaar zijn, hebben ouderen daar evenveel recht op als jongeren.” Dit resultaat is opmerkelijk gezien de terughoudendheid vanuit het Kabinet aangaande doorwerken na de pensioengerechtigde leeftijd. Doorwerken na de 65^e verjaardag zou de kansen van kwetsbare groepen als oudere langdurig werklozen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten kunnen verslechteren. Zij beschikken niet zoals 65-plussers reeds over AOW en eventueel aanvullend pensioen.

Wat opvalt in tabel 6.1 is het geringe verschil in antwoorden tussen de onderscheiden leeftijdscategorieën waar het gaat om de opvattingen over de rechten van jongeren en ouderen op arbeid. Ouderen zijn maar iets positiever over het vermogen van 65-plussers een bijdrage te leveren op de arbeidsmarkt. Ook wanneer de antwoorden worden gerelateerd aan andere achtergrondkenmerken zoals opleiding, inkomen of positie op de arbeidsmarkt blijkt het verschil in opvattingen betrekkelijk klein. Kennelijk hebben de meningen op dit punt een sterk individueel karakter en hebben ze weinig te maken met tot welke maatschappelijke categorie mensen behoren.

6.3 | De betaalbaarheid van de AOW

Blijkens het voorgaande mag er een brede maatschappelijke steun bestaan voor toenemende arbeidsdeelname na de pensioengerechtigde leeftijd, dit betekent nog niet dat de Nederlandse bevolking de opvatting heeft dat dit automatisch ook de meest gepaste manier is om het draagvlak voor de financiering van de toekomstige oude dag te vergroten. De AOW wordt gefinancierd via het zogenaamde omslagstelsel waarbij de werkenden in de samenleving premie betalen die direct als AOW aan gepensioneerden worden uitgekeerd. Deze financieringsmethodiek is erg gevoelig voor een situatie waarin het aantal werkenden afneemt en/of het aantal gepensioneerden toeneemt. Al op dit moment loopt de gemiddelde leeftijd van de werkenden op de arbeidsmarkt geleidelijk op. Het aantal pensioengerechtigden zal pas sterk toenemen wanneer rond 2010 degenen die in 1945 werden geboren met pensioen gaan. De groei zal pas afnemen rond 2030 wanneer het geboortecohort 1965 de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Doordat mensen na hun 65e gemiddeld nog 15 à 19 jaar te leven hebben zal de pensioenboom pas na 2045 enigszins afnemen. In deze periode van vergrijzing zal bij ongewijzigd beleid, om het uitkeringsniveau van de AOW te handhaven, de premie stijgen van 16 procent nu tot 23 procent in 2035. Stijging van de te betalen premie kan worden voorkomen indien het aantal mensen dat premie betaalt, toeneemt. Dat zou gestalte kunnen krijgen via bijvoorbeeld een toename van het aantal werkenden, maar ook door ouderen die genieten van een goed pensioen te laten bijdragen in de financiering van de AOW.

In MOAB-onderzoeken die zijn uitgevoerd in 1986 en 1990 is aan ondervraagden een aantal mogelijke beleidsmaatregelen voorgelegd om de AOW betaalbaar te houden. Uit deze onderzoeken kwam telkens naar voren dat verhoging van de premiedruk als meest aanvaardbare oplossing werd gezien (Moors *et al.*, 1996). Een ruime meerderheid (58 procent) verkoos premieverhoging boven de andere voorgestelde vijf maatregelen, zoals verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd naar 67 jaar, afschaffing van de VUT of verlaging van de AOW-uitkering. In alle destijds voorgelegde beleidsopties bleef het uitgangspunt dat uitsluitend de werkende generatie de financiering van de AOW voor zijn rekening neemt. Door de WRR (1999) is met het uitbrengen van het rapport *Generatiebewust Beleid* de discussie aangezwengeld of het in het kader van een eerlijke verdeling van de lasten over verschillende generaties niet rechtvaardig zou zijn dat ouderen met een goed aanvullend pensioen ook meebetalen aan de AOW. In politieke kringen heeft

deze suggestie tot veel controverse geleid. Ouderen die hun hele arbeidscarrière hebben gespaard, zou een deel van die welvaart weer worden ontnomen. Uit MOAB-2000 blijkt echter dat veel Nederlanders het eens zijn met de aanbeveling van de WRR en het tijd vinden dat het taboe om gepensioneerden te laten meebetalen aan de AOW wordt doorbroken. Wanneer mensen wordt gevraagd hun voorkeur uit te spreken voor één van een zevental beleidsmaatregelen die de betaalbaarheid van de AOW kunnen vergroten, blijkt voor deze maatregel brede steun te bestaan: 38 procent van de ondervraagden vindt dit het meest acceptabele alternatief, voor 14 procent is het de tweede keus (tabel 6.2). Ook verhoging van de maandelijkse AOW-premie wordt door velen (32 procent) een acceptabele maatregel gevonden. Van een verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd, verlaging van de AOW-uitkering en de uitkering afhankelijk maken van de gezinssituatie willen weinig mensen weten.

Tabel 6.2. Opvattingen over de mate van aanvaardbaarheid van eventueel overheidsbeleid, gericht op het betaalbaar houden van de oudedagsvoorziening (AOW), naar leeftijd, 2000 (%)

	Eerste keus <65 jaar	Eerste keus >64 jaar	Eerste keus totaal	Tweede keus totaal
65-plussers die een behoorlijk inkomen hebben AOW-premie laten betalen	38	27	38	14
AOW-uitkering afhankelijk van het aantal kinderen	1	1	1	13
Mannen en vrouwen ten minste tot hun 65 ^e laten werken	13	32	16	16
Kinderen verplichten hun bejaarde ouders te steunen	2	0	2	7
Verlaging AOW-uitkering	2	0	2	5
Verhoging van de AOW-premie	34	26	32	27
Verhoging AOW-leeftijd naar 67	8	14	9	17
Totaal	100	100	100	100
N	1282	269	1551	1551

Bron: MOAB-2000.

De gegeven antwoorden wijzen op potentiële spanningen tussen maar ook binnen generaties. Zoals blijkt uit tabel 6.2 is van degenen jonger dan 65 niet minder dan 40 procent van mening dat ouderen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de financiering van de AOW. Het op een na meest acceptabel is een verhoging van de AOW-premie. Ouderen staan veel negatiever ten opzichte van het laten meebetalen van ouderen aan de AOW. In hun ogen verdient het de voorkeur dat mannen en vrouwen ten minste tot hun 65^e blijven werken. Ook binnen de generaties vinden we opvallende verschillen, in het bijzonder naar inkomensniveau (niet vermeld in de tabel). Van de 65-plussers met een laag inkomen vindt ongeveer de helft dat ouderen met een goed pensioen moeten meebetalen aan de AOW, terwijl van degenen met een hoog inkomen het overeenkomstige percentage slechts 15 is. Van deze groep vindt niet minder dan 42 procent dat iedereen gewoon tot 65 jaar moet doorwerken. Bovengenoemde verschillen vinden we niet bij degenen die jonger dan 65 jaar zijn. Bij jongeren bestaat vooral een verschil van mening over de verhoging van de AOW-premie en het laten meebetalen aan de AOW door 65-plussers als opties om de betaalbaarheid van de AOW zeker te stellen. In de laagste inkomensgroepen bestaat een duidelijke voorkeur voor de laatste optie, terwijl de hogere inkomensgroepen een voorkeur hebben voor verhoging van de premie. Frappant is de geringe voorkeur voor een van de centrale beleidsdoelstellingen van het Kabinet om de kosten van de vergrijzing op te vangen: doorwerken tot 65 jaar. Vooral degenen jonger dan 65 jaar zien daar weinig heil in.

Uit de voorgaande paragraaf werd duidelijk dat weerstanden tegen arbeidsdeelname van ouderen sinds de jaren tachtig, toen door een overschot aan arbeidsaanbod veel jongeren moeite hadden zich een plaats op de arbeidsmarkt te verwerven, sterk zijn verminderd. Toch lijkt het aantal mensen dat hierin dé oplossing ziet voor knelpunten in de financiering van de AOW niet groot (16 procent). Dit percentage stijgt tot 25 procent als ook degenen worden meegeteld die een voorkeur hebben voor een verhoging van de leeftijd waarop men recht heeft op AOW naar 67 jaar, ervan uitgaande dat de meerderheid van de 65-plussers in dat geval tot 67 jaar actief blijft op de arbeidsmarkt. Het vorige MOAB-onderzoek liet al zien dat de jongere werknemers (18-44 jaar) van vandaag niet van plan zijn om die trend om te buigen: 55 tot 60 procent wil vóór zijn 59e met pensioen (Henkens, 1998). In MOAB-2000 is nagegaan of en hoe werknemers zijn te prikkelen tot verlenging van de arbeidscarrière.

6.4 | Langer doorwerken

Terwijl de leeftijd waarop werknemers de arbeidsmarkt betreden in de loop van een halve eeuw steeds hoger is geworden, is de leeftijd waarop men het arbeidsproces verlaat, althans voor mannelijke werknemers, juist gedaald. Mannen geboren tussen 1903 en 1908 spendeerden ongeveer driekwart van hun leven op de arbeidsmarkt. Het overeenkomstige percentage voor cohorten geboren rond 1935 die recentelijk de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt, was circa 58 procent (Liefbroer en Henkens, 1999). De gemiddelde leeftijd van mannen bij uittreding is tussen 1950 en 1995 gedaald van 66,4 tot 58,8 jaar. Daarmee behoort Nederland samen met België en Frankrijk tot de landen met de scherpste daling in arbeidsdeelname in die periode (Blöndal en Scarpetta, 1998).

Er zijn tekenen dat de inspanningen van de overheid om de trend naar het almaar vroeger uittreden te keren, vruchten beginnen af te werpen. Daalde de arbeidsdeelname van mannen van 50-64 jaar in de economisch slechte jaren 1980-1990 van 70 naar 57 procent, in 1999 is het percentage gestegen tot 63 procent. Voor vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie is de toename in arbeidsdeelname nog groter, van 18 procent in 1990 tot 30 procent in 1999. Deze toename weerspiegelt waarschijnlijk primair een cohorteffect: jongere cohorten vrouwen blijven ook met het stijgen van hun leeftijd actief op de arbeidsmarkt (Liefbroer en Dykstra, 2000). Daarnaast neemt door toenemende krapte op de arbeidsmarkt de neiging van bedrijven af om ouderen te laten afvloeien via werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsregelingen (Remery *et al.*, 2001). Een van de middelen die daarvoor openstaan, is de afbouw van traditionele VUT-regelingen die werknemers de mogelijkheid bieden te stoppen met werken tegen financiële voorwaarden die wel werden gekenschetst als een 'offer you can't refuse'.

Door werkgevers en werknemers worden op grote schaal omslag-gefinancierde VUT-regelingen omgebouwd tot flexibele (pre)pensioen-regelingen. De gedachte achter deze regelingen is dat werknemers van de toekomst weliswaar vervroegd kunnen uittreden, maar daarvoor een veel hogere prijs betalen dan bij de oude VUT-regelingen, waar vaak 80 tot 100 procent van het loon werd doorbetaald. Uit de meest recente cijfers van de Arbeidsinspectie (1999) blijkt dat voor 75 CAO's waarin afspraken zijn gemaakt over flexibele pensionering de gemiddelde VUT-leeftijd op 60,1 jaar ligt. Onder de nieuwe regimes is de

gemiddelde normleeftijd³⁰ echter toegenomen met 1,2 jaar tot 61,3 jaar. De bruto uitkeringsniveaus komen in de prepensioenregelingen uit op gemiddeld 72 procent van het laatstverdiende loon, terwijl de gemiddelde VUT-uitkering in dezelfde CAO's nog 80 procent bedroeg. Met de invoering van prepensioenregelingen zijn de uittredings-voorwaarden derhalve verslechterd.

Merkwaardig is evenwel dat er weinig inzicht bestaat in de wensen van oudere en toekomstige oudere werknemers aangaande hun leeftijd bij pensioen. De nieuwe regelingen zijn nog van zo'n recente datum dat het nog jaren zal duren voordat duidelijk wordt in hoeverre prepensioenregelingen aanzetten tot uitstel van het moment van pensionering. In MOAB-2000 is aan ondervraagden met betaald werk een aantal vragen gesteld over wanneer zij van plan zijn met werken te stoppen en of zij hiertoe ook nu reeds zelf voorzieningen treffen. Daarbij is aan hen een systeem van flexibele pensionering voorgelegd dat veel overeenkomsten vertoont met nieuwe prepensioenregelingen die thans in de collectieve en private sector gangbaar zijn. Kenmerkend voor deze prepensioenregelingen is dat er een grote vrijheid bestaat in het kiezen van het moment dat men wil stoppen met werken, maar met uitkeringhoogtes die sterk afhankelijk zijn van de pensioneringsleeftijd. Voor het merendeel van de werknemers die deelnemen in een flexibele pensioenregeling ligt de minimum pensioenleeftijd bij 55, hetgeen een aanzienlijke verlaging van de ondergrens betekent aangezien in bestaande VUT-regelingen de gangbare uittredingsleeftijd 60 jaar of net daaronder bedraagt (Verzekeringskamer, 1999).

Aan de ondervraagden zijn twee vragen voorgelegd over de gewenste pensioneringsdatum. Ten eerste is gevraagd op welke leeftijd men het liefst zou stoppen met werken indien men het zelf volledig voor het zeggen zou hebben. Ten tweede is gevraagd naar de gewenste pensioneringsleeftijd als men geconfronteerd wordt met een stelsel van flexibele pensionering waarbij de hoogte van het uitkeringspercentage sterk afhankelijk is van de leeftijd bij uittreden. Daarin zou het vroegst mogelijke moment van uittreden liggen bij 56 jaar, waarbij een uitkeringspercentage zou horen van 20 procent van het laatste netto loon. Dit percentage stijgt met de leeftijd van uittreding via 25 procent bij 57 jaar, 30 procent bij 58 jaar, 35 procent bij 59 jaar, 45 procent bij 60 jaar, 55 procent bij 61 jaar, 70 procent bij 62 jaar, 85 procent bij 63 jaar tot 95 procent bij een uittredingsleeftijd van 64 jaar. Bovengenoemde uittredingsleeftijden en

³⁰ De leeftijd waarop bij volledige opbouw van rechten een uitkering van circa 70 procent van het laatste loon wordt bereikt.

uitkeringspercentages hebben een hoog realiteitsgehalte en lijken sterk op de gangbare regelingen in de publieke sector.

Als men kijkt naar de gewenste pensioneringsdatum indien men het volledig zelf voor het zeggen zou hebben, blijkt dat niet minder dan 34 procent aangeeft al op 56-jarige leeftijd met pensioen te willen gaan. De leeftijd die evenwel het meest wordt verkozen (39 procent) is de thans gangbare VUT-leeftijd van 60 jaar. Een mogelijke verklaring kan zijn dat voor de meeste ondervraagden 60 jaar als natuurlijk referentiepunt fungeert in het uitspreken van hun voorkeur, daar in de jaren negentig tweederde van de VUT-instream op die leeftijd plaatsvond (Nyfer, 1999). Opvallend is dat de leeftijden 59 en 61 relatief weinig worden gekozen, hetgeen deels kan worden verklaard uit een proces dat wordt aangeduid als 'age-heaping': respondenten hebben bij survey-onderzoek een sterke voorkeur voor getallen die eindigen op 0 of 5 en daarmee dus een geringe voorkeur voor getallen die eindigen op 1 of 9 (Stockwell en Wicks, 1974). Duidelijk is in ieder geval dat doorwerken tot 65 jaar niet de voorkeur verdient. De gekozen gemiddelde leeftijd indien geconfronteerd met het fictieve stelsel van prepensioen is met 62 jaar beduidend hoger dan gemiddeld 59 jaar bij een volledig vrije keuze. In *tabel 6.3* zijn de antwoorden op de twee vragen over het moment van pensionering met elkaar geconfronteerd. In de tweede kolom van *tabel 6.3* is voor elke voorkeursleeftijd aangegeven wat de gemiddelde leeftijd bij

uittreding

zou

zijn

Tabel 6.3. Gemiddelde gekozen leeftijd bij een fictief stelsel van prepensioen en het bijbehorende gemiddelde netto uitkeringspercentage, naar de voorkeursleeftijd indien men het volledig voor het zeggen zou hebben, 2000

Gewenste leeftijd	Gemiddelde leeftijd bij prepensioen	Gemiddeld uitkeringspercentage
56 (N=269)	61,5	65,9
57 (N=25)	61,6	66,2
58 (N=43)	61,8	68,3
59 (N=8)	61,5	65,0
60 (N=307)	62,2	73,0
61 (N=4)	62,5	77,5
62 (N=32)	62,5	77,0
63 (N=8)	63,0	83,8
64 (N=5)	63,6	90,0
65 (N=91)	63,4	87,5
Totaal	62,1	72,1

Bron: MOAB-2000.

indien geconfronteerd met het fictieve stelsel van prepensioen. Zo valt te lezen dat de gemiddelde pensioneringsleeftijd van de ondervraagden die aangeven het liefst met 56 jaar te stoppen met werken, 61,5 jaar bedraagt als men moet kiezen binnen de beperkingen van het fictieve stelsel van prepensioen. Een uitstel derhalve van 5,5 jaar. Het uitstel van degenen die aangeven met 60 jaar te willen stoppen is met 2,2 jaar veel minder groot. Opvallend is dat degenen die aangeven pas met 65 jaar te willen stoppen met werken, hun pensioneringsdatum vervroegen indien zij geconfronteerd worden met het fictieve prepensioenstelsel. In de derde kolom is weergegeven welk gemiddeld uitkeringspercentage hoort bij de gekozen uittredingsleeftijd. Het blijkt dat dit percentage oploopt van gemiddeld 65,9 procent voor degenen met een vroege pensioneringswens tot gemiddeld bijna 90 procent voor degenen met een late pensioneringswens.

Hoe de wensen verschillen naar leeftijd wordt duidelijk in *tabel 6.4*. De verschillen blijken slechts beperkt te zijn. Het is dus beslist niet zo dat jongeren heel andere intenties hebben ten aanzien van de beëindiging van hun arbeidzame leven dan oudere respondenten. Dit geldt zowel waar het gaat om de leeftijd indien men het zelf volledig voor het zeggen zou hebben als voor de leeftijd in het fictieve stelsel van prepensioen. In de derde rij in de tabel is ook weergegeven welk percentage personen in dat prepensioenstelsel aangeeft uit te treden voordat zij 62 jaar zijn, hetgeen wil zeggen dat een uitkeringspercentage van 55 procent of minder van het laatste netto loon kennelijk acceptabel is. Hier zijn respondenten van 50 jaar of ouder iets terughoudender; 17 procent stopt vóór 62 jaar tegen circa 22 procent van de jongere leeftijdsgroepen.

Tabel 6.4. Gewenste pensioneringsleeftijd indien men het geheel voor het zeggen zou hebben en de gemiddelde gewenste leeftijd bij een fictief stelsel van prepensioen, naar leeftijd, 2000

	Totaal	<35	35-49	>49
Gemiddelde leeftijd bij volledig vrije keuze	59,1	59,3	58,8	60,0
Gemiddelde leeftijd bij stelsel prepensioen	62,1	62,2	62,0	62,1
Percentage dat stopt voor leeftijd 62	22,3	21,5	22,5	16,5
N	792	250	426	115

Bron: MOAB-2000.

In de loop van de tijd kunnen plannen met betrekking tot stoppen met werken natuurlijk veranderen. Onderzoek dat is uitgevoerd in de Verenigde Staten naar de relatie tussen dergelijke plannen en feitelijk gedrag wijst uit dat vooral mensen die aanvankelijk aangeven niet vervroegd te zullen stoppen met werken, van mening veranderen en toch uitreden (zie bijvoorbeeld Anderson *et al.*, 1986).

Om oudere werknemers te prikkelen door te werken tot de officiële pensioenleeftijd van 65 jaar wordt hen in sommige flexibele pensioenregelingen een financiële bonus gegeven indien men pas dan stopt met werken. Over het effect van een dergelijke vorm van uitgestelde beloning bestaat in de wetenschappelijke literatuur twijfel. Om enig idee te krijgen van de effectiviteit van uitgestelde beloning is gevraagd of respondenten zouden overwegen tot hun 67^e jaar door te werken indien zij bij het bereiken van die leeftijd belastingvrij een extra halfjaarsalaris zouden krijgen uitgekeerd. Slechts vijf procent van de respondenten zou zeker van een dergelijk aanbod gebruik maken en acht procent waarschijnlijk. Een kwart van de ondervraagden weet het niet, terwijl 60 procent niet valt te bewegen om uittreding uit te stellen. Van zo'n aanbod willen vooral mensen gebruik maken die toch al niet van plan waren om er vroeg de brui aan te geven. Bij een grote groep Nederlanders lijkt zich eerder een andere tendens af te tekenen: onzekerheid of ontevredenheid over de mogelijkheden om de arbeidsloopbaan vóór het 65e te beëindigen stimuleert momenteel mensen zich privé bij te verzekeren. Uit onderzoek blijkt dat de helft van de deelnemers aan bedrijfsspaarregelingen deze gebruikt voor verbetering van de oudedagsvoorziening (NIPO, 1999). In MOAB-2000 is gevraagd of men nu reeds zelf voorzieningen (zoals sparen, lijfrente, et cetera.) treft om eerder met werken te kunnen stoppen. Op deze vraag antwoordt de helft van de ondervraagden bevestigend, terwijl 16 procent aangeeft nog geen voorzieningen te hebben getroffen maar dat in de toekomst wel van plan is te doen. Hoewel onbekend is welke bedragen men apart zet, lijken veel mensen de noodzaak te zien van een toenemende eigen verantwoordelijkheid in de zekerstelling van een financieel onbezorgde oude dag.

6.5 | Samenvatting

De vergrijzing van de bevolking en de consequenties daarvan voor de samenleving zouden ertoe kunnen leiden dat de relaties tussen generaties onder druk komen te staan. Door Kabinet, WRR en andere adviesorganen zijn

verschillende oplossingen gesuggereerd om de solidariteit tussen generaties veilig te stellen. Eén daarvan is een verhoging van de arbeidsparticipatie van ouderen. Dat lijkt op het eerste gezicht geen probleem. Sinds 1986, en vooral na 1990, is het maatschappelijk draagvlak voor een verdere openstelling van de arbeidsmarkt voor ouderen gegroeid. Zowel jongeren als ouderen stellen zich positief op als het gaat om de rechten van ouderen op werk en hun potentie om nog arbeid te verrichten. Gevraagd naar de wensen ten aanzien van de eigen loopbaan, blijkt echter eenderde al met 56 jaar te willen stoppen met werk. De meesten willen tot hun 60^e blijven werken. Hoewel men dus positief is over het verrichten van arbeid door ouderen, wil men zelf over het algemeen liever niet doorwerken tot 65 jaar. De financiële gevolgen spelen overigens, zoals te verwachten was, een rol. Indien men wordt geconfronteerd met een fictief stelsel van prepensioen dat rekening houdt met de financiële consequenties van vervroegde uittreding, is de gekozen gemiddelde leeftijd met 62 jaar beduidend hoger dan de gemiddelde 59 jaar bij een volkomen vrije keuze. Maar ook als eerder uittreden minder inkomen betekent (met 62 jaar zou dat in dit fictieve stelsel 70 procent van het laatste nettoloon zijn) wil lang niet iedereen, ouderen zowel als jongeren, tot 65 jaar blijven werken. Inkomensconsequenties neemt men dus voor lief. Om oudere werknemers te prikkelen toch door te werken tot de officiële pensioenleeftijd van 65 jaar wordt hen in sommige flexibele pensioenregelingen een financiële bonus gegeven indien men pas dan stopt met werken. Het effect van een dergelijke uitgestelde beloning zal echter beperkt zijn. Slechts 5 procent van de respondenten zou zeker doorwerken tot 67, 8 procent waarschijnlijk. Zestig procent denkt er echter niet over om (onder die voorwaarde) langer door te werken. Wat mensen wel doen is voorzieningen treffen zoals sparen of een lijfrente, om vervolgens eerder te kunnen stoppen. Men kan niet anders dan concluderen dat het er al met al niet naar uitziet dat mensen gemakkelijk te bewegen zullen zijn om tot hun 65^e door te werken.

Als tweede oplossing om de spanningen tussen generaties weg te nemen wordt gesuggereerd de financieringsgrondslag voor vergrijzingsgerelateerde uitgaven te verbreden. Dit kan door de arbeidsparticipatie van ouderen te vergroten, maar ook door gepensioneerden te laten meebetalen aan de AOW, nog steeds een taboe in politieke kringen. Zo niet onder de bevolking. Bij Nederlanders zou een dergelijke maatregel juist op brede steun kunnen rekenen. Ruim eenderde (38 procent) van de ondervraagden vindt dit het meest acceptabele alternatief van een zevental beleidsmaatregelen die de betaalbaarheid van de AOW kunnen vergroten; voor 14 procent is het de tweede keus. Ook verhoging van de maandelijkse AOW-premie wordt door velen (32 procent) een acceptabele

maatregel gevonden. Van een verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd, verlaging van de AOW-uitkering en de uitkering afhankelijk maken van de gezinssituatie of kinderen verplichten hun bejaarde ouders te steunen, willen echter weinig mensen weten.

Het is overigens nog maar de vraag of de geboden oplossingen de solidariteit tussen generaties zullen vergroten, want 65-plussers staan veel negatiever tegenover het laten meebetalen van ouderen aan de AOW dan degenen die nog niet aan hun pensioen toe zijn. In de ogen van ouderen verdient het de voorkeur dat iedereen ten minste tot zijn 65^e blijft werken, een optie die bij degenen die nog werken geen voorkeur heeft. Ook binnen generaties treden spanningen op. Van de 65-plussers vinden degenen met een laag inkomen vooral dat ouderen met een goed pensioen moeten meebetalen aan de AOW, terwijl degenen met een hoog inkomen daar helemaal geen voorstander van zijn maar juist vinden dat iedereen tot zijn 65^e moet doorwerken. Bij de generaties die jonger zijn dan 65 kiezen de laagste inkomensgroepen voor het meebetalen aan de AOW door ouderen met een goed inkomen. De hogere inkomensgroepen in deze generatie, hebben daarentegen een voorkeur voor verhoging van de AOW-premie.

Opmerkelijk is dat voor een van de centrale doelstellingen van het Kabinet om de kosten van de vergrijzing te bestrijden weinig belangstelling bestaat. Vergroten van de arbeidsparticipatie van ouderen door iedereen te laten doorwerken tot 65 jaar wordt door slechts 16 procent gezien als dé oplossing voor de financiering van de AOW.

7. Conclusies

De aanhoudende bevolkingsgroei en de vergrijzing hebben belangrijke gevolgen voor de organisatie van onze toekomstige samenleving. Deze demografische ontwikkelingen beïnvloeden verschillende maatschappelijke terreinen zoals welzijn, gezondheidszorg, arbeidsmarkt, wonen en mobiliteit. Zo vergrijst de arbeidsmarkt, wordt de gezondheidszorg geconfronteerd met een ernstig personeelstekort en staat de betaalbaarheid van de AOW ter discussie. Er staan de overheid verschillende (beleids)wegen open om te trachten de ontstane maatschappelijke consequenties te beïnvloeden. Zoals in de inleiding al werd gezegd, voert de overheid geen direct sturend bevolkingsbeleid (een expliciete bevolkingspolitiek). Wel kan het overheidsbeleid inzake bevolkingsvraagstukken worden gekarakteriseerd als voorwaardenscheppend, faciliterend (bijvoorbeeld inzake arbeid en zorg), accommoderend (bijvoorbeeld integratiebeleid) of richtinggevend (bijvoorbeeld toelatingsbeleid). Het zal duidelijk zijn dat dit beleid meer kans van slagen heeft als het op brede steun van de samenleving kan rekenen.

In dit rapport is nagegaan welke ideeën en wensen bij de bevolking leven ten aanzien van diverse aspecten van het bevolkingsvraagstuk en specifieke beleidsmaatregelen. Niet alleen is onderzocht of Nederlanders weten dat de bevolking ook in de nabije toekomst nog blijft groeien, maar hen is bovendien gevraagd naar hun mening daarover, en wat hun opvattingen zijn over de verantwoordelijkheden van de overheid ten aanzien van een aantal beleidsterreinen die raken aan demografische ontwikkelingen. Centraal staan de opvattingen over het gezin en ouderen. Diverse onderwerpen passeren daarbij de revue, zoals de (late) vruchtbaarheid en de kennis van kansen op een zwangerschap, houdingen ten aanzien van het gezin, de praktijk en wensen omtrent het combineren van een gezin met een baan, de behoefte aan voorwaardenscheppende voorzieningen, de effecten van deze voorzieningen op de arbeidsparticipatie van vrouwen, werken van ouderen tot en na 65 en de betaalbaarheid van de AOW.

Liever geen verder groeiende bevolking en vooral gezondheidszorg en zorg voor ouderen zijn taken voor de overheid

Begin jaren vijftig had Nederland nog zo'n 10 miljoen inwoners. Nu zijn dat er meer dan 16 miljoen, waarmee Nederland op dit moment tot de dichtstbevolkte landen van de wereld behoort. De door minister Pronk van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu gepresenteerde *Vijfde nota over de ruimtelijke ordening* waarin de verdeling van de schaarse ruimte centraal stond, gaf, samen met de komst van de 16 miljoenste inwoner aanleiding tot hernieuwde discussies door de politiek en in de media over de 'volheid' van Nederland. Ook de meeste Nederlanders zijn zich er tegenwoordig van bewust dat de bevolkingsomvang van ons land ook in de komende jaren nog blijft stijgen. Gevraagd naar hun mening daarover, zegt het merendeel (80 à 90 procent) al jaren dat de bevolking niet verder zou moeten groeien. Van massale emigratie vanwege de hoge bevolkingsdruk is echter geen sprake. Het lijkt er eerder op dat mensen zich aanpassen aan de veranderende situatie of de bevolkingsgroei gelaten ondergaan. Dit betekent wellicht dat ook voor de toekomst geen rekening behoeft te worden gehouden met een groeiende onvrede, behalve misschien van degenen die in de dichtstbevolkte delen van ons land wonen. De grootste voorstanders van een kleinere bevolking zijn te vinden in de regio's waar de gevolgen van bevolkingsdruk het meest voelbaar zijn, zoals de Randstad.

Terugdringen van de bevolkingsgroei door direct ingrijpen van de overheid, zoals vorig jaar werd voorgesteld door het Tweede-Kamerlid Dittrich, wordt in Nederland niet serieus overwogen. Niet dat er geen voorstanders voor te vinden zouden zijn, maar het uitgangspunt dat al jaren door de politiek wordt gehanteerd is dat een expliciete bevolkingspolitiek niet nodig is. Van de bevolking vindt desgevraagd bijna iedereen in Nederland dat het niet de taak van de overheid is om te zorgen dat iedereen het aantal kinderen kan krijgen dat hij of zij zich wenst. Ook vindt een meerderheid dat de overheid maar een beperkte verantwoordelijkheid heeft voor het vergemakkelijken van de combinatie van werk met de zorg voor kinderen. Als het gaat om beleidsterreinen die gerelateerd zijn aan demografische ontwikkelingen, dan is de bevolking van mening dat de verantwoordelijkheden van de overheid vooral liggen bij de gezondheidszorg en de zorg voor ouderen.

Degenen die profijt zouden hebben van overheidsingrijpen in een bepaald beleidsterrein zijn daar vaker voorstander van dan anderen. Bij vrouwen en laagopgeleiden, die gemiddeld vaker werkloos zijn dan anderen, zijn bijvoorbeeld de meeste voorstanders te vinden voor een door de overheid

gevoerd banenbeleid. Ook waarden en normen ten aanzien van het gezin en moeders die werken spelen mogelijk een rol. Mensen die aan het geloof een grote rol toekennen in het leven, houden er veelal een traditionele gezinsmoraal op na en vinden dus niet dat de overheid ervoor hoeft te zorgen dat moeders werk en zorg kunnen combineren.

Van traditioneel naar modern gezin

Hoewel veel Nederlanders vinden dat er voor de overheid geen taak is weggelegd als het gaat om het stichten van een gezin of het combineren van het gezin met een baan, betekent dit nog niet dat zij vinden dat de overheid zich in het geheel niet met het gezin zou moeten bemoeien. Integendeel, volgens het MOAB-onderzoek vinden Nederlanders juist dat er meer aandacht voor het gezinsleven nodig is. Zij zouden waarschijnlijk van harte instemmen met het voorstel dat enkele jaren geleden door het CDA werd gedaan om een speciaal gezinsbeleid in te voeren of zelfs een aparte minister voor gezinszaken aan te stellen. Door de bank genomen hechten Nederlanders veel waarde aan het hebben van een relatie en kinderen. Dit betekent overigens niet dat er niets is veranderd in de normen en waarden ten aanzien van relaties en gezin of in de wijze waarop mensen daaraan vorm willen geven. De keuze voor het huwelijk is bijvoorbeeld minder vanzelfsprekend geworden. In relatief korte tijd heeft een omschakeling plaatsgevonden van een voorkeur voor direct trouwen naar eerst ongehuwd samenwonen en pas na enige tijd in het huwelijksbootje stappen. Toch ziet driekwart van de bevolking het huwelijk nog altijd als de (uiteindelijk) meest gewenste samenlevingsvorm. Het huwelijk wordt dan ook helemaal niet als een verouderde instelling gezien, en de meesten vinden het een (heel) slechte zaak dat steeds meer huwelijken eindigen in een echtscheiding.

In het algemeen zou men dus kunnen zeggen dat het besef is gegroeid dat het huwelijk (en andere relaties) kwetsbaar is en vaak niet meer voor het leven wordt gesloten. Hier tracht men op in te spelen door eerst te gaan samenwonen. Zo kan men testen of de relatie stand houdt. Het doel is dan niet zozeer om een huwelijk te ontwijken, als wel juist om echtscheiding te vermijden.

Samenleven en gezin zijn nauw verbonden. Wie met een partner samenleeft, wil over het algemeen op een gegeven moment ook kinderen hebben. Wat dat betreft lijkt er, zoals gezegd, nog niet veel veranderd. Kinderen krijgen is nog steeds de norm. De ideeën over de geschikte gezinsvorm voor kinderen om in op te groeien, veranderen echter wel. Steeds minder mensen vinden dat een kind een gezin met een vader en een moeder nodig heeft om gelukkig te kunnen opgroeien, hoewel de meeste mensen toch nog vinden dat het voor het kind het

allerbeste is om in een gezin met beide natuurlijke ouders op te groeien. Of de ouders gehuwd zijn of niet, wordt tegenwoordig niet meer belangrijk gevonden. Opgroeien in een stiefgezin vindt men niet zo geschikt, maar over éénoudergezinnen en twee ouders van hetzelfde geslacht is men wat dat betreft veel minder te spreken.

De houding ten aanzien van relaties en gezin varieert voor de verschillende typen huishoudens. Dit is van belang om te weten omdat deze houding invloed heeft op de gezinsvorming, de arbeidsparticipatie van vrouwen en het combineren van de zorg voor kinderen met een betaalde baan. Hierop wordt later nog teruggekomen, maar op voorhand kan al wel gezegd worden dat een emancipatiebeleid dat gericht is op vergroten van de arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid van vrouwen niet om deze verschillen heen kan.

In grote lijnen zijn er vier groepen te onderscheiden. Ruim een kwart van de ondervraagden vindt dat het huwelijk een unieke en onverbreekelijke band vormt, dat huwelijk en ouderschap direct gekoppeld zijn, en moeders zich uitsluitend dienen te richten op de verzorging en opvoeding van de kinderen, en niet op de arbeidsmarkt actief behoren te zijn. Zij houden er een traditionele huwelijks- en gezinsmoraal op na. De norm is tegenwoordig echter het moderne gezinsideaal dat door een ruime meerderheid (60 procent) wordt aangehangen. Zij gaan eerst samenwonen, vervolgens trouwen, maar beseffen tegelijkertijd dat relaties niet altijd voortduren 'tot de dood ons scheidt'. Kinderen zijn bij hen gewenst, maar dan wel in combinatie met arbeids-participatie van de vrouw. Behalve deze twee oriëntaties bestaat er ook nog een kleine groep die het huwelijk en het hebben van kinderen niet ambieert. Zij zoeken vooral bevrediging in hun relatie, niet in het ouderschap; en echtscheiding vinden zij een normale zaak. Ten slotte is er nog een groepje dat zich helemaal niet (meer) wenst te binden aan een partner. Zij overwegen hooguit een LAT-relatie aan te gaan.

Kortom: het huwelijk is nog steeds de belangrijkste samenlevingsvorm, en de meeste mensen willen daarbij een gezin. Daarin is op zich weinig veranderd. Wel heeft in de loop van de jaren negentig de traditionele gezinsmoraal (van 50 naar 27 procent) plaatsgemaakt voor een veel moderner gezinsideaal (van circa 33 naar 60 procent), waarbij de groep met een traditionele gezinsmoraal vindt dat moeders niet behoren te werken terwijl degenen met een modern gezinsideaal daar geen principiële bezwaren tegen hebben. Verwacht mag worden dat het emancipatiebeleid gericht op het vergroten van de arbeidsparticipatie (en de economische zelfstandigheid) van vrouwen meer succes heeft bij de laatste groep.

Gezin start steeds later

Niet alleen het gezin is aan verandering onderhevig, ook het patroon van het krijgen van kinderen is niet meer zoals 30 jaar geleden. Ouders hebben tegenwoordig over het algemeen minder kinderen en ze komen later. Op zich is hier niets mis mee, ware het niet dat een late en soms met behulp van voortplantingstechnieken verkregen zwangerschap medische consequenties kan hebben voor moeder en kind. Dit laatste baart de politiek zorgen. Minister Borst van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport heeft aangegeven dat zij wil proberen vrouwen ertoe te bewegen eerder met een gezin te starten.

Dat vrouwen later kinderen krijgen heeft onder meer te maken met het feit dat, anders dan vroeger, kinderen krijgen een keuzeprocess is geworden. Uitstel is mogelijk geworden en vooral hoogopgeleide vrouwen stellen uit, om redenen die later nog aan de orde komen. Blijkbaar denkt men erop te kunnen vertrouwen dat zwanger worden straks ook nog wel kan. Dit lijkt ook een logische verklaring voor de discrepantie tussen de beste leeftijd waarop een vrouw volgens de Nederlandse bevolking haar eerste kind zou moeten krijgen (circa 27 jaar) en de feitelijke leeftijd die de laatste jaren door het CBS wordt geregistreerd (circa 29 jaar). Vrouwen zijn volgens Nederlanders pas te oud om kinderen te krijgen als zij (gemiddeld) 37,6 jaar zijn (vrouwen en hoogopgeleiden noemen een nog hogere leeftijd). En als er onverhoopt problemen zouden zijn dan gokt men wellicht op de helpende hand van de moderne vruchtbaarheidstechnologie. Heeft men echter een zwangerschap meegemaakt dan kan men veel beter inschatten dat zwanger worden niet altijd een 'fluitje van een cent' is. Achteraf meent eenderde van de 'late' gezinnen (moeder was 30 jaar of ouder toen ze haar eerste kind kreeg) dat zij te laat met kinderen zijn begonnen. Overigens was een kwart van de jonge gezinnen (moeder kreeg eerste kind vóór 25^e) van mening te vroeg te zijn gestart met een gezin (voor een deel te wijten aan 'ongelukjes'). Dit betekent dat mogelijk een deel van de bevolking ertoe te bewegen zou zijn om eerder met een gezin te starten. Dan moet echter wel eerst duidelijk zijn wat precies de oorzaken van uitstel zijn, en zullen daarvoor oplossingen moeten worden gevonden.

Nederlanders zijn niet op de hoogte van de normale zwangerschapskansen op leeftijd 30 en leeftijd 35. Slechts een kleine minderheid schat de kansen op een zwangerschap op die leeftijden correct in. De praktijkervaring van gynaecologen leert dat nogal wat mensen die na een intensieve vruchtbaarheidsbevorderende behandeling uiteindelijk kinderloos naar huis gaan, er achteraf spijt van hebben dat zij zo lang hebben gewacht met de realisering van hun kinderwens. Meestal geven zij aan dat zij niet wisten dat de zwangerschapskansen zo sterk daalden

met toenemende leeftijd (van 74 naar 43 procent bij stijging van de leeftijd van 30 naar 35 jaar). Dat mensen weinig weet hebben van de daadwerkelijke zwangerschapskansen draagt er mogelijk toe bij dat vrouwen op steeds latere leeftijd kinderen (trachten te) krijgen. Als minister Borst ervoor wil zorgen dat vrouwen hun kinderen op jongere leeftijd krijgen, dan moet zij er rekening mee houden dat vrouwen hun eerste kind uitstellen vanwege opleiding en carrière, maar ook dat zij weinig idee hebben van hun dalende kansen om zwanger te worden naarmate zij ouder zijn, dat zij optimistisch zijn als het gaat om inschatting van de risico's van een zwangerschap op late leeftijd en gemiddeld genomen menen dat een vrouw pas te oud is om kinderen te krijgen als zij ongeveer 38 jaar is. Het valt daarom te overwegen de voorlichting op deze punten te verbeteren. Als de bevolking beter is geïnformeerd, kan een ieder, wanneer hij of zij daaraan toe is, voor zichzelf uitmaken of het risico van verminderende vruchtbaarheidskansen aanvaardbaar is.

Vrouwen werken steeds vaker, maar kindervens domineert

Een aspect dat veelvuldig wordt aangevoerd als mede-oorzaak van steeds later kinderen krijgen betreft de beperkte mogelijkheden werk en gezin te combineren. Vooral bij hoogopgeleiden en degenen met ambities om te participeren op de arbeidsmarkt (en deze twee zaken gaan vaak samen) aarzelen vrouwen over het krijgen of de timing van de geboorte van kinderen. Hoogopgeleide vrouwen zijn relatief vaak sterk carrièregericht en hechten minder waarde aan kinderen. Kinderloosheid komt in hun kringen dan ook veel vaker voor (een kwart tot eenderde van de hoogopgeleide vrouwen blijft tegenwoordig kinderloos). Dat sluit aan bij het moderne gezinsideaal. Hoogopgeleide moeders streven naar de combinatie van arbeid en zorg maar de kinderen komen pas als de carrière goed op gang is. Maar ook laag- en middelbaaropgeleide vrouwen volgen dit 'voorlopergedrag' (Liefbroer en Dykstra, 2000), hoewel zij vooralsnog veel vaker terugtreden van de arbeidsmarkt als er kinderen komen en weer herintreden als de kinderen groot zijn (de traditionele gezinsmoraal). In toenemende mate blijven echter ook zij actief op de arbeidsmarkt (Esveldt en Henkens, 2001). Hiervoor is al gezegd dat steeds meer mensen traditionele ideeën over gezin en werken achter zich laten en een moderner gezinsideaal aanhangen, waarbij kinderen wel gewenst zijn, maar de vrouw na de komst van een kind (eventueel) blijft werken.

Toch werkt op dit moment slechts zo'n 60 procent van de vrouwen (15-64 jaar), waarvan tweederde ook nog eens in deeltijd. Vanuit het oogpunt van de overheid en werkgevers is dat een ongewenste situatie. Zij zien vrouwen als een

belangrijke arbeidsreserve die moet worden aangeboord nu door het arbeidstekort personeelsproblemen zijn ontstaan binnen bepaalde sectoren. Bovendien heeft de overheid zich tot doel gesteld dat vrouwen economisch zelfstandig zijn. Omdat (volgens het MOAB-onderzoek) de meeste vrouwen met een deeltijdbaan minder dan 20 uur werken, wordt dit streven bij lange na niet gehaald (zie ook Esveldt en Henkens, 2001). Bovendien, zoals onder meer onderzoek van de FNV (2000) uitwijst, komen herintreedsters niet eenvoudig aan de slag en vaak in banen met een lager niveau dan waarvoor ze geleerd hebben.

Een van de redenen waarom nu nog relatief weinig vrouwen werken of zoveel in deeltijd werken, zo meent men vaak, is dat het in Nederland ondanks verbetering van onder andere de kinderopvang nog steeds verre van simpel is om een baan te combineren met de verantwoordelijkheden voor een gezin: vrouwen zouden wel willen, maar het is praktisch moeilijk te regelen. Volgens het SCP (2000)³¹ hebben onderzoekers lange tijd gedacht dat het grote aantal parttime werkende vrouwen betekende dat Nederland zich in een overgangs-fase bevond. Deeltijdwerk zou een 'opstapje' zijn naar het Scandinavische 'model', waarin nagenoeg alle vrouwen een volledige werkweek kennen. Deeltijdwerk werd gezien als een noodoplossing omdat er niet genoeg kinderopvang voorhanden was. Dat dit niet het hele verhaal is blijkt wel uit de cijfers. Het aantal werkende vrouwen is de afgelopen jaren weliswaar enorm gestegen, maar voltijd-werkende vrouwen blijven nog steeds een uitzondering. Bovendien werken ook vrouwen die géén jonge kinderen hebben, over het algemeen niet fulltime (gemiddeld 24 à 31 uur) (Esveldt en Henkens, 2001). Overigens zijn niet alle vrouwen tevreden met de omvang van hun deeltijdbaan, maar hieruit moet men niet afleiden dat vrouwen dús een volledige baan willen. Dat zou *wishfull thinking* zijn. De cijfers van het CBS laten zien dat slechts 400 duizend parttime werkende vrouwen meer uren willen werken. Veel meer vrouwen (800 duizend) willen juist minder uren werken (SCP, 2000).

De resultaten van het MOAB-onderzoek maken duidelijk dat juist moeders die niet of in deeltijd werken, over het geheel genomen tevreden zijn. De meesten van hen willen niet (of niet voltijds) werken. Moeders die niet werken, willen dit over het algemeen graag zo houden, in ieder geval zolang er kinderen zijn, en moeders die al in deeltijd werken, lijken daar in meerderheid tevreden mee. Ruim eenderde van hen zou zelfs liever tijdelijk of definitief stoppen. Bijna niemand ambieert een voltijdbaan. Ook de meeste vrouwen die nog geen

³¹ Uit een interview in de Volkskrant, 16 september 2000.

kinderen hebben willen in de toekomst óf hun aandacht fulltime aan het gezin besteden, óf naast het gezin werken maar níet in voltijd. Het beeld dat hier ontstaat is dat de meeste vrouwen kinderen krijgen en dan of in deeltijd werken (maar vaak minder uren) of tijdelijk dan wel permanent stoppen met hun baan. Het kind komt, ten koste van de arbeidsparticipatie van vrouwen maar de meeste vrouwen lijken daar tevreden mee.

Waarom werken vrouwen niet méér: faciliteiten of cultuur?

Er zijn vele verklaringen aan te dragen voor het gebrek aan belangstelling om voltijds te werken of een grote parttime baan te hebben zodra de kinderen komen, te beginnen met een gebrekkig voorzieningenniveau. De overheid gaat ervan uit dat dit een rol speelt. Staatssecretaris Verstand van Emancipatiezaken heeft aangegeven dat zij vindt dat werkgevers meer moeten investeren in kinderopvang en aanpassing van het personeelsbeleid zodat het voor vrouwen gemakkelijker wordt om naast de zorg voor het gezin te werken. Als gebrek aan faciliteiten verklaart waarom nog steeds veel vrouwen niet of een beperkt aantal uren werken, is het zaak om na te gaan aan welke voorzieningen vrouwen behoefte hebben. In het MOAB-onderzoek is gevraagd welke (nieuwe) voorzieningen men graag ingevoerd zou zien. Het ging daarbij om werkgerelateerde voorzieningen, zoals bijvoorbeeld meer deeltijdbanen, variabele werktijden of ouderschapsverlof, om kinderopvangplaatsen, en om allerlei financiële regelingen. De bevolking is met name voorstander van betere mogelijkheden om in deeltijd te werken. Daarnaast steunt de bevolking vooral overheidsbeleid op het terrein van ouderschapsverlof, variabele werktijden, verlaging van de onderwijskosten en kinderopvang. Gevraagd naar de belangrijkste voorkeur, legde men tussen 1983 en 2000 de hoogste prioriteit bij deeltijdbanen, verlaging van de onderwijslasten of kinderopvang. In 2000 werd kinderopvang het belangrijkste gevonden. De door de overheid toegezegde uitbreiding van het aantal kinderopvangplaatsen zal dan ook door velen worden toegejuicht. Ouders hebben vooral een voorkeur voor financiële regelingen zoals de verlaging van de kosten voor onderwijs. De financiële aspecten van het ouderschap lijken pas duidelijk te worden wanneer men ook werkelijk kinderen heeft. Toekomstige ouders anticiperen met name op de praktische problemen die zich zullen voordoen als zij in de toekomst hun baan willen combineren met een gezin en hebben in eerste instantie belangstelling voor regelingen in de werksfeer en meer kinderopvang.

De afgelopen tien jaren is het percentage voorstanders voor deze regelingen over de gehele linie toegenomen. Blijkbaar bestaat er nog steeds een duidelijke

behoefte aan uitbreiding en verbetering van de diverse voorzieningen, en kinderopvang is er daar een van.

Gebrek aan kinderopvang en andere voorzieningen zal zeker zijn invloed hebben gehad op de arbeidsparticipatie van vrouwen. De vraag is echter of het de enige factor is (geweest). Volgens Mertens *et al.* (1995) valt het te betwijfelen of alleen uitbreiding van kinderopvangvoorzieningen of invoering van andere voorwaardenscheppende voorzieningen vrouwen ertoe brengt (meer) te gaan werken. Dit zou veronderstellen dat uitsluitend gebrek aan voorzieningen de vrouwen ervan weerhoudt om naast het gezin een betaalde baan te hebben. Onderzoek van De Jong en De Olde (1994) heeft duidelijk gemaakt dat in de overwegingen van de ouders om al dan niet gebruik te maken van kinderopvang vooral ook hun opvattingen over opvoeding en over hun eigen aandeel daarin een belangrijke rol spelen. De ouders (en in het bijzonder de moeders) dienen primair zelf de zorg voor hun kinderen ter hand te nemen. Dit gold ook voor ouders met niet-traditionele ideeën over de verdeling van arbeids- en zorgtaken. Hier komt de moederschapsideologie om de hoek kijken. Dit verklaart (deels) de tevredenheid over de arbeids- en zorgverdeling die vooral te zien was bij vrouwen die geen baan hebben naast hun gezin, maar ook bij vrouwen die in deeltijd werken.

Behalve normen en waarden met betrekking tot het opvoeden van kinderen, lijken ook houdingen ten aanzien van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen invloed te hebben. Op het moment dat er kinderen worden geboren blijken de meeste mannen en vrouwen de voorkeur te geven aan een arbeidsverdeling waarbij de man verantwoordelijk is voor het betaalde werk en de vrouw het werk thuis als haar belangrijkste taak ziet (Jacobs *et al.*, 2000; De Jong en De Olde, 1994 en Knijn, 1997).

Kortom: niet alleen de beschikbaarheid van voorzieningen maar ook normen en waarden ten aanzien van de opvoeding van kinderen en de taakverdeling tussen mannen en vrouwen bepalen de uiteindelijke verdeling van arbeid en zorg tussen de beide partners. Dit betekent dat alleen het uitbreiden van kinderopvang (en andere voorzieningen) er slechts in beperkte mate toe zal leiden dat meer vrouwen gaan werken. Vooral de huishoudens die er een traditionele gezinsmoraal op nahouden, zullen minder gevoelig zijn voor een dergelijk beleid. Bij huishoudens met een meer modern gezinsideaal zal de overheid meer kans maken.

Hoeveel kan meer kinderopvang bijdragen aan de arbeidsparticipatie van vrouwen?

Dat aanpassingen in de kinderopvang slechts een gering effect zullen hebben op de arbeidsparticipatie van vrouwen (met kinderen) blijkt ook uit economisch onderzoek (Graafland, 1999 en Grift *et al.*, 1999). Voor bepaalde groepen, zoals bijvoorbeeld alleenstaande ouders, kan een betere kinderopvangregeling overigens wel een belangrijk effect hebben (Van den Akker en Henkens, 1998). Uit ander onderzoek is gebleken dat parttime werken na de geboorte van het eerste kind vooral te maken heeft met de faciliteiten die werkgevers kunnen bieden, met name betere mogelijkheden om flexibel of parttime te gaan werken. Van werkgeverskant verleende faciliteiten voor kinderopvang of financiële steun zouden echter nauwelijks enig effect hebben (Beets *et al.*, 1994). Dat zou teleurstellend zijn vanuit het oogpunt van de overheid want deze beschouwt kinderopvang als een belangrijke voorwaarde voor vrouwen om de zorg voor het gezin te kunnen combineren met betaald werk en als een middel om de arbeidsparticipatie te vergroten.

Uit het MOAB-onderzoek is gebleken dat de respondenten zelf denken dat verbetering van de kinderopvang wel degelijk enig effect zal hebben op hun arbeidsparticipatie. Eenvijfde van de moeders denkt achteraf dat zij niet zouden zijn gestopt met werken als er veel uitgebreidere kinderopvang beschikbaar zou zijn geweest op het moment dat zij kinderen kregen. Van de huidige generatie die nog geen kinderen heeft, gelooft meer dan de helft dat ze dan niet zouden stoppen met werken. Vooral vrouwen met een fulltime baan denken minder vaak dat ze hun baan zouden opgeven bij de geboorte van een kind als de kinderopvang wordt uitgebreid. Wat dit betekent voor de gemiddelde arbeidsparticipatie van vrouwen valt op basis van dit onderzoek niet te zeggen, omdat we niet weten hoeveel uren zij zouden (hebben) willen werken als er meer kinderopvang zou zijn (geweest). Bovendien wil gebruik van kinderopvang nog niet zeggen dat men ook gaat (of blijft) werken. Niet alle gebruikers van kinderopvang werken namelijk (23 procent werkt niet). Dit laatste moet men ook in gedachten houden als vrouwen (in 2000) de hoogste prioriteit geven aan verbetering van de kinderopvangvoorziening. Wel mag men ervan uitgaan dat kinderopvang een zekere invloed zal hebben op de arbeidsparticipatie van vrouwen.

Zoals gezegd wordt kinderopvang in het algemeen gezien als een belangrijke voorwaarde voor met name moeders om te kunnen (blijven) werken. Van een uitgebreidere kinderopvang wordt daarom ook verwacht dat dit een positieve invloed heeft op de timing van de geboorte van de kinderen, wat van belang is gezien de huidige late leeftijd waarop men kinderen krijgt. Op basis van de opvattingen van moeders kan men stellen dat de effecten op de leeftijd waarop

zij hun kinderen kregen niet moeten worden overschat. De huidige generatie die nog geen kinderen heeft, meent wel dat betere kinderopvang ervoor zou kunnen zorgen dat ze eerder (20 procent) kinderen zou krijgen, maar een niet onbelangrijk deel (13 procent) geeft aan dan pas later kinderen te krijgen. Overigens lijken hoogopgeleide vrouwen en vrouwen uit huishoudens met een hoge sociaal-economische status zich veel minder te laten beïnvloeden door het nieuwe beleid dan laagopgeleiden. Dit is een belangrijke constatering omdat juist hoogopgeleide vrouwen laat kinderen krijgen.

Ook van de mogelijke effecten op het aantal kinderen na eventuele invoering van de hiervoor besproken nieuwe voorwaardenscheppende voorzieningen voor gezinnen moet men geen al te grote verwachtingen hebben. De respondenten denken voornamelijk dat het met de nieuwe voorzieningen gemakkelijker zal worden om het aantal kinderen te krijgen dat men graag zou willen hebben. Een groter kindertal wordt nauwelijks overwogen. Nieuw beleid zal vooral effect hebben op laagopgeleiden, deeltijdwerkers en degenen die (nog) niet werken, en op de groepen die nog geen of pas één kind hebben. Hoogopgeleiden en fulltime werkenden lijken ook hier planmatiger te werk te gaan en laten zich nauwelijks beïnvloeden door nieuw beleid, evenals de grotere gezinnen, die meestal al voltooid zijn. Ook uit internationaal onderzoek met data uit 22 landen blijkt dat de effecten van een kindvriendelijk overheidsbeleid op de vruchtbaarheid beperkt zullen zijn. Op basis van de resultaten schat men dat een verhoging van 25 procent van de financiële gezinstoeslagen zou leiden tot een stijging in de orde van grootte van 0.07 kinderen per vrouw (Gauthier en Hatzius, 1997).

Tot 65 jaar werken is niet in trek

Om de gevolgen van de vergrijzing voor de arbeidsmarkt op te vangen, richt het Kabinet zich niet alleen op vrouwen, maar ook op de ouderen. De arbeidsparticipatie van ouderen in Nederland is op dit moment erg laag. Om te zorgen dat ouderen langer blijven werken, is het Kabinet akkoord gegaan met een pakket maatregelen die daarvoor zorg zouden moeten dragen. Premier Kok meent dat de groep 45- tot 55-jarigen van nu, de groep om wie het gaat, zo veel 'lol en bevrediging' vindt in arbeid, dat de behoefte voortijdig te stoppen minder groot zal zijn dan bij de huidige generatie 55-plussers. Het Kabinet verwacht in dat kader veel van de introductie van flexibele pensioneringsregelingen.

Uit het MOAB-onderzoek blijkt een opmerkelijke discrepantie tussen de heersende publieke opinie omtrent openstelling van de arbeidsmarkt voor ouderen en de wensen van de werknemers zelf. Driekwart van de ondervraagde Nederlanders, zowel jongeren als ouderen, vindt dat 65-plussers nog goed in

staat zijn om arbeid te verrichten. De meerderheid van de bevolking vindt dat 65-plussers dezelfde rechten hebben op betaalde arbeid als jongeren, en driekwart vindt zelfs dat ook wanneer er onvoldoende banen beschikbaar zijn, ouderen daar evenveel recht op hebben als jongeren. Gevraagd naar de wensen ten aanzien van de eigen loopbaan, blijkt echter dat de meesten, ouderen zowel als jongeren, zelf voortijdig willen stoppen met werken, ook als zij rekening houden met de financiële gevolgen van vervroegd uittreden. Meer dan de helft heeft bovendien voorzieningen (sparen, lijfrente, et cetera) getroffen om eerder met werken te kunnen stoppen. Een overweldigende behoefte om tot de pensioenleeftijd door te werken spreekt hier niet uit. De meeste Nederlanders lijken er vanuit te gaan dat zij zich voortijdig zullen terugtrekken van de arbeidsmarkt. Voor velen zijn het de financiële kosten van vervroegd uittreden die ervoor zorgen dat men langer blijft werken dan men eigenlijk zou wensen.

Hoe betalen we de AOW? Door vermogende ouderen mee te laten betalen!

Na zijn of haar 65^e werkt tot op heden vrijwel niemand meer en hoewel er een groeiend maatschappelijk draagvlak bestaat voor een verdere openstelling van de arbeidsmarkt voor degenen die AOW-gerechtigd zijn, lijken maar weinig Nederlanders zelf van plan om door te werken na de pensioengerechtigde leeftijd. Gevraagd naar het meest wenselijke beleid om de kosten van vergrijzing op te vangen antwoordt dan ook slechts een beperkt aantal mensen uit het MOAB-onderzoek dat het weer gangbaar zou moeten worden dat iedereen tot het 65^e jaar in het arbeidsproces actief blijft of dat de AOW-leeftijd verhoogd moet worden naar 67. Uit eerder MOAB-onderzoek naar dit thema komt naar voren dat veel mensen denken dat, als het niet anders kan, de AOW-premie maar omhoog moet. Dit lijkt enigszins veranderd sinds de WRR heeft voorgesteld de financieringsgrondslag te verbreden door ook ouderen met een goed pensioen te laten meebetalen aan de AOW. Zowel in politieke kringen als bij bijvoorbeeld de ouderenbonden heeft deze suggestie voor veel commotie gezorgd. Uit het MOAB-onderzoek blijkt echter dat veel Nederlanders juist instemmen met dit voorstel. Het WRR-voorstel ondervindt niet alleen brede steun van jongere generaties, maar ook bij minder draagkrachtige ouderen, terwijl ouderen met een hoger inkomen hiervoor nauwelijks te vinden zijn. Dit resultaat onderstreept overigens dat de discussie die sterk gericht is op de verdeling van lusten en lasten tussen generaties, er te gemakkelijk van uitgaat dat een voldoende mate van solidariteit binnen generaties gegarandeerd is. Met de veroudering van de bevolking zouden latente spanningen binnen de oudere generaties wel eens manifester kunnen worden.

Literatuur

- Akker, P. van den en K. Henkens (1998), Werken, zorgen, opvoeden. Eénoudergezinnen en de rol van de kinderopvang. *Demos*, (14)10, pp. 73-76.
- Anderson, K.H., R.V. Burkhauser en J.F. Quinn (1986), Do retirement dreams come true? The Effect of Unanticipated Events on Retirement Plans. *Industrial and Labor Relations Review*, (39), pp. 518-526.
- Arbeidsinspectie (1999), *Voorjaarsrapportage CAO-afspraken 1999*, Den Haag.
- Beets, G.C.N., A.C. Liefbroer en J. de Jong Gierveld (1994), Het combineren van ouderschap en betaald werk: een longitudinale studie naar intenties en gedrag. *Mens en Maatschappij*, (69)2, pp. 129-145.
- Beets, G., A. Bouwens en J. Schippers (1997), *Uitgesteld ouderschap*. Amsterdam: Thesis Publishers, 144 pp.
- Beets, G., E. Dourleijn, A. Liefbroer en K. Henkens (2000), *De timing van het eerste kind in Nederland en Europa*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Beets, G., E. Dourleijn, A. Liefbroer en K. Henkens (2001), *De timing van het eerste kind in Nederland en Europa*. Den Haag: NIDI. (rapport nr. 59), 107 pp.
- Bekkering, J.M. en R.M.A. Jansweijer (1998), *De verdeling van arbeid en zorg: prikkels en belemmeringen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).
- Blöndal, S. en S. Scarpetta (1998), *The Retirement Decision in OECD countries*, Working Paper, nr. 202, Paris.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1987), Uitkomsten bevolkingsprognose 1986. *Maandstatistiek van de Bevolking*, (35)1, pp. 44-60.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1999), Bevolkingsprognose 1998-2050. *Maandstatistiek van de Bevolking*, (47)1, pp. 66-75.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2001), Bevolkingsprognose 2000-2050. *Maandstatistiek van de bevolking*, (49), 1, pp. 63-71.
- Centraal Planbureau (CPB) (2000), *Centraal Economisch Plan 2000*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Dijk, L. van en J.J. Siegers (1996), The effect of the supply of subsidized day-care facilities on female labour supply. *Labour Review of labour economics and industrial relations*, (10)3, pp. 559-582.
- DiMaggio, P., J. Evans en B. Bryson. (1996), Have Americans' social attitudes become more polarized? *American Journal of Sociology*, (102), pp. 690-755.
- Dykstra, P.A. en A.C. Liefbroer (1998), Kinderloos en toch gelukkig? Over de gevolgen van kinderloosheid voor de ouderdom. *Mens en Maatschappij*, (73), pp. 108-129.
- Ekamper, P., K. Henkens en E. van Imhoff (1998), Personeelsbeleid en Veroudering: de Rijksoverheid in een demografisch perspectief. *M en O, Tijdschrift voor Management en Organisatie*, (1), pp. 29-46.

- Esveldt, I. en N. van Nimwegen (1992), *Naar een kindvriendelijker samenleving? Een inventarisatie van voorwaardenscheppend beleid inzake gezinsvorming*. Den Haag: NIDI (rapport nr. 28), pp. 180.
- Esveldt, I. en K. Henkens (2001); Kind remt economische zelfstandigheid. Meer vrouwen werken, maar niet meer uren. *Demos*, (17), pp. 32-34.
- Esveldt, I. en J. Traudes (2001), *Kijk op en contacten met buitenlanders. Immigratie, integratie en interactie*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (Werk-document nr. W119).
- Europese Commissie (2000), *MISSOC, Community information system on social protection*. Luxemburg: Europese Commissie, Directoraat-Generaal Arbeid en Sociale Zaken, Unit V/E/2.
- Ex, C. (2000), Young Females' Images of Motherhood. *The role of the own mother and television*. Nijmegen: University Press, 178 pp.
- Feijter, H. de (1991), *Voorlopers bij demografische veranderingen*. Den Haag: NIDI (rapport nr. 22) (Dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- FNV (2000), *Terug van weggeweest*. FNV.
- Gauthier, A.H. en J. Hatzius (1997), Family benefits and fertility: An econometric analysis. *Population Studies*, (51), pp. 295-306.
- Geer, J.P. van de (1985), *Homals*. Leiden: Afdeling Datatheorie, Universiteit van Leiden.
- Giddens, A. (1992), *The transformation of intimacy. Sexuality, love and eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Graafland, J.J. (1999), *Analyzing the macro economic impact of child care subsidies: an AGE approach*. Den Haag: Centraal Planbureau. (Research memorandum nr. 147).
- Grift, Y.K., J. Plantenga, J. Schippers en J.J. Siegers (1999), *Arbeid, zorg en beleid: de gedragsreacties van huishoudens*. Tilburg: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarkt-onderzoek. (OSA publicatie A165).
- Gustafsson, S. en F. Stafford (1992), Daycare subsidies and labor supply in Sweden. *Journal of Human Resources*, (27), pp. 204-230.
- Henkens, K. (1998), Arbeid op maat, *Demos* 14(3), pp. 23-24.
- Jacobs, T., S. de Maeyer, M. Beck en S. de Bruyn (2000), Arbeidsverdeling bij samen-wonende koppels in België: diversiteit, dynamiek en emancipatie. *Bevolking en Gezin*, (29)1, pp. 33-58.
- Jong, A.H. de (1999), Trouwen en scheiden: Lichte restauratie op komst. *Maandstatistiek van de Bevolking*, (47)6, pp. 8-16.
- Jong, A. de en C. de Olde (1994), *Hoe ouders het werk delen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Keuzenkamp, S. en E. Hooghiemstra (red.) (2000), *De kunst van het combineren. Taak-verdeling onder partners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en K. Oudhof (2000), *Emancipatiemonitor 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kloeze, J.W. te, K. de Hoog, M. van Begen en M. Duivenvoorden (1996), *Tussen vrijheid en gebondenheid. Het postmoderne gezin ontdekt*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Koopmans, I. en M.M.J. Stavenuiter (1999), *Meer werken, minder zorgen. Arbeid en zorg in wetgeving en CAO's*. Breukelen: Nyfer.
- Kunst, A. (1997), *Cross-national comparisons of socio-economic differences in mortality*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 264 pp. (Dissertatie).
- Latten, J. (2000), Het gezin van de toekomst. A.C. Liefbroer en D. Manting (red.), *Gezinnen in Beweging* [boeknummer Bevolking en Gezin].

- Liefbroer, A. (1998), Gezinsklimaat: tolerant, maar minder vrijblijvend. *Demos*, (14)3, pp. 20-23.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in Verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 255 pp. (WRR Voorstudies en Achtergronden V107).
- Liefbroer, A. en K. Henkens (1999), Labour market careers of successive cohorts of older men in the Netherlands: Changes in age at retirement and length of working lives. *Genus* (55), pp. 101-119.
- Lippe, T. van der (1997), Verdeling van onbetaalde arbeid. M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leef sfeer*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, pp. 115-158.
- Manting, D. (1994), *Dynamics in marriage and cohabitation. An inter-temporal, life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Mertens, N., A. van Doorne-Huiskes, J. Schippers en J. Siegers (1995), De lage arbeidsmarkt-participatie van moeders in Nederland: culturele normen versus gebrek aan faciliteiten. *Bevolking en Gezin*, 1995, (1), pp. 49-78.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000a), *Bevordering arbeidsdeelname ouderen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2000b), *Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid. Meerjarennota Emancipatiebeleid*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (1996), *Notitie Gezin. De maatschappelijke positie van het gezin*. Rijswijk: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Directie Sociaal Beleid.
- Moors, H., H. van Leusden en I. Hogen Esch (1989), *Opvattingen over het bevolkingsvraagstuk en de acceptatie van beleid*. Den Haag: NIDI (rapport nr. 7), 200 pp.
- Moors, H., G. Beets en H. van den Brekel (1995), *Opvattingen over en aspecten van bevolkingsbeleid, 1983-1990*. Den Haag: NIDI (rapport nr. 41), 138 pp.
- Moors, H., H. van Leusden en H. van den Brekel (1996), *Meningen en opvattingen over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-1994*. Den Haag: NIDI. (rapport nr. 46), 72 pp.
- Moors, H., N. van Nimwegen en G. Beets (1999), The latest demographic transition? Anton Kuijsten, Henk de Gans en Henk de Feijter (1999), *The joy of demography ... and other disciplines. Essays in honour of Dirk van de Kaa*. NethurD Publications. Amsterdam: Thela Thesis, pp. 239-251.
- Moors, H. en R. Palomba (eds.) (1995), *Population, Family and Welfare*. Vol. 1. A Comparative Survey of European Attitudes. Oxford: Clarendon Press.
- Nederlandse Gezinsraad (2001), *Gezin: beeld en werkelijkheid*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Nimwegen, N. van en G. Beets (red.) (2000), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2000*. Rapport van het Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken. Den Haag: NIDI (rapport nr. 58), 260 pp.
- Nimwegen, N. van en H. Moors (1998), Kinderen krijgen en dan? *Demos*, (14)3, pp. 17-20.
- Niphuis-Nell, M. (red.) (1997), *Sociale atlas van de vrouwen, deel 4. Veranderingen in de primaire leef sfeer*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA.
- NIPO (1999), Meerderheid Nederlanders gebruikt bedrijfsspaarregeling voor opbouw oudedagsvoorziening, <http://www.nipo.nl>

- NYFER (1999), *Lang genoeg gewerkt!?* Den Haag: SDU.
- Poppel, F. van en G. Beets (1998), Van de wieg tot het graf, de Nederlandse bevolking in de 20^e eeuw. Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens (red.) (1998), *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 13-29.
- Prins, K. en R. Verhoef (2000), Demografische ontwikkelingen in Nederland. Nico van Nimwegen en Gijs Beets (red.) (2000), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2000*. Rapport van het Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken. Den Haag: NIDI (rapport nr. 58), 260 pp.
- Remery, Ch., A. van Doorne-Huiskes, P. Dykstra en J. Schippers (2000), *En als oma nu ook een baan heeft? De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland*. Den Haag: NIDI (rapport nr. 57), pp. 121.
- Remery, C., K. Henkens, J. Schippers, A. van Doorne-Huiskes en P. Ekamper (2001), *Organisaties, Veroudering en Management: een onderzoek onder werkgevers*. Den Haag: NIDI (rapport 61), pp. 98.
- Schippers, J. (2001), *Arbeidsmarkt- en emancipatiebeleid: de vraag naar diversiteit*. Oratie. Utrecht: Economisch Instituut, Universiteit Utrecht.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 Jaar ontwikkelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2000), *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk (1977), *Bevolking en Welzijn in Nederland*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Steenhof, L. (2000), Werkende moeders. *Maandstatistiek van de Bevolking*, (48)4, pp. 17-23.
- Steenhof, L. en A.H. de Jong (2000), Afstel door uitstel: (kinder)loos alarm? *Maandstatistiek van de Bevolking (CBS)*, (48)1, pp. 9-22
- Stockwell, E.G. en J.W. Wicks (1974), Age heaping in recent national censuses, *Social Biology* (21)2, pp. 163-167.
- Tweede Kamer der Staten Generaal 1982-1983, 15552, nr. 2. *Bevolkingsvraagstuk*.
- Tweede Kamer der Staten Generaal 1987-1988, 15552, nr. 13. *Bevolkingsvraagstuk*.
- Tweede Kamer der Staten Generaal 1988-1989, 15552, nr. 13-16. *Bevolkingsvraagstuk*.
- Velde, E.R. te (1991), *Zwanger worden in de 21^e eeuw: steeds later, steeds kunstmatiger*. Oratie. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Verenigde Naties (1999), *World population prospects, the 1998 revision. Two volumes*. Population Division, Department of Economic and Social Affairs. New York: Verenigde Naties.
- Verzekeringskamer (1999), *Pensioenmonitor*, Vk-studie nr. 16, Apeldoorn.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (1999), *Generatiebewust beleid*. Den Haag: Sdu (Rapport voor de Regering, nr. 57).

Bijlage 1: Vragenlijst

De vragenlijsten van 1983 tot 2000

De vragenlijst bestaat uit een vast onderdeel dat de kern vormt van MOAB. Hierin zijn onder meer vragen opgenomen over de opvattingen betreffende leefvormen, ouderen, buitenlanders, de waarde van kinderen, voorzieningen voor kinderen en meer in het algemeen over het combineren van werk met andere levensopties. Daarnaast wordt sinds 2000 iedere ronde een beperkt aantal onderdelen over een actueel thema eenmalig aan de vragenlijst toegevoegd.

Het eerste onderzoek in 1983 legde, mede naar aanleiding van de sterk dalende vruchtbaarheid in de jaren zeventig en begin jaren tachtig, vooral de nadruk op de houding van de bevolking ten aanzien van het krijgen van een (volgend) kind en de rol die de overheid hierbij speelt of zou kunnen spelen. De onderzoeken in 1986, 1990 en 1994 zijn uitgebreid met vragen op het terrein van de vergrijzing en de aanwezigheid van buitenlanders in onze samenleving. Het vijfde MOAB-onderzoek, in 1997, besteedde bovendien enige aandacht aan de generationele solidariteit en stelde een aantal vragen over werk en zorg. Het laatste MOAB-onderzoek, MOAB-2000, richt zich daarnaast ook op opvattingen over onder meer samenwonen, trouwen, kinderen krijgen en scheiden; het tijdstip waarop men kinderen krijgt; arbeidsparticipatie van ouderen, flexibele pensionering en de betaalbaarheid van de AOW.

Vragenlijst MOAB-2000

Voor MOAB-2000 is gebruik gemaakt van een gestructureerde vragenlijst met ‘gesloten’ vragen. De vragenlijst is in een aantal onderwerpen ingedeeld, waarbij opinievragen worden afgewisseld met feitelijke vragen.

De vragenlijst is als volgt opgebouwd:

1	Enkele algemene vragen:
Bevat vragen over opinies over groei en omvang van de bevolking en taken van de overheid.	Vast
onderdeel
2	Opvattingen over gebeurtenissen in het leven:
Meningen over reacties betreffende echtscheiding in bepaalde situaties en uitstellen van kinderen; over leeftijden om relaties aan te gaan of kinderen te krijgen; over krijgen van kinderen in bepaalde gezinsvormen.	Eenmalig
onderdeel
3	De situatie rond de zwangerschap:
Kennis over zwangerschapskansen; uitblijven van zwangerschap; leeftijd bij geboorte van eerste kind en (mening over) snelheid waarmee men zwanger werd; mening over aantal kinderen.	Eenmalig
onderdeel
4	Leefvormen:
Voorkeur voor en mening over leefvormen; mening over huwelijk, gezin en opgroeien van kinderen binnen een bepaald gezinstype.	Vast
onderdeel
5	Over ouderen:
Opinies over ouderen en werk en financiële verantwoordelijkheid van ouderen.	Vast
onderdeel
6	Waarde van het hebben van kinderen:
Meningen over de waarde van kinderen, over invloed van kinderen op realiseren van waarden in het leven; voorkeur voor combinatie van werk en kinderen; taakverdeling tussen partners; mening over beste leeftijd om eerste kind te krijgen.	Vast
onderdeel
7	Voorzieningen voor kinderen:
Intenties om kinderen te krijgen; redenen om geen kinderen te krijgen; opinies over nieuwe voorwaardenscheppende voorzieningen; voorkeur voor nieuwe voorwaardenscheppende voorzieningen; verwachte effect op vruchtbaarheid van invoering van nieuwe voorzieningen; verwachte effect van uitgebreidere kinderopvang op arbeidsparticipatie; gebruik van diverse voorwaardenscheppende voorzieningen (inclusief partner); mening over combinatie van werk en gezin.	Vast
onderdeel
8	Over werk en zorg (inclusief flexibele pensionering):
Opinies over het bestrijden van tekorten op de arbeidsmarkt; wensen en meningen betreffende betaald verlof van zes maanden voor diverse doeleinden; wensen ten aanzien van pensioenleeftijd en flexibele pensionering; sparen voor pensioen.	Vast
onderdeel
(deels)
9	Over buitenlanders:
Meningen over toelatings- en integratiebeleid jegens buitenlanders; contacten met buitenlanders.	Vast
onderdeel
(deels)
10	Algemene vragen:
Demografische gegevens; religie, politieke voorkeur, werksituatie, verzekering, woning en bron van inkomen.	Vast
onderdeel

Bijlage 2:

Het onderzoek

Dataverzameling

Het onderzoek *Meningen en Opvattingen van de bevolking over Aspecten van het Bevolkingsvraagstuk (MOAB)* is uitgevoerd in 1983, 1986, 1990, 1994, 1997 en 2000. Tot en met 1997 was MOAB een schriftelijke enquête met gesloten vragen. Eind maart, begin april 2000 is een CAPI-vragenlijst (computer assisted personal interview) afgenomen bij deelnemers van een telepanel. Daarbij is gebruik gemaakt van dezelfde vragenlijst als in voorgaande jaren, maar in gecomputeriseerde vorm. Voordeel van een panel is dat snel informatie kan worden verzameld bij een representatieve doorsnede van de bevolking. Verder maakt deze opzet het mogelijk om dezelfde respondenten in de toekomst opnieuw dezelfde vragen voor te leggen, zodat veranderingen kunnen worden gemeten in opinies van individuele respondenten.

De uitvoering van MOAB-2000 is verzorgd door CentERdata, dat deel uitmaakt van de CentER Groep, een instituut voor wetenschappelijk onderzoek van de Economische Faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant. Het telepanel is een instrument voor gegevensverzameling (CentERpanel) van CentERdata. Het telepanel is een vaste groep respondenten. Leden van het panel krijgen iedere week per computer een vragenlijst voorgelegd. Om te voorkomen dat de panelleden ‘interviewvermoeidheid’ gaan vertonen is ervoor gezorgd dat de omvang van de vragenlijst dusdanig is dat de invulling ervan niet meer dan een half uur per week in beslag neemt. Vragenlijsten waarvan de invulling meer dan een half uur zou vergen, worden gesplitst in twee delen en in twee opeenvolgende weken voorgelegd aan het panel. Dit was het geval bij MOAB-2000. Het tweede gedeelte bevatte de vragen over opinies betreffende ‘relaties en gezin’ en ‘buitenlanders en toelatings- en integratiebeleid’ en vragen die handelden over ‘werken en ouderen’.

Steekproef en representativiteit

Tot en met de ronde in 1997 is gebruik gemaakt van een nationaal representatieve steekproef die werd getrokken uit het postafgifte-punten-bestand. De omvang van de steekproef lag tussen 1000 en 1500 (Moors *et al.*, 1989, 1995 en 1996). In 2000 is gebruik gemaakt van een nationaal representatief panel, het CentERpanel. Dit panel is samengesteld uit personen die eerder aan een van de onderzoeken van CentERdata hebben deelgenomen. Deze personen (geselecteerd uit een lijst met telefoonnummers) worden na een interview door CentERdata benaderd met de vraag of zij bereid zijn te participeren in een vervolgonderzoek. Degenen die hiermee instemmen komen in een databestand. Uit dit bestand trekt CentERdata vervolgens personen aan de hand van een aantal kenmerken (zoals leeftijd en geslacht) en op zodanige wijze dat de samenstelling van de geselecteerde groep wat betreft de verdeling naar deze kenmerken overeenkomt met de verdeling van de totale onderzoekspopulatie. Hierbij wordt uitgegaan van de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Deze personen worden vervolgens door CentERdata gevraagd deel te nemen aan in het CentERpanel.

Wat betreft de response kan worden gezegd dat van de lijst met telefoonnummers die als uitgangspunt heeft gediend, 98,2 procent van de nummers bruikbaar is. Van degenen die na selectie worden benaderd, doet 61,6 procent mee aan een onderzoek, en van alle benaderde personen blijft uiteindelijk 32,1 procent over om voor het panellidmaatschap te worden benaderd. Van deze groep (die voor deelname aan het panel wordt benaderd) is uiteindelijk 33,5 procent bereid en in staat om deel te nemen aan het panel³².

Op basis van alleen deze response-informatie is het moeilijk om iets te zeggen over de representativiteit van het panel, ook al omdat hier sprake is van een momentopname. De werving is een *on going* proces. CentERdata heeft onderzocht of er sprake is van een selectieve groep die deelneemt aan het panel. Het probleem met selectiviteitsonderzoek is dat landelijke gegevens nodig zijn en deze zijn slechts voor een beperkt aantal kenmerken voorhanden zijn. Uit een vergelijking met landelijk beschikbare gegevens³³ is gebleken dat panelleden wat betreft religie of hun politieke voorkeur niet afwijken van het landelijk gemiddelde. Wel is gebleken dat panelleden vaker stemmen dan anderen, wat een indicatie zou kunnen zijn dat het hier om een groep gaat die iets gemotiveerder is dan de rest van de bevolking in Nederland. Hetzelfde kan

³² D. Sikkel, *CentERpanel, representativiteit en weging*. Intern rapport van CentERdata, 25 februari 2000.

³³ CBS-gegevens en de landelijke verkiezingen.

worden gezegd van de verdeling naar opleidingsniveau: het percentage met havo of meer opleiding ligt iets hoger dan het landelijk gemiddelde. De verdeling van het panel naar leeftijd, geslacht en regio komt overeen met de verdeling van de bevolking in Nederland. Uit een vergelijking van de panelleden met de groep die heeft geweigerd aan het panel mee te doen, is gebleken dat panelleden niet vaker een lidmaatschap van een milieugroep hebben dan de eersten. Verder zijn panelleden minder vaak geneigd zijn om bijvoorbeeld het eerste het beste antwoord te kiezen. Hun antwoorden leveren minder meetfouten op. Het lijkt er dus op dat panelleden meer de tijd nemen om over de vragen na te denken en deze rustig te beantwoorden. De conclusie is dat het panel voldoende representatief is voor de bevolking van Nederland om als uitgangspunt voor onderzoek te dienen.

Het totale panel bestaat uit ongeveer 2000 personen van 16 jaar en ouder, woonachtig in Nederland. In totaal hebben 1833 personen de vragenlijst ingevuld. Van de ingevulde vragenlijsten zijn er 12 afgekeurd. Er bleven 1821 bruikbare interviews over. In het panel kunnen meerdere leden uit één huishouden zijn opgenomen. De 1821 respondenten komen uit 1260 huishoudens. Onder deze 1260 huishoudens waren er 762 waarvan één lid in het panel zit, 446 met twee leden, 41 met drie leden en 11 huishoudens waarvan 4 leden in het panel zitten. Aangezien leden binnen één huishouden elkaar zouden kunnen beïnvloeden in hun meningen, is daar waar dat relevant was bij de analyses ook gebruik gemaakt van een bestand dat één (aselect gekozen) persoon per huishouden bevatte (*table B2.1*).

Om informatie over de representativiteit van de steekproef te verkrijgen, is nagegaan in hoeverre de verdeling van de steekproef naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en regio overeenkomt met de verdeling van deze kenmerken over de totale bevolking van 16 jaar en ouder en woonachtig in Nederland³⁴.

Uit de vergelijking van de verdeling van de steekproef met de CBS-gegevens omtrent de verdeling van de bevolking van Nederland naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, zoals gepresenteerd in *tabel B2.2*, blijkt dat jongeren, ongehuwden en vrouwen zijn ondervertegenwoordigd. Respondenten in de leeftijdsklasse 45–64 jaar zijn oververtegenwoordigd.

³⁴ CBS, 1999.

Tabel B2.1. De verdeling van de gerealiseerde interviews naar leeftijd en geslacht

<i>(absolute aantallen)</i>			
	Mannen	Vrouwen	Totaal
16-19	27	24	51
20-24	24	23	47
25-29	29	40	69
30-34	67	88	155
35-39	119	105	224
40-44	110	98	208
45-49	121	85	206
50-54	111	92	203
55-59	107	74	181
60-64	104	68	172
65+	202	103	305
Totaal	1021	800	1821

Bron: MOAB-2000.

Tabel B2.2. Verdeling van de Nederlandse bevolking en de respondenten naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en regio (%)

	Respondenten	Nederlandse bevolking
<i>Leeftijd</i>		
16-29	9	23
30-44	32	30
45-54	23	18
55-64	19	12
65+	17	17
Totaal	100	100
<i>Geslacht</i>		
Man	56	49
Vrouw	44	51
Totaal	100	100
<i>Burgerlijke staat</i>		
Ongehuwd	31	44
Gehuwd	69	56
Totaal	100	100
<i>Regio</i>		
Noord	10	11
Oost	20	21
West	41	44
Zuid	28	25
Total	100	100

Bron: MOAB-2000 en CBS, 1999.

Verder blijkt dat, gebaseerd op deze indeling, de verdeling van de respondenten over de regio's min of meer overeenkomt met de verdeling van de totale Nederlandse bevolking. Er is sprake van een lichte ondervertegenwoordiging in de regio West en een lichte oververtegenwoordiging van respondenten in de regio Zuid.

De conclusie die kan worden getrokken, is dat de steekproef niet representatief is wat betreft de verdeling naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en regio. Door herweging van de gegevens naar de verdeling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat en herweging naar de verdeling van de populatie naar regio is gecorrigeerd voor dit gebrek aan representativiteit.

Uitgangspunt van de weging zijn twee tabellen:

- de verdeling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat;
- de verdeling naar regio.

De scheiding tussen beide tabellen is gemaakt om het risico van 'lege' cellen bij berekening van de weegfactor zo veel mogelijk te beperken. Om dezelfde reden zijn de oorspronkelijke vijf-jaars leeftijdsgroepen samengevoegd tot in totaal vijf categorieën. De gewogen steekproef is representatief voor de totale bevolking in Nederland, voor de verdeling van de variabelen waarvoor gewogen is, en per leeftijdsgroep voor de verdeling naar geslacht en burgerlijke staat. De groep gehuwde vrouwen van 65 jaar en ouder is na weging iets groter dan in de populatie.